

**МІНІСТЕРСТВО ОСВІТИ І НАУКИ УКРАЇНИ
ДЕРЖАВНИЙ ВИЩИЙ НАВЧАЛЬНИЙ ЗАКЛАД
« ЗАПОРІЗЬКИЙ НАЦІОНАЛЬНИЙ УНІВЕРСИТЕТ »**

На правах рукопису

КУЗЬМЕНКО ЯНА ПЕТРІВНА

УДК 342.761

ТЕОРЕТИКО-ПРАВОВІ ЗАСАДИ ПРАВА ЛЮДИНИ НА ЖИТТЯ

12.00.01 – теорія та історія держави і права;
історія політичних і правових учень

Дисертація

на здобуття наукового ступеня
кандидата юридичних наук

Науковий керівник –

ЛАДИЧЕНКО Віктор Валерійович,

доктор юридичних наук, професор

Запоріжжя – 2015

ЗМІСТ

ВСТУП.....	3
РОЗДІЛ 1. ІСТОРИКО-ТЕОРЕТИЧНА ОСНОВА ДОСЛІДЖЕННЯ.....	11
1.1 «Життя» як філософська та правова категорія.....	11
1.2 Становлення та розвиток концептуальних засад права людини на життя в історії світової політико-правової думки.....	22
Висновки до 1 Розділу	43
РОЗДІЛ 2. ЮРИДИЧНА ПРИРОДА ПРАВА ЛЮДИНИ НА ЖИТТЯ.....	46
2.1 Поняття, структура та зміст права людини на життя.....	46
2.2 Ознаки права людини на життя.....	67
2.3 Місце права на життя в системі прав людини та його співвідношення з іншими юридичними правами.....	81
Висновки до 2 Розділу.....	98
РОЗДІЛ 3. ГАРАНТІЇ РЕАЛІЗАЦІЇ ПРАВА ЛЮДИНИ НА ЖИТТЯ...101	
3.1 Поняття і види гарантій реалізації права людини на життя.....	101
3.2 Державні та громадські інституції в системі гарантій реалізації права людини на життя.....	115
3.3 Юридичні гарантії права людини на життя.....	135
Висновки до 3 Розділу	158
ВИСНОВКИ.....	160
СПИСОК ВИКОРИСТАНИХ ДЖЕРЕЛ.....	169

ВСТУП

Актуальність теми. Конституція України проголосила державу суверенною, незалежною, демократичною, соціальною, правовою, в якій людина, її життя і здоров'я, честь і гідність, недоторканність і безпека визнаються найвищою соціальною цінністю. В системі прав людини пріоритетне місце відведене праву на життя. Стаття 27 Конституції України проголошує, що кожна людина має невід'ємне право на життя. Право на життя закріплюється та гарантується нормами міжнародного права. Воно міститься в Загальній декларації прав людини 1948 року, Конвенції про захист прав людини і основоположних свобод 1950 року, Міжнародному пакті про громадянські і політичні права 1966 року, Міжнародному пакті про соціальні, економічні та культурні права 1966 року та в інших міжнародно-правових документах. Відповідно до норм міжнародного права суб'єктом права на життя є будь-яка людина не залежно від її статі, віку, расової чи національної приналежності, соціального статусу.

Особливого значення забезпечення права людини на життя набуває в умовах, коли Україна остаточно визначилась із своїм геополітичним вибором та, ратифікувавши 16 вересня 2014 року Угоду про асоціацію між Україною та Європейським Союзом, взяла на себе зобов'язання щодо докорінної перебудови усіх сфер суспільного життя на принципах дотримання прав людини та основоположних свобод, забезпечення верховенства права, що в перспективі дозволить нашій державі долучитися до спільноти цивілізованих і демократичних держав, ставши повноправним членом Європейського Союзу.

Актуальність теми дисертаційного дослідження підтверджується також і тим, що події лютого місяця 2014 року в місті Києві, а також ведення проти України так званої «неоголошеної війни», вкотре доводять, що право людини на життя залишається в Україні одним з найбільш вразливих та незахищених. При цьому, держава не лише нездатна належним чином виконати свій

конституційний обов'язок щодо гарантування права людини на життя, а й іноді сама вдається до ганебної практики його порушення.

Достатньо серйозну загрозу праву людини на життя несуть також такі фактори: зростання рівня злочинності, аварії на транспорті, природні та техногенні катастрофи тощо. Вимагають нових підходів до розуміння права людини на життя та проблем його реалізації й останні досягнення науки і техніки, рівень розвитку окремих галузей медицини – генетика, трансплантологія, реаніматологія тощо.

В цілому проблема права людини на життя достатньо тривалий проміжок часу знаходиться в центрі уваги представників юридичної науки. Зокрема, проблемам права людини на життя, його змісту, ознакам, механізмам реалізації та захисту присвятили свої праці як спеціалісти з загальної теорії держави і права С. Алексєєв, С. Болдирєв, С. Бобровник, А. Дерипаско, В. Копейчиков, Р. Ляшенко, О. Міцкевич, М. Матузов, В. Нерсесянц, Н. Пархоменко, П. Рабінович, О. Рогова, О. Скакун, М. Цвікта ін., так і галузевих юридичних дисциплін: В. Буткевич, О. Буткевич, А. Головастікова, О. Домбровська, О. Іоффе, О. Копиленко, Л. Красавчикова, М. Малєїна, О. Мірошниченко, В. Погорілко, Р. Стефанчук, А. Соловйов, Ю. Фрицький, Ю. Шемшученко, та ін.

Різноманітні аспекти права людини на життя продовжують привертати увагу багатьох вчених, а наукові уявлення про зазначене фундаментальне право й надалі доповнюються здобутками як теорії держави і права, так і галузевих юридичних наук. Проте, до цього часу залишаються невизначеними ціла низка питань, пов'язаних з розумінням сутності «життя» як правової категорії, «права людини на життя», його ознак, структури та гарантій. Зважаючи на це, нагальною необхідністю є підготовка нових комплексних досліджень теоретико-правового характеру права людини на життя.

Зв'язок роботи з науковими програмами, планами, темами. Роботу виконано в рамках планів наукових досліджень ДВНЗ «Запорізького

національного університету» на 2011–2014 рр., комплексного наукового проекту «Дослідження основних напрямків реформування законодавства України в контексті глобалізаційних процесів» (номер державної реєстрації 0111U008532). Крім того, тема дисертації пов'язана з підготовкою змін до інформаційного законодавства та має безпосереднє відношення до Загальнодержавної програми адаптації законодавства України до законодавства Європейського Союзу, затвердженої Законом України від 18.03.2004 р., відповідає Пріоритетним напрямкам розвитку правової науки в Україні на 2011–2015 рр., затвердженим постановою Загальних зборів НАПрН України від 24.09.2010 р.

Мета і задачі дослідження. Метою дисертаційного дослідження є з'ясування сутності та юридичної природи права людини на життя, його місця в системі інших прав людини і громадянина, а також аналіз системи гарантій, що забезпечують реалізацію та захист цього права.

Досягнення поставленої мети передбачає вирішення таких задач:

- дослідити «життя» як філософську та правову категорію;
- проаналізувати процес становлення та розвитку концептуальних засад права людини на життя в історії світової політико-правової думки; виокремити закономірності доктринальних підходів до права людини на життя, які існували в науковому середовищі впродовж різних етапів розвитку людства;
- з'ясувати поняття, структуру та зміст права людини на життя; запропонувати власне визначення поняття «право людини на життя»;
- виділити основні ознаки, притаманні праву людини на життя;
- визначити місце права на життя в системі прав людини та його співвідношення з іншими юридичними правами;
- з'ясувати поняття та виділити види гарантій реалізації права людини на життя; запропонувати власну класифікацію гарантій реалізації права людини на життя;

– проаналізувати роль державних та громадських інституцій в системі гарантій реалізації права людини на життя;

– дослідити юридичні гарантії права людини на життя; запропонувати визначення «юридичних гарантій права людини на життя»; здійснити їх поділ на окремі види.

Об'єктом дослідження є система суспільних відносин, що виникають в сфері правового забезпечення права людини на життя.

Предметом дослідження є теоретико-правові засади права людини на життя.

Методи дослідження обрані з урахуванням поставленої мети та задач дослідження, його об'єкта і предмета. В процесі роботи використовувались як загальнонаукові, так і спеціальні методи дослідження правових явищ.

Зокрема, було використано діалектичний метод, який дозволив дослідити «право людини на життя» у розвитку, а також взаємозв'язку та єдності його окремих структурних елементів (розділи 1, 2, 3).

Використання конкретно-історичного методу дозволило виявити послідовність підходів щодо розуміння права на життя, а також його сприйняття в різні історичні періоди (підрозділ 1.2.).

Формально-логічний метод був використаний для дослідження теоретичних основ змісту права людини на життя та з'ясування сутності його гарантій (підрозділи 2.2, 3.2.).

Аналіз становлення та розвитку наукової думки про право людини на життя було здійснено з використанням історико-правового методу (підрозділи 1.1, 1.2.).

Аксіологічний метод дозволив здійснити розгляд життя як найвищої соціальної цінності (підрозділи 1.1, 2.2.).

За допомогою методів аналізу та синтезу було виділено ознаки права людини на життя та здійснено класифікацію гарантій права людини на життя (підрозділи 3.1, 3.3.).

Формулювання власних визначень понять «право людини на життя», «гарантії права людини на життя», «юридичні (спеціальні) гарантії права людини на життя» стало можливим завдяки використанню методу абстрагування та узагальнення (підрозділи 2.1, 3.1, 3.3.).

В процесі встановлення місця права людини на життя в системі прав людини та його співвідношення з іншими юридичними правами широко використовувався порівняльно-правовий метод (підрозділ 2.3.).

Наукова новизна одержаних результатів визначається вибором наукової проблеми, станом її недостатньої розробки, що обумовлює суперечність підходів щодо розуміння «життя», «права на життя», його структури та гарантій реалізації.

Наукова новизна одержаних результатів конкретизується в наступних теоретичних положеннях та висновках, що відображають внесок автора в досліджувану проблему та виносяться на захист:

вперше:

– сформульовано визначення права людини на життя як сумарного суб'єктивного права, що припускає передбачену для індивіда нормами об'єктивного права міру можливої поведінки по користуванню життям як соціальним благом в цілях підтримки свого біологічного існування і саморозвитку особистості, здійснювану індивідом за допомогою його власних фактичних і юридичних дій, включаючи вимоги до інших суб'єктів права, крім держави, а також забезпеченим з боку держави і суспільства абсолютним обов'язком щодо збереження, охорони і забезпечення гідного життя;

– запропоновано визначення гарантій права людини на життя як системи економічних, соціальних, політичних, ідеологічних умов, засобів і способів, а також юридичних механізмів, що забезпечують реалізацію, захист та охорону права людини на життя;

– сформульовано визначення юридичних (спеціальних) гарантій права людини на життя як встановлену Конституцією та іншими нормативно-

правовими актами єдину систему юридичних умов (засобів та способів), яка забезпечує здійснення цього права на всіх стадіях його реалізації, та визначені нормами права повноваження та завдання органів державної влади всіх рівнів, органів місцевого самоврядування щодо охорони та захисту права на життя, у випадку його порушення притягнення винних до відповідальності;

– обґрунтовано необхідність поділу гарантій права людини на життя за умовами реалізації: на ординарні та екстраординарні. До ординарних гарантій права людини на життя належать ті, що діють в умовах стабільного та мирного співіснування людей. Натомість екстраординарні стосуються періоду різноманітних катаклізмів, як то війни, природні та техногенні катастрофи тощо;

удосконалено:

– структуру юридичного механізму реалізації права людини на життя, до якого включено: правові норми, юридичні факти, діяльність спеціально уповноважених органів та суб'єктів, спеціальні юридичні процедури, рівень правової культури, юридичну відповідальність;

– класифікацію гарантій права людини на життя за наступними критеріями: за практичним спрямуванням, за ступенем поширеності, за суб'єктами, за характером норм, за способом дії, за умовами реалізації;

дістали подальшого розвитку:

– наукова позиція, відповідно до якої під «життям» у правовому значенні розуміють найвище нематеріальне благо, яке виникає з моменту відокремлення життєздатної дитини від організму матері під час фізіологічних пологів, яке триває протягом усього часу функціонування головного мозку;

– характеристика права людини на життя як права фундаментального, особистого (громадянського), немайнового, абсолютного, сумарного, індивідуального, суб'єктивного та права першого покоління, що займає особливе місце в системі прав та свобод людини і громадянина;

– підхід, відповідно до якого в системі гарантій права людини на життя виділяються такі елементи як: державні інститути несудового захисту (глава держави, парламент, уряд, центральні органи виконавчої влади, омбудсман, судові органи, органи прокуратури, органи міліції, органи місцевого самоврядування), судова система (суди загальної та конституційної юрисдикції) та неурядові правозахисні організації;

– поділ юридичних (спеціальних) гарантій права людини на життя на: гарантії реалізації та гарантії охорони; конституційні гарантії та галузеві гарантії.

Практичне значення одержаних результатів полягає у можливості їх використання для:

– подальших наукових досліджень проблемних питань прав та свобод людини і громадянина, в тому числі права людини на життя;

– вдосконалення галузевого законодавства з метою приведення його у відповідність із загальноприйнятими принципами та міжнародними стандартами у сфері захисту прав та свобод людини і громадянина, а також адаптації вітчизняного законодавства до стандартів Європейського Союзу;

– навчально-методичних цілей у процесі викладання дисциплін: «Теорія держави і права», «Проблеми теорії держави і права», «Конституційне право України» тощо.

Апробація результатів дисертації. Основні положення та висновки дисертації були оприлюднені на засіданнях кафедри історії і теорії держави та права Запорізького національного університету, а також на 9 науково-практичних та наукових конференціях: Матеріали Міжнародної науково-практичної конференції «Перші зимові юридичні читання» (18–19 березня 2011 р., м. Кіровоград), Суспільно-політичні процеси на українських землях: історія, проблеми, перспективи, Зб.матеріалів Всеукраїнської науково-практичної конференції (20 травня 2011р., м. Суми), II Міжнародна науково-практична конференція «Основні напрямки реформування законодавства України в умовах розбудови демократичної держави» (17–18

грудня 2011 рік. м. Харків), Матеріали міжнародної науково-практичної конференції «Теорія і практика сучасного права: перспективи та сьогодення» (28–29 квітня 2012 р., м. Запоріжжя), Міжнародна науково-практична конференція «Сучасні правові системи світу в умовах глобалізації: реалії та перспективи» (26–27 квітня 2012р., м. Київ), Міжнародна науково-практична конференція «Вплив юридичної науки на розвиток міжнародного та національного законодавства» (12–13 квітня 2012 р, м. Харків), Забезпечення прав людини в міжнародному та національному законодавстві міжнародної науково-практичної конференції (29 листопада 2013 р., м. Київ), Актуальні проблеми юридичної психології, III Міжнародна науково-практична конференція (25 квітня 2014р., м. Київ), «Наукові пошуки молоді у третьому тисячолітті» Міжнародна науково-практична конференція молодих вчених,аспірантів , докторантів (15–16 травня 2014р., м. Біла Церква).

Публікації. Основні положення і висновки дисертаційного дослідження висвітлено у 6 наукових публікаціях у виданнях, що входять до переліку МОН України як фахові з юридичних дисциплін, у тому числі в одному зарубіжному науковому виданні, а також у тезах доповідей на 9 науково-практичних конференціях.

Структура і обсяг дисертації обумовлена метою та задачами дослідження та складається зі вступу, трьох розділів, які об'єднують вісім підрозділів, висновків та списку використаних джерел. Загальний обсяг дисертації становить 196 сторінок, у тому числі 168 основного тексту. Список використаних джерел складається з 263 позицій (на 28 сторінках).

РОЗДІЛ 1

ІСТОРИКО-ТЕОРЕТИЧНА ОСНОВА ДОСЛІДЖЕННЯ

1.1 «Життя» як філософська та правова категорія

Життя є однією з форм буття і одна з найвищих форм руху. Проте, незважаючи на цілковиту очевидність та наочність феномену життя пізнання його сутності, критеріїв та закономірностей розвитку – справа вочевидь достатньо складна. Підтвердженням цьому є те, що до сьогодні відсутнє будь-яке універсальне визначення життя, яке абсолютно задовольнило б вимоги представників сучасного наукового середовища. Як відомо, проблема життя людини досліджується в рамках різних наук, що, в свою чергу, вимагає врахування специфіки кожної конкретної сфери застосування, зумовлюючи таким чином багатозначність та мінливість самого поняття життя. У зв'язку з цим Л. Красавчикова писала, що «поняття «життя» з давніх-давен привертало до себе увагу філософів, біологів, фізиків та інших вчених. Проте, набагато менше уваги приділяли йому правознавці. Дослідження велись головним чином з позицій кримінального права, і найбільш привабливими були аспекти, які стосувались застосування чи скасування смертної кари в якості вищої міри покарання [107, с. 111].

Окрім Л. Красавчикової з'ясувати сутність «життя» у своїх наукових працях намагались такі вчені-правознавці як: О. Іоффе, П. Рабінович, Р. Стефанчук, А. Головастікова, М. Малєїна, О. Рогова, А. Соловійов, З. Гладун, О. Домбровська, О. Мірошніченко, М. Ковальов та інші.

Проте, незважаючи на достатньо велику кількість публікацій з питань життя, на сьогодні навіть в рамках юридичної науки не сформовано єдиних підходів щодо розуміння його сутності.

У сучасному тлумачному словнику української мови життя визначається як існування всього живого; стан живого організму в стадії розвитку, росту; період існування кого-небудь; вік; все пережите, зроблене

людиною за час існування; біографія; спосіб існування кого-небудь тощо [232, с. 303].

Згідно з малою радянською енциклопедією життя – це особлива форма руху матерії, що виникає на певному етапі її історичного розвитку і властива складним білковим тілам [39, с. 30].

У біологічних науках під життям розуміють одну з форм існування матерії, що здійснює обмін речовин, регуляцію свого складу і функцій, має здатність до розмноження, росту, розвитку, може пристосовуватись до середовища. У біологічному відношенні «життя» – це фізіологічне існування людини чи тварини, а «життєдіяльність» – сукупність життєвих процесів, що складають діяльність організму [106, с. 14]. Таким чином, можна дійти висновку, що життя – це природно-біологічна форма існування людини, що є його передумовою.

Ф. Енгельс визначив життя як «спосіб існування білкових тіл, і цей спосіб існування полягає за своєю сутністю у постійному оновленні їх хімічних складових частин шляхом харчування і виділення» [135, с. 635].

Далі вчений, усвідомлюючи, неповноту своєї дефініції, писав, що вона є недостатньою, оскільки не може «охопити усі прояви життя, а навпаки, обмежується найзагальнішими та найпростішими серед них... Щоб отримати дійсно вичерпне уявлення про життя, нам необхідно було б прослідкувати усі форми його прояву, від найнижчої до найвищої» [135, с. 84].

Таким чином, Ф. Енгельс абсолютно слушно зауважив на винятковій складності такого явища як життя людини, яке характеризується цілою низкою особливостей, а саме:

1. Життя – це процес постійний та неперервний, тобто воно виникає, розвивається, старіє та руйнується за особливими законами. В свою чергу, усі процеси відбуваються взаємопов'язано і не один з них не може відбуватись самостійно. Вказаний складний зв'язок робить цей процес таким, що

саморегулюється – будь-яка жива система сама себе регулює, відтворює, оновлює і тим самим зберігається.

2. Життя – найвища ступінь розвитку живих систем. Протягом усього періоду розвитку у людини формувались вищі психічні функції (наприклад, свідомість, мислення). Поступово сама природа людини набувала людського вигляду, а усі елементи живої системи набували суто людського характеру, життя людини ставало соціально-інтегрованим. Соціальна природа людини (праця, свідомість, мислення, мова та інші специфічні атрибути людини) в ході еволюції зробила біологічне життя більш життєздатним, збагатила його новою якістю.

3. Життя – це процес, який протікає відкрито, тобто процес, пов'язаний з оточуючим середовищем, який має активний, перетворюючий характер. Життя не може розвиватись відірвано від природи та соціального середовища, що його оточує [39, с. 30].

Враховуючи вищезазначене, можемо зробити висновок, що лише природничі науки, в тому числі біологія, нездатні адекватно розкрити сутність поняття «життя». На цій тезі свого часу наголошував ще М. Пірогов. На думку вченого, природничі науки досліджують виключно окремі прояви життя, через це уявлення про життя стає відривчастим та однобічним. Біологія має справу з абстрактною моделлю живого, при цьому життя як наукове узагальнення експериментальних даних постає в якості схематичного, опосередкованого поняття [68, с. 438].

Охопити життя в його цілісності здатне тільки філософське розумування. Життєвий початок, на кшталт творчої думки людини, здатен проникати в грубу матерію і «робити її своїм органом», пристосовуючи механічні та хімічні процеси до відповідних цілей буття. Природознавство робить акцент на вивченні цих фізико-хімічних процесів, які стали складовою частиною органічної структури, в цей час філософське розумування здатне побачити в організмах дію більш фундаментального початку, ніж процеси асиміляції та дисиміляції [68, с. 442].

Про широкі пізнавальні властивості філософії, які не обмежуються виключно вузькорациональним та фізікалістичним дослідженням явищ, писав й А. Шопенгауер. Зокрема, вчений стверджував, що філософія спирається не лише на структурний чи історико-генетичний метод пізнання, а вчить нас пізнавати внутрішню сутність явища, вона нібито виводить нас за межі явища, «не запитує звідки, куди і для чого, а завжди і всюди цікавить її тільки що світу: іншими словами, вона розглядає речі не в певному відношенні», вона розглядає речі як те, «що проявляється у всякій відносності, але саме їй не підпорядковане, те, що залишає завжди рівну собі сутність світу, його ідею» [61, с. 25].

Подібним чином до цієї проблеми ставився і В. Вернадський. Зокрема, вчений писав, що явище життя за своїм масштабом не може вирішуватись науково виходячи лише із живого організму, із природного тіла, яким фактично займається біолог, без попереднього точного логічного, філософського аналізу понять життя та живий організм [22, с. 467].

Традиційно усіх філософів, які досліджують проблематику життя, відносять до представників «філософії життя».

Одним з найбільш відомих представників цього напрямку був Ф. Ніцше. Зокрема, вчений вважав, що Всесвіт є вічне, безцільне становлення, в якому немає ні спокійного буття, ні субстанції, яка прибуває, ні кінцевої цілі чи місії; він хаос, в якому немає ні порядку, ні смислу. В якості елементарного факту будь-якого явища і верховного принципу світобудови розглядається не самозбереження чи прагнення до стійкості, а прагнення будь-якого, навіть елементарного, тіла до росту, посилення, самореалізації. У зв'язку з цим Ф. Ніцше відмовився від категорії буття і звернувся до образу вічно безпокійного, неосяжного у своєму прагненні, життя [154, с. 455].

Для Х. Ортеги-і-Гассета життя явище багатогранне. З однієї сторони, він визначає життя як «радикальну реальність, яка включає в себе та формує всі інші реальності», як «перебування поза собою, абсолютну присутність у

світі, іншими словами в обставинах. ... як зустріч, зіткнення, – неперервне і незмінне, зі всіма складовими світу: мінералами, рослинами, тваринами, людьми» [158, с. 455, 508]. А з іншої сторони, для вченого життя – це історія, яка завжди конкретна і вимагає для свого розуміння конкретні поняття [158, с. 25].

Для В. Дільтея основоположним для усіх визначень життя є його темпоральність, яка проявляється протягом життя, одночасності, послідовності, часового інтервалу, тривалості, зміни. Відчуття часу визначає зміст нашого життя як рух вперед, який ніколи не зупиняється, в якому теперішнє стає минулим, а майбутнє – теперішнім [45, с. 131].

Проте в філософській науці існують і інші підходи щодо розуміння життя. Наприклад, В. Вернадський намагався зрозуміти його в максимально узагальненій формі – як планетарне чи навіть космічне явище. Як зазначав сам вчений: «Не лише з філософської, але й з наукової точки зору зрозуміло, що такий різко протилежний усім іншим фізичним процесам Природи енергетичний характер життєвих процесів не може бути зв'язаний лише з Землею – він повинен мати світове значення. Життя – за цих умов – має бути космічним явищем. Вона не може бути справою випадку» [23, с. 36]. У зв'язку з цим, під життям В. Вернадський розумів «космічний вираз реальності, яким є простір, час, матерія та енергія» [22, с. 414–415].

Повністю поділяючи наукову позицію В. Вернадського, критично відносився до ідеї про виключно земний характер життя і О. Чижевський. З цього приводу вчений писав: «Ми звикли дотримуватись грубого та антифілософського погляду на життя як на результат випадкової гри лише земних сил. Це, звичайно, неправильно. Життя, як ми бачимо, в значно більшій мірі є явище космічне, ніж земне. Воно створене впливом творчої динаміки космосу на інертний матеріал Землі. Вона живе динамікою цих сил, і кожний стукіт органічного пульсу узгоджений зі стукотом космічного серця – цієї грандіозної сукупності туманностей, зірок, Сонця та планет» [255, с. 33].

Доповнюючи вчення В. Вернадського, М. Мамардашвілі писав: «Життя не можна окреслити, локалізувати. Про нього ніколи не можна сказати конкретно, визначено, тому що життя – це завжди щось ще. Саме життя неможливо «схопити» зараз, в даний момент, оскільки «живе» за визначенням, за своєю сутністю, якщо воно живе, воно завжди в наступний момент. Воно нібито розширювальне. І поза цим розширенням життя ви не зможете його схопити. Майже будь-яке інше явище можна охопити конкретно, а життя – не можна. Наприклад, ви бачите життя в точці А, і, коли його виявляєте в цій точці, ви його визначаєте так, що воно вже в наступній точці В, якщо воно живе» [132, с. 192–193].

У зв'язку з цим Х. Ортега-і-Гассет зазначав, «життя – це зміна; в кожний наступний момент вона вже не та, якою була до сих пір, життя ніколи не буває собою в кінцевому результаті. Лише смерть стає перешкодою черговим змінам, перетворюючи людину в закінченого та незмінного самого себе, в навіки нерухому фігуру; іншими словами смерть звільняє людину від змін та увіковічує її» [158, с. 595–596].

В цілому найбільш поширеним у філософії є підхід, відповідно до якого під життям розуміють такий спосіб існування, у якому множинність частин і різноманітність форм даного цілого зв'язуються доцільно відомою єдністю, що знаходиться у самому цьому цілому, а не вводиться ззовні. Доцільний зв'язок і рух частин ще не створюють життя (наприклад, годинниковий механізм); також недостатньо для нього і найбільш стійкої єдності чи цілісності (наприклад, мумія). Сутність життя вимагає, щоб єдність частин, так само як доцільність руху мали внутрішню основу у тому, хто живе, тобто зовнішній вплив може лише збуджувати життя або сприяти його появі, але не створювати його. Життя – це ідеальна форма існування матерії, здатна випадково (за власним бажанням) впливати на матерію і налаштовувати під себе причинно-наслідкові зв'язки.

Проте, використання філософського розуміння життя для потреб суспільствознавчих наук з огляду на значний ступінь його абстрактності видається достатньо проблематичним.

Виходячи з цього, Г. Воловик пропонує розглядати життя як соціально-філософську категорію, яка застосовується для визначення об'єктивних специфічних засобів існування відкритих білкових систем на Землі, здатних до самовідтворення, асиміляції та дисиміляції, зростання та розвитку, саморегуляції, що мають спадковість і мінливість, дискретність і цілісність, подразливість і ритмічність при обов'язковій в умовах нашої планети єдності складу біогенних речовин живих організмів, які відрізняються наявністю необмежених можливостей до саморозвитку, аж до виникнення мислячих форм, здатних усвідомлювати самих себе та необхідність збереження зазначеного цією категорією феномена як вищої цінності [28, с. 7].

Можна погодитись із вченою, що запропонована дефініція охоплює все різноманіття форм прояву живого в їх взаємозв'язку одна з одною та з навколишнім середовищем, тобто підкреслює системність, цілісність життя. Вона відбиває загальну властивість, притаманну життю як і всім матеріальним системам, а саме – бути об'єктивною реальністю. В той же час зазначена дефініція підкреслює наявність і специфіку особливостей, властивих життю і різним формам його прояву. Вказуючи на те, що життя це перш за все існування відкритих білкових систем, здатних до самовідтворення, асиміляції та дисиміляції, зростання та розвитку, саморегуляції тощо, дефініція відбиває сутність позначеного нею феномена. В той же час зазначена в дефініції наявність необмежених можливостей до саморозвитку аж до виникнення мислячих форм, здатних усвідомлювати самих себе підкреслює різноманітність проявів сутності, відкритість визначення, охоплення ним як існуючих форм прояву життя, так і тих, що можуть виникнути у майбутньому [28, с. 7].

Разом з тим, для потреб юриспруденції вимагається поняття ще більш конкретне, яким би виключалась можливість його подвійного трактування, а також у якому були б вирішені усі дискусійні питання.

Зокрема, в понятті життя має міститись чітке визначення моменту його початку, тобто з'ясування, на якій стадії свого розвитку плід стає життєздатним, а отже отримує можливість здійснювати основні життєві функції самостійно. З'ясування цього моменту має велике практичне значення, оскільки ним обумовлюється і момент, з якого держава гарантує особі її конституційні права і свободи, в тому числі і право на життя (статті 22, 27 Конституції України) [102]. Зважаючи на те, що Конституція України не містить конкретної вказівки, що слід вважати початком життя з юридичної точки зору, виникає цілком закономірне питання, чи можна вважати моментом початку життя момент зачаття, або момент формування організму, або момент початку роботи головного мозку тощо. Відповідь на зазначене питання не видається достатньо простою.

Слід наголосити, що навіть у канонічному праві немає єдиного підходу щодо моменту визначення початку життя людини. Так, пов'язуючи момент початку життя з тим, коли тіло стає «помешканням» для душі, деякі богослови стверджують, що душа вселяється в людину з моменту зачаття. Інші ж спираються на положення Старого Завіту, яке гласить: «Тоді Господь Бог утворив чоловіка з земного порошу та вдихнув йому в ніздрі віддих життя, і чоловік став живою істотою» [226, с. 4]. У зв'язку з цим, на їх думку, про людину як істоту, яка має душу, можна вести мову виключно з моменту першого подиху.

Відповідно до пункт 1 статті 4 Американської Конвенції про Права Людини право людини на життя охороняється з моменту зачаття [6].

Подібним чином регламентується це питання і в національному законодавстві значної кількості сучасних країн. Наприклад, стаття 40 Конституції Ірландії містить норму про те, що держава визнає право на життя ненародженого [92, с. 810]. Людське життя підлягає державному захисту до

моменту народження також відповідно до статті 6 Хартії основних прав і свобод Чеської Республіки, статті 15 Конституції Словацької Республіки [171; 95, с. 115]. У Шотландському акті про дорожні пригоди 1972 року (Road Traffic Act 1972) ембріон визнається особою у юридичному значенні цього слова. В Австралії має місце принцип, відповідно до якого ембріон має право подати позов про компенсацію шкоди, завданої йому з необережності в період його внутрішньоутробного розвитку. Законодавство Каліфорнії встановлює відповідальність за вбивство ембріона. В 1988 році в штаті Теннесі в рішенні по справі Девісів було встановлено наступне:

- людське життя починається з моменту зачаття;
- тканини ембріона мають такі якості, як індивідуальність, унікальність та можливість розвитку;
- людський ембріон не є об'єктом права власності [163].

Разом з тим, стаття 25 Цивільного кодексу України передбачає, що цивільна правоздатність фізичної особи виникає у момент її народження, який пов'язується з відділенням плода від матері [252]. Проте, дитина може народитись з самого початку мертвою. У зв'язку з цим медики використовують терміни «живонародження» та «мертвонародження». Так, відповідно до Інструкції з визначення критеріїв перинатального періоду, живонародженості та мертвонародженості, затвердженої наказом Міністерства охорони здоров'я України від 29 березня 2006 року № 179, живонародження – це «вигнання або вилучення з організму матері плода, який після вигнання/вилучення (незалежно від тривалості вагітності, від того, чи перерізана пуповина і чи відшарувалась плацента) дихає або має будь-які інші ознаки життя, такі як серцебиття, пульсація пуповини, певні рухи скелетних м'язів». На противагу цьому, під мертвонародженням розуміють «вигнання або вилучення з організму матері плода з 22-го повного тижня вагітності (з 154 доби від першого дня останнього нормального менструального циклу) або масою 500 г та більше, який не дихає та не виявляє будь-яких інших ознак життя, таких як серцебиття, пульсація

пуповини або певні рухи скелетних м'язів» [72]. Таким чином критерієм «живонародження» є наявність безумовних вроджених рефлексів: дихання, серцебиття, пульсація пуповини, певні рухи скелетних м'язів тощо.

В цьому контексті необхідно наголосити, що, на нашу думку, народження дитини достатньо важко визначити як конкретний момент, оскільки воно має свою тривалість у часі, яка може коливатись від кількох хвилин до, інколи, кількох діб, тобто народження, скоріш за все, можна охарактеризувати як процес.

Подібно до цивільного права в кримінальному праві також моментом початку життя вважається початок процесу виходу плода з лона матері, тобто час фізіологічних пологів [153, с. 263].

Проте, в окремих випадках цивільно-правовий захист, як впливає зі змісту статті 25 Цивільного кодексу України, можливий з певних питань вже до народження дитини. Наприклад, стаття 1261 Цивільного кодексу України передбачає, що діти спадкодавця, які були зачаті за його життя, після свого народження можуть претендувати на спадкування майна спадкоємця в якості осіб, які відносяться до першої черги спадкоємців за законом [252].

Чинне законодавство містить і інші приклади, коли строк внутрішньоутробного розвитку визнається в якості строку, який породжує певні правові наслідки. Зокрема, стаття 27 Закону України «Про статус і соціальний захист громадян, які постраждали внаслідок Чорнобильської катастрофи» відносить до числа дітей, потерпілих від Чорнобильської катастрофи неповнолітніх дітей, які були евакуйовані із зони відчуження, у тому числі дітей, які на момент евакуації знаходились у стані внутрішньоутробного розвитку [187].

Таким чином, на сьогодні існує декілька підходів щодо часу виникнення суб'єктивних прав дитини. Одні вчені вважають, що суб'єктивні права дитини можуть виникати лише з народження, інші обстоюють думку про їх наявність вже в ембріона [199, с. 117; 233, с. 68].

На нашу думку, зважаючи на те, що плід, який не народився, невіддільно зв'язаний з організмом матері та є фактично його складовою частиною, при цьому матір має можливість майже повністю визначати його долю, найбільш доцільним є підхід, відповідно до якого виникнення правосуб'єктності залежить безпосередньо від факту народження [163].

Кінець життя людини визначається її біологічною смертю [199, с. 117]. При цьому слід наголосити, що традиційно в юриспруденції окрім біологічної смерті виділяється ще клінічна смерть, коли життєздатність організму протягом певного часу (в середньому близько 6-8 хвилин) зберігається і, при належному наданні медичної допомоги, людину, що перебуває у такому стані, можна повернути до життя. При цьому в стані клінічної смерті людина є суб'єктом права, і, як наслідок, за медичними працівниками залишається обов'язок надання їй медичної допомоги [153, с. 263]. У випадку ж біологічної смерті настає незворотний етап вмирання, який проявляється у біологічній смерті мозку. Відповідно до Діагностичних критеріїв смерті мозку та процедури констатації моменту смерті людини, затверджених наказом Міністерства охорони здоров'я України від 23 вересня 2013 року № 821, під смертю мозку слід розуміти повну і незворотну втрату головним мозком людини всіх його функцій, що реєструється на фоні працюючого серця та примусової вентиляції легень [46].

Таким чином, беручи до уваги вищевикладене, вважаємо, що найбільш доцільно під життям у правовому значенні розуміти найвище нематеріальне благо, яке виникає з моменту відділення життєздатної дитини від організму матері під час фізіологічних пологів і яке триває протягом усього часу функціонування головного мозку.

1.2 Становлення та розвиток концептуальних засад права людини на життя в історії світової політико-правової думки

«Життя» як правова категорія має достатньо глибоке коріння дослідження і прагнень до його юридичної визначеності.

Перші прояви захисту людського життя в процесі міжособистісного спілкування мали місце ще в первісному суспільстві. На думку науковців, «вже в глибокій давнині люди стали розуміти, що боротьба, доведена до непримиренності, до такого озлоблення, при якому сторони знищують одна одну або настільки втрачають повагу одна до одної, що не здатні вести переговори і встановлювати мир, вкрай шкодить обом сторонам» [19, с. 726–727].

Як слушно зазначає О. Буткевич, «об'єктивна необхідність збереження життя і запобігання масовим вбивствам проявилась, як не парадоксально, і в первісному правилі кровної помсти за злочин, яке підлягало чіткому регламентуванню» [19, с. 727]. Зокрема, у традиційних суспільствах кровна помста існувала лише між індивідами, які належали до різних груп і закінчувалась вона, як правило, після першого вбивства, яке означало, що помста здійснена. При цьому помста в меншій мірі була спрямована на те, щоб зруйнувати життя, а більше на те, щоб примусити поважати його. В первісному суспільстві кровна помста мала імперативний характер, оскільки вона була відповіддю на акт, який поставив під загрозу саме існування групи скривдженого [210, с. 172, 174].

Разом з тим, слід зауважити, що первіснообщинний лад характеризувався наявністю так званих «мононорм», тобто норм, які не можуть бути кваліфіковані як норми релігії, моралі, звичаєвого права – це правила, сформовані на засадах звички, що обумовлена доцільністю певної поведінки, яка є корисною для окремої особистості лише в тих межах, в яких вона корисна для роду, племені. Ці норми ніколи не давали переваг одного члена роду над іншим, тобто закріплювали умовну «первісну рівність», але

суть цієї рівності полягала у відсутності свободи, оскільки людина цілком поглиналася суспільством, а життєдіяльність індивіда була досить жорстко регламентованою [119, с. 8].

Проте, і в більш пізній період розгляд проблематики «життя» як правової категорії, а також права людини на життя здебільшого зводився до обмеження факторів правомірного (смертна кара, кровна помста і т. ін.) чи неправомірного характеру (навмисне чи ненавмисне вбивство і т. ін.) Представників політико-правової думки цікавило не стільки само по собі право на життя, скільки форми, засоби його позбавлення. Така ситуація зберігалась до середини ХХ століття, коли вчені почали звертати увагу на правові механізми захисту життя, момент його виникнення і засоби припинення.

Таким чином, майже вся історія еволюції права людини на життя обмежувалася лише зміною ставлення до виникнення життя і засобів його позбавлення та розширенням чи звуженням підстав для позбавлення життя. Зазначену обставину можна сміливо визначити як спільну рису історії розвитку правової думки усіх без виключення народів та держав [18, с. 201].

Наприклад, Закони царя Хаммурапі, пам'ятка права Стародавнього Вавилону, передбачала, що «якщо людина почне, клянучись, звинувачувати іншу людину у вбивстві, але не доведе цього, то її потрібно вбити» [248, с. 37]. Загалом в Законах царя Хаммурапі йдеться про тридцять чотири склади злочину, за вчинення яких передбачена смертна кара [65, с. 14–39].

У стародавньому Єгипті кожен мав пам'ятати, що за позбавлення життя іншого його чекає суворе покарання у загробному житті. У «Книзі мертвих», пам'ятці політико-правової думки Стародавнього Єгипту XVIII династії, в першій виправдувальній промові померлого йдеться: «Я не чинив зла людям, я не піднімав руку на слабкого ..., я не вбивав, я не наказував вбивати, я нікому не чинив страждань» [18, с. 201; 239, с. 122].

Загалом в країнах стародавнього Близького Сходу і Малої Азії частіше більш сприятливий статус (у тому числі й гарантування життя) надавався

особі за міжнародними договорами, аніж за законом власної країни. Утім, якщо йшлося про смертну кару, як покарання за найбільш тяжке порушення, за правом країни, то скасувати її положеннями міжнародного договору було практично не можливо. Так, за правом Хетського царства санкцією за заборонені статеві стосунки між братом і сестрою була смертна кара. Це ж покарання було підтверджено і в договорі царя хетів Суппілуліуми I з Хукканасом і народом Хайаси (близько 1370 року до н. е.): «Та моя сестра, яку я, Сонце, віддав тобі у дружини, має багатьох рідних сестер та напівсестер; і всі вони перетворилися також і на твоїх сестер, оскільки їхня сестра стала твоєю дружиною. У країні Хатті однак має чинність такий важливий припис: «Брат не має права вступати у статеві стосунки з власною сестрою чи двоюрідною сестрою, це неприпустимо». Однак, якщо хтось зробить щось подібне, то в Хаттуссі він не збереже свого життя, а помре». Оскільки у вашій країні відсутні добрі звичаї, в ній прийнято вступати у статеві стосунки з власним братом, власною сестрою або двоюрідною сестрою; проте у Хаттуссі це не дозволяється. ... за це на тебе чекає смертна кара; отже, не намагайся робити подібні спроби». Цим положенням, по суті, міжнародним договором, запроваджено норму про смертну кару в іншій країні (Хайасі), в якій вона до того не передбачалася за подібні вчинки [19, с. 731].

Тисячоліття сотням народів проголошувалась незаперечна біблійна заповідь: «Не вбивай!» (Друга книга Мойсеєва. Вихід. Глава 20, п. 13) і стільки ж часу людині давали уроки, як уникнути цієї заповіді: «І наказав Господь Бог Адамові, кажучи: «Із кожного дерева в Раю ти можеш їсти. ... Але з дерева знання добра і зла – не їж від нього, бо в день їди твоєї від нього ти напевно помреш!» (Книга Буття, глава 2, п. 16–17). Разом з тим, тут же показано, що і непослух Божих настанов не так вже й загрожує важкими наслідками: «А всіх Адамових днів було, які жив, дев'ять сотень літ і тридцять літ. Та й помер він» (Буття, глава 5, п. 5); «Коли я скажу безбожному: «Конче помреш», а ти не остережеш його й не будеш говорити,

щоб остерегти несправедливого від його несправедливої дороги, щоб він жив, то цей безбожний помре за свою провину, а його кров Я жадаю з твоєї руки!» (Єзекіїля, 3, 18).

У сучасних дослідженнях теологічного характеру «права на життя» вважається майже незаперечним, що «норма «не вбивай» універсальна: спочатку дане людині право на життя і заборона на вбивство зовсім не залежали від «тяжкості злочину». На жаль, підтвердження цієї тези ми не знаходимо в біблійних текстах. Перший вбивця Каїн випрошує в Бога поблажливості, адже «кожен, хто стріне мене, той уб'є мене» (Буття, 4, 14), на що Бог дає таку відповідь: «Через те кожен, хто вб'є Каїна, семикратно буде помщений» (Буття, 4, 15). Проте, така семикратна помста не зупиняє вбивств, і вже Каїновий нащадок Лемех збільшує помсту в геометричному вимірі: «Я вбив мужа за виразку свою, а дитину – за рану свою. Якщо за Каїна помститься усемеро, то за Лемеха – у сімдесят раз по семеро» (Буття, 4, 23 – 24).

Як зауважує В. Буткевич, з Біблії можна винести один красномовний урок: вбивством вбивства не позбутися. Але, зазначає вчений далі, такий висновок можна зробити з позиції врахування тисячолітньої історії, що пройшла. Сучасники ж Біблії мали засвоїти інше правило: «У поті свого лица ти їстимеш хліб, аж поки не вернешся в землю, бо з неї ти взятий. Бо ти порошок, і до пороху вернешся» (Буття, 3, 19); «І кожен, хто вб'є людину, той буде забитий» (Левіт, 24, 17); «А кожен, хто буде чинити перелюб із заміжною жінкою, хто буде чинити перелюб із жінкою свого ближнього – будуть забиті і перелюбник, і перелюбниця» (Левіт, 20, 10); «Кожен, хто з синів Ізраїлевих та з прибулих, що мешкає в Ізраїлі, дасть із дітей своїх молохові, то хай буде забитий: народ до краю хай поб'є його камінням (Левіт, 20, 2)»; «Якщо хтось візьме собі дружину і мати її: це беззаконня; у вогні треба спалити його і їх» (Левіт, 20, 14); «А той, хто гудив ім'я Господнє – має бути забитий, камінням заб'є його уся громада» (Левіт, 24, 16); «Коли хто матиме неслухняного і непокірного сина, що не слухається голосу батька

свого та голосу матері своєї, ... всі люди його міста хай поб'ють його камінням до смерті» (Повторення закону, 21, 18–21); якщо під час зближення не знайдено у жінки дівоцтва, то приведіть її «до дверей дому батька її і побийте камінням до смерті» (Повторення закону, 22, 21) і т. д. [18, с. 202–203]

Подібно до раннього християнства певну пропаганду вбивств, смертної кари можна спостерігати і в інших світових релігіях.

Так, друга Сура Корану наставляє мусульман щодо невірних: «187 (191) І вбивайте їх, де зустрінете ... Якщо це вони будуть битися з вами, то вбивайте їх: така покара невірних!»; У восьмій Сурі сам Бог наставляє: «12 (12) Ось повчав Бог твій ангелів: «Я з вами, зміцніть тих, хто увірував! Я кину в серця тих, хто не вірували, страх; бийте їх по шиям, бийте їх по всім пальцям і вони (віруючі) мають знати»: «66 (65) «О пророк! Спонукай віруючих до битви. Якщо буде серед вас двадцять терпеливих, то вони переможуть дві сотні; а якщо буде серед вас сотня, то вони переможуть тисячу тих, які не вірують, за те, що вони народ не розуміючий»; в Сурі «Покаяння» це повчання продовжується «5 (5) О коли закінчатся місяці заборонені, то винищуйте багатобожників, де їх знайдете ...»; і далі: «О пророк! Борись з невірними і лицемірами і будь жорстокий з ними. Їх притулок – геєна, і паскудне це повернення!» і т. п. Коран містить вказівку на те, що приблизно таке ж саме бачення долі людини зображується і в інших релігіях: «112 (111) Воістину, Аллах купив у віруючих їх душі і їх надбання за те, що їм – рай! Вони б'ються на шляху Аллаха, вбивають і бувають вбитими, згідно з обіцянним від Нього дійсному в Торі, Євангелії і Корані. Хто ж більше вірний в своєму заповіті, ніж Аллах? Радійте ж своїй торгівлі, яку ви уклали з Ним! Це ж бо – великий успіх!» [18, с. 204].

Разом з тим, слід зауважити, що тлумачі Торі стверджують, що саме іудейська віра, на відміну від інших, поставила вбивство та смертну кару під заборону [18, с. 204].

Проте, з таким твердженням важко погодитись, оскільки відповідно до Тори єврейський суд має право стратити людину чотирма способами: побиттям камінням, спаленням, мечем та удушенням. При цьому будь-яка страта, про яку згадується в Торі як про «умертвіння» – це удушення. Вбивцю ж страчують мечем, так само як мечем страчують і мешканців «розбещеного міста» (Книга Знань, Закони про ідолопоклоніння, гл. 4).

Закріплює Тора й те, що побиття камінням – більш сувора страта, ніж спалення, спалення – більш суворе, ніж страта мечем, а страта мечем – більш суворий вид страти, ніж удушення [146].

Значну кількість положень, які провокують до вбивства можна знайти і в староіндійських віруваннях. Наприклад, «Закони Ману» передбачали, що «Вбивство при жертвопринесенні – не вбивство» (V, 39), «втрачене, а потім знайдене майно необхідно залишити під наглядом особливих слуг; кого він при цьому виявить як крадіїв, тих потрібно наказати позбавити життя за допомогою слона» (VIII, 34), «при викраденні знатних людей і особливо жінок, а також кращого дорогоцінного каміння злочинець заслуговує смертної кари» (VIII, 323), «тих, хто складає брехливі накази, підкуповує його радників, вбиває жінок, дітей та стариків, а також тих, хто служить його ворогам, цар має стратити» (IX, 232), «при першій крадіжці необхідно наказати відрізати у крадія два пальця, при другій – руку і ногу, при третій він заслуговує на смертну кару» (IX, 277) [66].

Подібним чином вирішувались питання щодо збереження життя і в Стародавньому Китаї. Найбільш яскраво ворожість до людей і впевненість, що за допомогою насильних заходів (або жорстоких законів) їх можна підпорядкувати бажаному порядку, проявилось в ідеях легізму [157, с. 30]. У своєму трактаті «Шан цзюнь шу» засновник легізму Шан Ян стверджував: «Попередні правителі запроваджували смертну кару, вирізання колінних чашечок і таврування, але все це не на шкоду народу, а заради запобігання злу та злочинам, оскільки немає кращого засобу припинити зло та злочини, ніж суворі покарання. Якщо покарання суворі і кожний невідворотно

отримує те, що заслужив, народ не осмілиться випробувати на собі силу закону, і тоді в країні зникнуть засуджені» [79, с. 207].

Нерідко вчені пов'язують виникнення прав людини з природним правом, датуючи появу останнього періодом існування античної Греції [212, с. 161].

Проте, збереження політичних прав, рівності усіх перед законом, справедливості, демократії означали більше, аніж людське життя. Саме у цьому криється парадокс грецького гуманізму і філантропії. З однієї сторони, абсолютно слушною видається думка М. Петрова, що «людська гідність, особистість, спільність цілей, рівність і свобода, тобто більшість звичних і використовуваних нами соціальних установок і навіть саме право бачити в цих установках будівельний матеріал для більш досконалого і розумного майбутнього, – все це йде корінням в античність» [166, с. 9]. З іншої сторони, ніхто не зможе заперечити, що розплатою за ці цінності, як правило, було життя людини, яке вважалось менш вагомим, аніж її свобода, рівність, гідність тощо.

Ось що з цього приводу писав Платон: «Якщо тільки існує це єдине і якщо це не плотське, не кузнецьке і не гончарне ремесло, а справедливість, розсудливість і благочестя – одним словом, те, що я називаю людською добродією, і якщо це є те, до чого всі мають бути причетні, і будь-яка людина, щоби вона не бажала вивчити або зробити, повинна все робити згідно з цим єдиним, а не на перекір йому, і тоді того, хто до нього непричетний, потрібно вчити і карати – будь то дитина, чоловік чи жінка, – допоки той, кого карають, не виправиться, і якщо, нарешті, він, незважаючи на покарання та повчання, не слухається і його потрібно як невиліковного виганяти з міст чи вбивати ...» [168, с. 421]

Проте, вже в Римський період ми можемо спостерігати перші прояви ідеї про негативний характер смертної кари. Зокрема, Цицерон проголошував: «Нещастя, коли відчуваєш на собі всю ганьбу кримінального суду, нещастя, коли у тебе конфіскують майно, нещастя – піти у вигнання;

однак навіть у цьому гіркому становищі людина зберігає хоча б видимість свободи. Насамкінець, якщо нам судилось померти, то помremo як вільні люди – не від руки ката, і не з закутаною головою, і нехай про хрест навіть не говорять – не тільки тоді, коли мова зайде про особи римських громадян; ні, вони не повинні ані думати, ані слухати про нього, ані бачити його. Адже не лише бути підданим такому вироку і такому покаранню, але навіть опинитися в такому становищі, чекати його, врешті, навіть чути про нього принизливо для римського громадянина і взагалі для вільної людини» [253, с. 285].

Зазначені думки були закріплені й в законодавстві. Так, з початку II ст. до н. е. смертну кару для римських громадян замінили вигнанням (т. зв. «позбавлення води й вогню»), коли римлянин, щоб уникнути вироку смертної кари, міг добровільно піти у вигнання [248, с. 178]. Разом з тим, в імператорський період смертна кара знову відновлюється, причому з'являються нові її види: спалення, повішення та утоплення [33, с. 222–223].

В деякій мірі ситуація з забезпечення права людини на життя покращується на початку Середньовіччя, зі здобуттям християнством панівних позицій у суспільно-політичному житті. Все більше прихильників здобуває думка, яка ґрунтувалась на тому, що «коли Бог забороняє вбивати, Він не лише утримує нас від прямого насильства, яке заборонено навіть публічним законом, але й застерігає нас проти вчинення тих дій, які вважаються людьми правомірними. ... для справедливої людини буде неправомірним ... присуджувати когось до смертної кари, оскільки немає різниці, чи ти піддаєш смерті людину словом, чи мечем, позаяк це акт вбивства людини на смерть, який сам по собі є забороненим. ... Завжди протиправним є вбивство на смерть людини, яку Бог вважає священним створінням» [19, с. 751].

Проте, й надалі право на життя залишалось достатньо вразливим. Так, з висуненням християнською церквою ідеї про всесвітнє панування заборона вбивств та цінність людського життя повністю підпорядковуються меті

ведення священних війн та поширення християнської релігії. За цих умов на перше місце висувається не заповідь «Не вбивай», а ідея богоугодної священної війни і боротьби за віру [19, с. 751].

Разом з тим, як не парадоксально, але саме цим християнська доктрина зробила суттєвий внесок в розвиток вчення про право людини на життя, оскільки вчені богослови були змушені розробити теоретичну основу для пояснення відповідності священних війн і хрестових походів та біблійної заповіді «Не вбивай».

Одним з перших таку спробу здійснив А. Блаженний. З одного боку він писав про необхідність дотримання біблійної заповіді «Не вбивай», що, на його думку, передбачала заборону заподіювати смерть будь-якій людині, в тому числі і собі, а з іншого боку він виділив з цього правила певні винятки. Під останніми А. Блаженний розумів ситуацію, коли «вбивати наказує сам Бог, чи через закон, чи особливим відносно тієї чи іншої особи розпорядженням. У цьому випадку не той вбиває, хто зобов'язаний служити правителеві, як і меч слугує знаряддям тому, хто ним користується. Через це заповідь «Не вбивай» зовсім не порушують ті, які ведуть війни за велінням Божим чи, будучи в силу Його законів, тобто в силу самого розумного правосудного розпорядження, представниками суспільної влади, карають злодіїв смертю» [12, с. 34–35].

В цьому контексті Ф. Вітторія взагалі вважав абсолютно правомірним вбивство цивільного населення за правопорушення його правителя. Як з цього приводу писав сам мислитель: «Державу в цілому може бути правомірно покарано за гріх монарха. Якщо будь-який правитель розпочинає несправедливу війну проти іншого, ображена сторона може плюндрувати, правомірно воювати та знищити усіх підданих короля-правопорушника, навіть якщо самі вони ні в чому не повинні. Позаяк, коли встановлено правителя держави, будь-який його неправомірний вчинок розглядається як вчинок усієї держави; оскільки остання повинна надавати владу лише тим,

хто буде вживати її справедливо, інакше ця держава піддає себе небезпеці» [19, с. 753].

З теологічної позиції розглядав поняття права на життя й Т. Аквінський. Відповідно до поглядів вченого усі закони пов'язані між собою зв'язком субординації.

Піраміду законів очолює вічний закон – універсальні норми, загальні принципи божественного розуму, який управляє всесвітом. Вічний закон міститься в Бозі, тотожний йому; він існує сам по собі, і від нього є похідними інші види законів.

Перш за все – природний закон, який є нічим іншим, як відображенням вічного закону в людському розумі, в свідомості мислячих істот. Природний закон наказує прагнути до самозбереження та продовження роду, зобов'язує шукати істину (Бога) і поважати гідність людей.

Конкретизацією природного закону, його «розумним» продовженням, є людський (позитивний) закон. Його призначення – силою та страхом примушувати людей (істот за своєю природою недосконалих) уникати зла та досягати добродійності [70, с. 116; 159, с. 16]. При цьому, якщо «людський» закон не узгоджується з природним, то це більше не закон, а його псування [52, с. 13]. В цілому людський (позитивний) закон можна назвати наслідком природного закону, якого лише треба зробити чітким і ефективним, щоб вдовольнити гострі потреби людського життя чи особливих обставин людського життя. Так, наприклад, необхідність покарання за вбивство ґрунтується на природному законі, оскільки вбивство суперечить природі, несумісне з миром і ладом. Утім, природний закон не дає чіткого визначення навмисного вбивства, яке відрізняло б його від інших видів вбивств, а також не передбачає конкретного покарання – це справа позитивного закону [157, с. 104].

Нарешті, ще один вид закону – божественний. Він міститься в Біблії і є необхідним з двох причин. По-перше, людський (позитивний) закон не здатний повністю викоренити зло. По-друге, через недосконалість людського

розуму люди самі не можуть прийти до одноманітного уявлення про правду; допомогти їм досягнути його і покликане таке найавторитетніше в уявленнях християн керівництво, як Біблія [70, с. 116–117].

В цілому, майже до початку XVI століття погляди мислителів формувались під впливом безсумнівного авторитету релігії. В цей час ідеї права людини на життя пересікалися з імперативними можливостями держави позбавити її цього права, як і самого життя. Реальність позбавлення людини життя переважала в теорії і практиці над необхідністю його захистити, забезпечити чи гарантувати [18, с. 210].

Одним з перших від теологічного сприйняття права на життя відійшов Н. Макіавеллі. Для вченого право на життя, порівняно з деякими іншими правами, наприклад, правом власності, не було чимось священним та недоторканим. Зокрема, у своїй праці «Государ» Н. Макіавеллі зазначав: «Тим не менше государ повинен вселяти страх таким чином, щоб, якщо він і не здобуде любові, він міг хоча б уникнути ненависті, оскільки цілком ймовірно вселити страх без ненависті. Щоб уникнути ненависті государ повинен утриматись від зазіхання на власність громадян і підданих, а також їх дружин. Навіть якщо государ вважає за необхідне стратити когось, він може зробити це, якщо має необхідне обґрунтування та безспірну причину, але йому необхідно уникати зазіхання на чуже майно, оскільки люди скоріше пробачать смерть батька, ніж втрату свого скарбу» [124, с. 78–79].

На відміну від Н. Макіавеллі Т. Мор вважав, що зло походить саме від наявності приватної власності та майнової нерівності, а цінність людського життя не може порівнюватись ні з чим у світі [148, с. 32].

Аргументація Т. Мора проти смертної кари має подвійний характер. Вчений вказує, що такий захід, будучи найвищою несправедливістю, є нерозумним, з точки зору гуманності та здорового глузду більш прийнятним покаранням є рабство у вигляді примусових суспільних робіт. Разом з тим, на рівні з суто раціоналістичною аргументацією Т. Мор апелює також до релігії: «Бог заборонив вбивати кого-небудь ... Якщо ж хтось буде

тлумачити це таким чином, нібито ця вказівка Божа забороняє можливість вбивства, за винятком тих випадків, коли людський закон проголосить, що потрібно вбивати, тоді що заважає людям зійтись за такої умови на тому, що потрібно допустити розбещення, прелюбодіяння та клятвопорушення?» [148, с. 138, 140]

В певній мірі право на життя обстоював і Т. Гоббс. Побудувавши своє вчення на дослідженні природи та пристрастей людини, мислитель стверджував, що найпершим прагненням усього роду людського є «вічне й невинне бажання дедалі більшої та більшої влади, бажання, яке припиняється лише зі смертю». Зрозуміло, що оскільки подібні прагнення визнаються притаманними будь-яким індивідам, невідворотним завершенням суто природного стану людського співжиття виявляється ніщо інше як «війна всіх проти всіх» (*bellum omnia contra omnes*) [36, с. 7].

Пагубність «стану війни всіх проти всіх» примушує людей шукати шлях до припинення природного стану; цей шлях вказують природні закони [71, с. 244].

Як зазначає Т. Гоббс: «... в природному стані, тобто в стані війни, не можна очікувати збереження свого життя протягом тривалого часу. Тому веління здорового глузду, ... природний закон, передбачає, що потрібно шукати мир, відповідно до якого може засяяти якась надія ...» [38, с. 33]

В свою чергу, природний закон (*lex naturalis*) є приписом або знайденим розумом (*reason*) загальним правилом, відповідно до якого «людині забороняється робити те, що згубно впливає на її життя або те, що позбавляє її засобів до його збереження, і зневажати те, що вона вважає найкращим засобом для збереження життя» [37, с. 98].

Разом з тим, з-поміж обов'язків правителя Т. Гоббс виділяє необхідність правильного застосування покарань. При цьому метою покарань визнавалась «не помста і виливання гніву», а виправлення або самого злочинця, або інших людей «залякуючим прикладом» [36, с. 316].

Серед видів покарань мислитель виділяв й страту, яка, на його думку, могла бути простою або поєднаною з тортурами. Менш суворими покараннями були удари батоном, поранення, накладання кайданів і завдання іншого за природою несмертельного тілесного болю. Проте, якщо за пораненням наставала смерть, що не входила в наміри того, хто здійснював покарання, останнє не слід було розглядати як страту, оскільки смерть заподіювалась не свідомо, а через непередбачену випадковість [36, с. 291].

Опонуючи поглядам Т. Гоббса, Дж. Локк стверджував, що природним станом був стан «миру, доброї волі, взаємної допомоги й турботи про взаємне збереження» [213, с. 467].

Природний стан, за вченням Дж. Локка, був відзначений повною свободою і такою рівністю, за якої всяка влада і всяке право були взаємними і ніхто не мав більше від іншого. Свобода і рівність – ось що характеризувало природний стан [157, с. 203–204].

Саме з метою забезпечення свободи і рівності, а також захисту особи і приватної власності, люди погодились встановити державу.

Виходячи з цього, мислитель вважав, що задля забезпечення вищезазначених благ та з метою гарантування миру у суспільстві держава має знищити несправедливі правові відмінності між людьми, виправити закони, а, головне, обов'язково скасувати смертну кару [121, с. 128].

Проти скасування смертної кари виступав Ш.-Л. Монтеск'є. Однак, здійснюючи пошук ідеальної форми держави він зазначав, що в такій державі життя найдрібнішого за соціальним статусом громадянина має певну цінність, тому держава наділена правом позбавити її виключно у випадку, коли сама держава виступає проти цього громадянина, а громадянину надано усі можливі засоби самозахисту [147, с. 73].

В подальшому Ш.-Л. Монтеск'є так конкретизував зазначену думку: «Громадянин заслуговує смерті, якщо він порушив безпеку до такого

ступеню, що позбавив когось життя чи зробив замах на це. Смертна кара в даному випадку є своєрідними ліками для хворого суспільства» [147, с. 168].

Подібним чином розглядав питання забезпечення права людини на життя і Ж.-Ж. Руссо. Так, на думку вченого, «смертна кара, що застосовується до злочинців, може розглядатися приблизно з такої ж точки зору: людина, щоб не стати жертвою вбивці, погоджується померти в одному випадку, якщо сам стане вбивцею. Відповідно до цього договору, далекі від права розпоряджатися своїм власним життям люди прагнуть до того, щоб його убезпечити; і не варто припускати, що хто-небудь із тих, хто домовляється, зарання вирішив дати себе повісити. Втім, кожний злочинець, що зазіхає на закони суспільного стану, стає по причині своїх злочинів бунтівником і зрадником вітчизни; він перестає бути її членом, якщо порушив її закони; та навіть він веде проти неї війну. Тоді збереження Держави несумісне зі збереженням його життя; потрібно щоб один з двох загинув, а коли вбивають винного, то його знищують не стільки як громадянина, а як ворога. Судова процедура, вирок – це доказ та визнання того, що він порушив суспільний договір і, як наслідок, не є більше членом Держави» [211, с. 175].

Показово, що думки Ж.-Ж. Руссо з цього приводу в кінці XVIII століття вже ставилися під сумнів навіть серед його прихильників. Т. Пейн переконливо довів, що жорстокість лише породжує жорстокість у відповідь. Якщо можновладці підтримують жорстокі міри покарань своїх співвітчизників, прийде час, коли і вони можуть потрапити під ці покарання [18, с. 212]. Наводячи приклад масових вбивств під час революції у Франції, Т. Пейн ставить питання: «Чому люди вирішили обрати такий спосіб покарання?». Далі він сам відповідає на це питання: «Вони навчилися цього від урядів, за яких жили, і відплатили тим самим покаранням, яке звикли бачити. ... Можливо, хтось хоче сказати, що для мерця вже не має значення, що з ним зроблять після його смерті, але це має значення для живих. Таке покарання мучить їхні почуття або обтяжує їхні серця, але у будь-якому разі

воно навчає їх, як треба карати, якщо влада потрапить до них у руки. Потрібно відкласти сокиру і навчити уряди гуманності» [162, с. 37].

Таким чином, представники політико-правової думки XVIII століття ще не відкидали смертної кари, але вже розглядали це питання принаймні в трьох аспектах: а) не ототожнювати вбивство з покаранням; б) при визначенні покарання керуватися принципами гуманності; в) не зловживати застосуванням смертної кари [18, с. 213].

Активно пошук відповіді на це питання здійснювався протягом наступних періодів.

Для гуманістів XIX століття з усього можливого, що їм передали мислителі XVIII століття, була найбільш прийнятною концепція Ч. Беккарія. Захопившись ідеєю суспільного договору, вчений «перевіряв» на ній основоположні погляди Т. Гоббса, Дж. Локка, Ш.-Л. Монтеск'є та інших своїх попередників і дійшов висновку, що в кожному суспільстві принципово стикаються дві цінності, які обов'язково слід захищати: «загальне благо» і безпека та свобода громадянина [18, с. 213].

Саме проблема співвідношення механізмів захисту «загального блага» та прав і свобод громадянина стала основою для написання вченим книги «Про злочини та покарання» [11].

У своїй праці Ч. Беккарія спробував довести можливість гармонійного поєднання інтересів суспільства і особи за умови, якщо: братиметься до уваги, що більшість злочинів мають своїх провокаторів-посередників: бідність, неосвіченість, відсутність їжі, ліків, свавілля влади; винність у злочині часто доводиться всупереч вимогам закону: професійна некомпетентність слідчих, їх жорстокість, обвинувальна форма доказів; сама система покарання несправедлива, оскільки а ргіогі допускає інквізиторські методи слідства і волюнтаристського проголошення результатів, коли більше цікавлять не дії жертви, а «вирвані» в результаті тортур слова і зізнання [18, с. 214]. Ч. Беккарія сформулював основні принципи, на яких базується правосуддя у сучасних демократичних державах. Серед них провідне місце

вчений відводив співрозмірності покарання та вчиненого правопорушення. Обґрунтовуючи зазначений принцип Ч. Беккарія писав: «Загальна користь вимагає, щоб злочини не вчинялися і особливо, щоб не вчинялися злочини, найбільш шкідливі для суспільства. Через це перешкоди, що втримують людей від злочинів, повинні бути тим сильнішими, чим важливішим є благо, яке зазнає порушення, і чим сильніше спонука до вчинення злочину. Таким чином, повинна бути співрозмірність між злочинами та покараннями» [11, с. 216]. До інших принципів він відносив: невідворотність покарання; чіткість та зрозумілість кримінальних законів, з яких правопорушник має чітко передбачати правові наслідки своїх дій; справедливість та гуманність покарання. Керуючись своїм кредо: кількість дій, які підпадають під визначення «злочин», слід максимально скоротити у кримінальному законодавстві, Ч. Беккарія при цьому додавав: «тут дилема не є новою: або злочин доведено, або ні; якщо злочин не доведено, тоді не має бути покарання, яке вимагається для інших, як то встановлено законом... Якщо злочин не доведено, тоді невинна людина не має страждати, оскільки, за законом, злочин такої людини не доведено... Більше того, чутлива, але невинна людина має схильність визнати вину, якщо вона вірить в те, що їй не вдасться уникнути болю» [18, с. 214].

Розуміючи, що слідство здатне допустити помилку, в результаті якої можуть бути покарані невинні люди, вчений виступав також за обмеження смертної кари, помилкове застосування якої призводить до найбільш непоправних наслідків.

В цілому Ч. Беккарія допускав позбавлення державою громадян життя виключно у двох випадках: коли навіть ув'язнена людина володіє такими «зв'язками та такою могутністю», що продовжує загрожувати безпеці нації та може спровокувати переворот, небезпечний для «встановленого способу правління». Розвиваючи зазначену думку, вчений писав, що смертна кара є необхідною, коли нація повертає чи втрачає свою свободу, або під час анархії, коли безлад замінює закони. Проте, в умовах «спокійного панування

законів, за такого способу правління, який відповідає бажанням усієї нації, який як з зовні, так і з середини спирається на силу і на суспільну думку, що можливо має більше значення, ніж сама сила, там, де влада належить лише істинному суверену, де за рахунок багатства купляються тільки задоволення, а не повноваження», він не бачив ніякої необхідності знищувати громадянина, якщо тільки його смерть не буде єдиним засобом втримати інших від скоєння злочину [11, с. 316–317].

Вельми нагадували висновки, яких дійшов Ч. Беккарія, думки, висловлені у працях І. Бентама. Зокрема, вчений виходив з того, що покарання є завжди злом, оскільки воно спричиняє біль, і що виправдане воно буває лише настільки, наскільки запобігає ще більшому майбутньому злу чи відшкодовує вже заподіяне зло. Далі він обстоював думку, що кримінальна юриспруденція повинна забезпечувати реалістичну класифікацію злочинів – не з точки зору узвичаєних категорій права, які І. Бентам виправдано вважав за суперечливі й великою мірою нерозбірливі, а й з огляду на негативні наслідки, що їх завдають певні дії, чи з урахуванням шкоди, заподіяної винуватцем індивідам, класам чи загальній спільноті. Вона повинна також забезпечувати класифікацію покарань за принципом аналогії, аби зробити покарання співрозмірним злочині й запобігти негативним наслідкам чи виправити їх найдієвішим способом. Тобто біль, завданий покаранням, повинен перевищувати вигоду, здобуту внаслідок вчинення злочину, але зло, спричинене цим злочином, він має перевищувати якомога менше [213, с. 595].

Таким чином, І. Бентам фактично виступив за обмеження смертної кари як виду покарання за вчинені злочини.

У вітчизняній політико-правовій думці одним з перших ідею недоторканості життя людини обстоював М. Драгоманов. Так, головним завданням свого конституційного проекту «Вільна Спілка» – «Вольный союз», вчений визначив «роботу з перетворення» Російської держави на засадах політичної свободи, найважливішим проявом якої мала бути

«недоторканість тіла для принизливих покарань і смертної кари». При цьому М. Драгоманов стверджував, що «права людини і громадянина не можуть бути ні відмінені, ні обмежені жодною постановою чи законом, за винятком обмежень, що встановлюються в законодавчому порядку на час зовнішньої війни» [50, с. 9–10].

Разом з тим, навіть досягнення своєї мети М. Драгоманов вважав за можливе винятково мирним шляхом, без завдання шкоди здоров'ю та життю людей, що передбачало необхідність проведення конституційної реформи в Російській імперії та здійснення всеохоплюючої просвітницької діяльності серед найширших прошарків населення [216, с. 89].

О. Кістяківський, обстоюючи ідею недоторканності життя людини, ставив питання скасування смертної кари в пряму залежність від рівня розвитку суспільства. Таку залежність вчений вважав незаперечною. З цього приводу він писав: «... по мірі розвитку народів необхідність застосування і саме застосування смертної кари все більше і більше зменшується. Процес цього зменшення хоча й дуже повільний, але до такої міри однохарактерний та постійний, що тотожність напрямку його в майбутньому не підлягає сумніву; зменшення, що відбулося, дуже велике, а випадки смертної кари, що залишилися, занадто незначні для того, щоб зменшення зупинилося і не закінчилося повним скасуванням» [78, с. 268].

Проте, практика правозастосування тих часів свідчила про інше. Держави продовжували вдосконалювати майстерність і жорстокість вбивства людей, а ідеї забезпечення недоторканності життя людини не знаходили суттєвої підтримки.

Наприклад, як свідчать опубліковані свідчення, які на початку ХХ століття доставлялися Міністерством внутрішніх справ Російської імперії до Державної Думи, кількість засуджених до страти та страчених в Російській імперії постійно зростала. Так, за період з 1905 по 1909 роки військово-окружними судами були винесені та приведені до виконання смертні вироки по справах про осіб цивільного відомства: 1905 рік:

засуджено – 72 особи, страчено – 10 осіб; 1906 рік: засуджено – 450 осіб, страчено – 144 особи; 1907 рік: засуджено – 1056 осіб, страчено – 456 осіб; 1908 рік: засуджено – 1741 особа, страчено – 825 осіб [222, с. 144].

Певні зрушення в цьому питанні відбулися після Першої світової війни, у якій втрати збройних сил усіх держав-учасниць склали близько десяти мільйонів осіб. Спеціалістами було підраховано, що, коли цю цифру поділити на кількість учасників цієї війни та кількість років ведення війни, то виходить що на одну державу – учасницю найбільш широкомасштабного збройного конфлікту того часу припадає в середньому шістдесят сім тисяч вбивств на рік. Цифра значно менша, ніж загинуло осіб у кожній із високорозвинених країн на той час за такий же період, і вагома частка в ній – убивство через смертну кару [18, с. 215].

Тим більше усвідомлення необхідності забезпечення захисту права на життя було пов'язане із появою нових видів озброєння. здатних миттєво знищити сотні чи навіть тисячі людей. З цього приводу У. Черчіль зауважив: «Людство ніколи ще не було в такому становищі. Не досягнувши значно більш високого рівня доброчесності і не користуючись значно більш мудрим керівництвом, люди вперше отримали в руки такі зразки зброї, за допомогою яких вони без промаху можуть знищити все людство. Таке досягнення всієї їх славетної історії, усіх славетних трудів попередніх поколінь. І люди добре зроблять, якщо зупиняться і задумаються над всією цією новою відповідальністю. Смерть стоїть наготові, слухняна, очікуюча, готова служити, готова змести всі народи «en masse», готова, якщо це знадобиться, перетворити на порох, без будь-якої надії на відродження, все, що залишилось від цивілізації. Вона чекає лише слів команди» [254, с. 248].

Проте, у міжвоєнний період можна було почути і інші думки з-приводу недоторканності життя людини.

Так, представники тоталітарних ідеологічних течей: фашизму, націонал-соціалізму та комунізму, нерідко нехтували цінністю окремого людського життя в питаннях досягнення своїх політичних цілей.

Красномовно про це свідчать погляди деяких представників вітчизняної політико-правової думки. Зокрема, у своїх працях Д. Донцов зазначав, що сучасний націоналізм «не толерантний» і «фанатичний». І в цьому знову відображається світогляд тієї великої організації, яка вчить, «хто не зі мною, той проти мене». Таким чином, фанатична віра населення в загальну справу держави і нації повинна поєднуватися з визнанням будь-якої іншої ідеології, окрім державної, не лише помилковою, але й злочинною. У самій державі повинні бути знищені усі опозиційні організації, а «теоретичним супротивникам», на думку Д. Донцова, необхідно було «відповідати не доказами, а ножем» [31, с. 89].

В молодій радянській державі питання захисту права людини на життя також вирішувалось неоднозначно. Так, після Жовтневої революції смертна кара була скасована одним з декретів Другого Всеросійського з'їзду Рад. Деякий час каральні органи її не застосовували, але 21 лютого 1918 року Рада народних комісарів РСФРР приймає декрет «Соціалістична батьківщина в небезпеці!», який допустив можливість застосування розстрілу на місці за скоєння державних злочинів. А постанова Ради народних комісарів РСФРР «Про червоний терор» в вересні 1918 року не лише закріпило це положення, але й поширило його на осіб, які брали участь в діяльності ворожих організацій. Законодавчо смертна кара у вигляді розстрілу була закріплена в Керівних началах з кримінального права РСФРР 1919 року – першому законодавчому акті, де були регламентовані основні положення і інститути нового кримінального права.

Незабаром питання про скасування смертної кари було поставлене знов. Його ініціатором виступив Ф. Дзержинський. Таким чином в 1920 році зазначений вид покарання був знову скасований. Через це система покарань, передбачена Кримінальним кодексом РСФРР 1922 року, вже не містила смертної кари. Проте, норма про смертну кару у вигляді розстрілу була поміщена в окрему статтю і мала характер тимчасової і виключної міри

кримінального покарання. Право її застосування надавалось лише військовим трибуналам [73, с. 75–76].

Як відомо, норми Кримінального кодексу РСФРР майже повністю були продубльовані і в Кримінальному кодексі УСРР 1922 року [243, с. 66].

Кримінальний кодекс РСФРР 1926 року та Кримінальний кодекс УСРР 1927 року також встановлювали смертну кару в вигляді розстрілу в якості тимчасової вищої міри. Однак, часте використання в санкціях статей Особливої частини Кримінальних кодексів (більш ніж в сорока складах) фактично перетворило її в постійний (наперекір декларації про тимчасовий характер) інструмент кримінальної репресії [73, с. 76; 243, с. 68].

Чергова спроба скасування смертної кари була здійснена Указом Президії Верховної Ради СРСР від 26 травня 1947 року: за злочини, які караються за діючими законами смертною карою, в мирний час застосовується поміщення в виправно-трудова табори строком на 25 років. Проте, така норма існувала недовго. В січні 1950 року смертна кара була знову законодавчо закріплена Указом Президії Верховної Ради СРСР «Про застосування смертної кари до зрадників Батьківщини, шпionів, підричників-диверсантів», а в 1954 році смертна кара була введена і за умисне вбивство при обтяжуючих обставинах. З тих пір вона більше не скасовувалась [73, с. 76–77].

Також слід наголосити, окрема стаття, яка б гарантувала право на життя була відсутня і в тексті Конституції СРСР як в редакції 1936 року, так і в редакції 1977 року [89; 90]. Аналогічним чином вирішувалось це питання і у відповідних редакціях Конституції УРСР [100; 101].

Щодо регламентації права людини на життя на міжнародному рівні, то у розробленій Інститутом міжнародного права 1929 року Декларації міжнародних прав людини у статті 1 чітко закріплювалось: «Кожна держава зобов'язана визнавати за кожною особою рівні права на життя, свободу та добробут і гарантувати будь-кому на своїй території повний і достатній

правовий захист без різниці за національністю, статтю, расою, мовою чи релігією» [19, с. 769].

Як ми бачимо, у цій статті право на життя ще не виділяється за контекстом від права на свободу та добробут.

Проте, повністю воно не було виділене і в Загальній декларації прав людини 1948 року [29].

Як самостійне, право на життя буде закріплене згодом у Конвенції про захист прав людини і основоположних свобод (скорочено – Європейська Конвенція з прав людини), ухваленій країнами-учасниками Ради Європи 04 листопада 1950 року, та Міжнародному пакті про громадянські і політичні права, прийнятому Генеральною Асамблеєю ООН 16 грудня 1966 року [86; 142].

Таким чином, з другої половини ХХ століття захист права людини на життя вийшов на якісно новий рівень. Але це вже питання розвитку сучасного права, яке накопичило у собі багаж тисячолітньої історії становлення ідеї цінності людського життя. Його формування і тлумачення в сучасних правових документах, без сумніву, несе на собі відбиток релігійних, природно-правових концепцій права людини на життя, всієї історії його правового захисту.

Висновки до Розділу 1

Проведене у цьому розділі дослідження, що стосується розуміння сутності «життя» як філософської та правової категорії, а також генези концептуальних засад права людини на життя в історії світової політико-правової думки дає змогу зробити такі висновки:

1. Незважаючи на наявність великої кількості наукових публікацій з питань «життя», на сьогодні відсутній єдиний підхід щодо розуміння його сутності. В повній мірі зазначене твердження стосується й юридичної науки.

2. Серед найбільш поширених підходів щодо розуміння «життя» необхідно, в першу чергу, виділити ті, що сформульовані природничими науками, в тому числі біологією. Проте, лише природничі науки нездатні адекватно розкрити сутність поняття «життя», оскільки вони досліджують виключно його окремі прояви, через що уявлення про життя стає відривчастим та однобічним.

3. Охопити «життя» в його цілісності та різноманітті спроможна лише філософія. При цьому найбільш поширеним у філософській науці є підхід, відповідно до якого під життям розуміють такий спосіб існування, у якому множинність частин і різноманітність форм даного цілого зв'язується доцільно відомою єдністю, що знаходиться у самому цьому цілому, а не вводиться ззовні. При цьому життя визнається ідеальною формою існування матерії, здатною випадково (за власним бажанням) впливати на матерію і налаштовувати під себе причинно-наслідкові зв'язки.

4. Використання філософського розуміння «життя» для потреб юриспруденції з огляду на значний ступінь його абстрактності є достатньо проблематичним.

5. Зважаючи на те, що розуміння життя у праві потребує чіткого визначення моменту його початку та завершення, оскільки з цими юридичними фактами пов'язаний і проміжок часу, протягом якого держава гарантує особі її конституційні права і свободи, в тому числі і право на життя, а людина має змогу виступати суб'єктом правовідносин, вважаємо, що найбільш доцільно під життям у правовому значенні розуміти найвище нематеріальне благо, яке виникає з моменту відділення життєздатної дитини від організму матері під час фізіологічних пологів і яке триває протягом усього часу функціонування головного мозку.

6. В історії розвитку політико-правової думки розгляд проблематики «життя» як правової категорії, а також права людини на життя, як правило, зводився до обмеження факторів правомірного (смертна кара, кровна помста і т. ін.) чи неправомірного характеру (навмисне чи ненавмисне вбивство та

ін.). Дослідників цікавило передовсім не стільки само по собі право людини на життя, скільки форми та засоби його позбавлення. Докорінно зазначена ситуація змінилася у другій половині ХХ століття, коли вчені почали звертати увагу на правові механізми захисту життя, момент його виникнення і засоби припинення. Одними з перших міжнародно-правових документів, в яких право людини на життя було закріплене в якості самостійного права можна вважати Конвенцію про захист прав людини і основоположних свобод, ухвалену країнами-учасниками Ради Європи 04 листопада 1950 року, та Міжнародний пакт про громадянські і політичні права, прийнятий Генеральною Асамблеєю ООН 16 грудня 1966 року.

РОЗДІЛ 2

ЮРИДИЧНА ПРИРОДА ПРАВА ЛЮДИНИ НА ЖИТТЯ

2.1 Поняття, структура та зміст права людини на життя

Право на життя як форму існування матерії мають усі живі істоти. Проте щодо людини це право має значно глибший зміст. Лише людина наділена розумом і свідомістю, тому є вищою соціальною істотою, оскільки її життя невіддільне від суспільного розвитку. Без життя (права на нього) втрачають свою вагу інші природні і соціальні цінності: навколишнє середовище, матеріальний достаток, мирне існування, розвиток демократії.

Право на життя – це складний, багатофункціональний інститут, що має різноманітні зв'язки і відносини з іншими правовими, державними і громадськими інститутами. Звідси його специфічні особливості у формуванні, функціонуванні та внутрішній побудові.

Життя людини багатогранне та багатоаспектне. Однак життя цікаве праву, насамперед, як фізичне існування людини. При цьому необхідно відзначити, що спочатку життя виступало виключно як об'єкт правової охорони, тобто об'єкт правового впливу, спрямованого на захист від правопорушників та наслідків їх протиправної поведінки.

Право на життя і життя – поняття не тотожні. Право – це соціальна категорія, а життя, в першу чергу, – біологічна. Саме біолого-соціальна сутність людини дозволила йому законодавчо захистити своє життя, звівши природне право на життя (на рівні фізіологічного існування – право бути, жити) в ранг позитивного. Тому право на життя – це природна, невід'ємна від особистості та гарантована нормами внутрішнього законодавства, міжнародно-правовими актами можливість захисту недоторканності життя та свободи розпорядження ним.

Таким чином, право на життя, на відміну від самого життя, більшою мірою пов'язано з нормативним регулюванням, у той час як життя, в

розумінні сукупності біохімічних процесів, з моменту виникнення до припинення обумовлено і залежить лише від певних зовнішніх чинників, до яких не відноситься правотворчість в будь-яких формах. У свою чергу, право на життя, як і будь-яке інше суб'єктивне право, набуває свою цінність тільки в державі.

Варто зазначити, що серед науковців немає єдності думок щодо визначення поняття права людини на життя.

Так, Л. Ольховик, зазначає, що у сучасному розумінні право на життя розглядається як особисте немайнове право фізичної особи, що виникає з приводу особистого немайнового блага, яким є життя людини [156, с. 164].

Н. Кальченко стверджує, що право на життя – це природна, невід'ємна від людини можливість захисту недоторканності життя і свободи розпорядження нею, гарантована нормами внутрішнього законодавства і міжнародно-правовими актами [41, с. 75].

Подібної позиції притримується і Г. Романовський, який зазначає, що право на життя є основним правом людини, закріпленим як основними міжнародними документами у сфері прав людини, так і національними конституціями [207, с. 79].

О. Рогова вказує, що право людини на життя – це свобода людини безпосередньо реалізовувати можливості, які вона має внаслідок своєї належності до виду *Homo sapiens*, та задовольняти необхідні сутнісно-якісні біологічні, соціальні, духовні, економічні та інші потреби, неподільні із самою людиною, що об'єктивно визначаються досягнутим рівнем розвитку людства і мають бути всезагальними [204, с. 13].

Право на життя – це фундаментальне, невідчужуване, абсолютне право людини, яке означає, що держава гарантує захист від посягань на життя та позбавлення життя, підтримку життю та сприяння його продовженню, – таке визначення пропонує К. Перевозчикова [164, с. 16].

В. Макрінська право на життя трактує наступним чином – це право на гідне людське існування, що включає в себе цілий ряд так званих суміжних

прав (на освіту, на охорону здоров'я, на свободу від принизливого або нелюдського поводження, на повагу до приватного і сімейного життя тощо) [206, с. 51].

Ф. Люшер, визначаючи право на життя за кожним з людських істот з моменту народження, допускає можливість людини вільно розпоряджатися собою. Людина, на думку вченого, може жити за своїм вибором; отже, їй не можна нав'язувати певний спосіб життя або забороняти будь-який життєвий ритуал в ім'я заздалегідь встановленої моральної концепції. Законом можуть заборонятися лише дії, що посягають на свободу інших осіб, а, отже, шкідливі або антигромадські [122, с. 91].

У юридичній літературі також дискусійним є питання щодо вживання для позначення досліджуваного права терміна «право на життя». Хоча це поняття набуло досить широкого застосування, серед науковців є противники його використання. Натомість пропонується вживання таких понять, як «право на недоторканість життя», «право на народження» [156, с. 163].

Зокрема, З. Ромовська обґрунтовує застосування терміну «право на недоторканість життя» тим, що лише шляхом порушення права на тілесну недоторканість людина може позбутися життя [156, с. 163].

Разом з тим, на нашу думку, використання запропонованих термінів звужуватиме обсяг цього права як такого, що передбачає не лише можливість народження, а й можливість тілесної недоторканості. Тобто, доцільно вживати саме термін «право на життя», як природного права людини.

Окрім того, є науковці, які взагалі заперечують існування такого юридичного поняття як «право на життя». А. Ареднар зазначає, що словосполучення «право на життя» – це суто літературний термін, який не належить до правової сфери [7, с. 47]. Пояснюючи свою позицію, автор посилається на те, що право – це свобода індивіда творити свою волю. Вчений підкреслює, що життя індивіда існує незалежно від його волевиявлення, і тому словосполучення «право на життя» є абсурдним. Така позиція заслуговує на увагу, однак ми не можемо погодитись з нею, оскільки

твердження А. Ареднара є лише ще одним підтвердженням того, що життя людини є унікальним феноменом, яким не можна розпоряджатися в силу самої його природи. Відповідне право є специфічним, воно стоїть осторонь від інших суб'єктивних прав, які прямо залежні від нього.

Враховуючи вищевикладене, ми можемо сформулювати наступне визначення права людини на життя: це сумарне суб'єктивне право, що припускає передбачену для індивіда нормами об'єктивного права міру можливої поведінки по користуванню життям як соціальним благом в цілях підтримки свого біологічного існування і саморозвитку особистості, здійснювану індивідом за допомогою його власних фактичних і юридичних дій, включаючи вимоги до інших суб'єктів права, крім держави, а також забезпеченим з боку держави і суспільства абсолютним обов'язком щодо збереження, охорони і забезпечення гідного життя.

Серед проблем, пов'язаних із забезпеченням, охороною та захистом права на життя однією з основних є проблема його змісту. Саме зміст, тобто впорядкована сукупність елементів, їх внутрішня організація дають змогу розкрити сутність будь-якого права.

Змісту прав людини притаманні різні аспекти, внаслідок того, що права людини є комплексним соціальним явищем, в якому концентруються різноманітні форми соціальної дійсності та суспільної свідомості.

Моральні аспекти змісту прав людини полягають у тому, що вони виражають ідею соціальної цінності особистості. Наприклад, у праві на життя, закріпленому в статті 6 Міжнародного пакту про громадянські і політичні права, проявляється висока повага до людського життя як безцінного, найвищого блага [142].

Політичні аспекти змісту прав людини полягають у тому, що ці права невід'ємні від демократії і складають необхідну умову, мету та сенс усіх демократичних інститутів влади. Формування і розвиток прав людини нерозривно пов'язано з генезисом демократії.

Соціально-економічні аспекти змісту прав людини пов'язані з тим, що вони детермінуються соціальними і економічними умовами існування суспільства. Вони висловлюють прогресивні потреби економічного розвитку людства, соціальні інтереси людей. І це один з найістотніших аспектів змісту прав людини.

Зміст будь-якого суб'єктивного права передбачає сукупність чотирьох елементів: права-поведінки, права-вимоги, права-користування та права-домагання. Стосовно права людини на життя, то право-поведінки полягає в діяльності людини, щоб гарантувати собі безпечне біологічне існування. Суть права-вимоги полягає в тому, що людина може вимагати від зобов'язаних суб'єктів (держави, міжнародних організацій, суспільства, інших людей) забезпечити здійснення свого невід'ємного права. Наприклад, у разі замаху на вбивство потерпілий має право вимагати притягнення винного до кримінальної відповідальності та відшкодування моральної шкоди [84, с. 177]. Право-користування – це можливість людини вільно користуватися життям в умовах особистої безпеки. Право-домагання – це змога звернутися до національних правоохоронних органів та міжнародних організацій для захисту свого невід'ємного права на життя.

Також в якості елемента змісту суб'єктивного права можна виокремити право на власні дії, які безпосередньо спрямовані на досягнення юридичного результату. Розглядаючи право на життя як сумарне право, в якому зібрані всі можливості людини, в тому числі спеціально юридично закріплені права, можна відзначити, що саме вони і будуть формувати його сутність. Крім того, такі права мають передбачати й певні обов'язки інших осіб, необхідні для їх реалізації, і бути пов'язаними з досягненням певного юридичного результату, до якого безпосередньо прагне власник права.

У міжнародно-правових актах і Конституції України зміст права людини на життя зводиться до того, що воно належить кожній людині, охороняється законом, його ніхто не може бути свавільно позбавлений та

кожен має право захищати своє життя та життя інших людей від протиправних посягань [102].

У сучасній юридичній науці існують різні підходи до визначення змісту права людини на життя як особистого немайнового права. Одні автори розглядають його як право на збереження життя (індивідуальності) і розпорядження життям, у той час як інші – як право на сприяння життю, яке здійснює держава в розумінні створення так званих необхідних умов існування [128, с. 50–59; 80, с. 68–75]. Є прихильники двохелементної та трьохелементної структури змісту права людини на життя.

М. Малєїна підтримує двохелементну структуру змісту права людини на життя, об'єднуючи усі можливості, що впливають з нього, у дві групи: право на збереження життя (індивідуальності) та право на розпорядження життям [128, с. 50]. До права на збереження життя (індивідуальності) автор відносить відмову держави від війни та участі у ній, відмову від смертної кари чи обмеження її застосування, встановлення порядку обігу та застосування зброї, регулювання пересадки органів і тканин, генної інженерії, зміни біологічної статі людини. При цьому, розгляд можливостей, пов'язаних із збереженням індивідуальності людини в рамках права людини на життя обґрунтовується тим, що збереження людської індивідуальності тісно пов'язане з поняттям людини як суб'єкта права та відмежуванням її від інших осіб та об'єктів живої і неживої природи [128, с. 53].

Виходячи зі змісту статті 281 Цивільного кодексу України, Я. Шевченко пропонує розглядати право на життя таким особистим немайновим правом, яке об'єднує два основні аспекти: право на власне життя та право давати життя іншим. При цьому до змісту права на власне життя автор включає право на фізичне існування, під яким розуміє природне право фізичної особи на існування як біологічного, психічного та соціального організму; право на фізичну (природну) смерть, яке охоплює абсолютну заборону задоволення прохання фізичної особи про припинення її життя; право на медичні, наукові та інші дослідження та право на усунення небезпеки,

що загрожує життю. До змісту права давати життя іншим Я. Шевченко відносить можливість виконання репродуктивної функції природним шляхом, а також право на стерилізацію, право на штучне переривання вагітності, право на штучне запліднення та перенесення зародка в організм жінки [251, с. 148–149].

А. Соловйов, підтримуючи думку щодо включення до змісту права людини на життя такої складової, як розпорядження ним, зазначає, що право людини на життя включає в себе: право розпоряджатися своїм життям; право піддати своє життя ризику; право людини на самозахист свого життя; право вимагати від інших осіб утримуватись від протиправного позбавлення життя людини, усунути небезпеку життю, створену внаслідок підприємницької або іншої діяльності, створити умови для зниження ризику для життя; право очікувати захисту свого життя з боку інших осіб; право на проведення (не проведення) активної евтаназії; право на захист життя з боку держави в особі її уповноважених органів, а також міжнародних установ чи їх органів; можливість отримати належну юридичну охорону права на життя, його відповідного правового регулювання [225, с. 7].

На думку О. Домбровської, зміст права людини на життя охоплює такі елементи, як визначення початку та кінця життя (як можливість людини існувати у часі і просторі, тобто діяти чи бездіяти на власний розсуд); охорону життя (як можливість людини вимагати від зобов'язаних суб'єктів забезпечити існування у часі і просторі; гарантії від свавільного позбавлення людини життя; захист людиною свого життя та життя інших людей від протиправних посягань); користування захистом життя людини з боку держави; розпорядження власним життям; можливість постійно користуватись таким абсолютним природним соціальним благом існування у часі і просторі; можливість звертатись до компетентних і зобов'язаних суб'єктів з вимогою про відновлення порушеної можливості чи відшкодування збитків при посяганні на життя; запобігання передчасній

смертності, включаючи дитячу; протипожежні профілактичні дії [48, с. 37–38].

Заслуговує на увагу позиція професорів П. Рабіновича та М. Хавронюка, які окреслюють зміст права людини на життя такими можливостями, як право народитися, право вимагати усунення небезпеки, створеної внаслідок підприємницької чи іншої діяльності, яка загрожує життю та здоров'ю, право на самозахист від реальної небезпеки для життя, у тому числі право на необхідну оборону, право на звернення за охороною і захистом свого життя до державних, недержавних та міжнародних органів і організацій, право на захист і на рятування життя кожної людини як від умисних чи необережних протиправних посягань інших осіб, так і від нещасних випадків, що пов'язані із техногенними катастрофами, природними катаклізмами, дією джерел підвищеної небезпеки тощо, уповноваженими працівниками правоохоронних органів, рятувальних служб, медичними та іншими працівниками, а також право на рятування свого життя іншими людьми відповідно до існуючих у суспільстві моральних і правових норм, право на те, що законодавство не міститиме жодних підстав для свавільного позбавлення людини життя, право розпоряджатись життям на власний розсуд, у тому числі піддавати його ризику, а також вимагати, щоби природні процеси вмирання йшли своїм ходом в заключній стадії смертельного захворювання чи поранення і життя штучно не продовжувалось [199, с. 117–118].

А. Рабець вважає, що право на життя складається з права особи самому вирішувати, чи буде він виконувати дії, пов'язані з ризиком для життя; права на природну, ненасильницьку смерть; права на життя і його зворотного боку – права на смерть (можливість особи не тільки самому здійснити акт самогубства, але і просити інших осіб про вчинення ними дій, спрямованих на припинення його життя) [196, с. 62]. Даний підхід є досить спірним, з нашої точки зору, але відобразити його необхідно.

На думку А. Дерипаско право на життя – це одержуване людиною від народження суб’єктивне невідчужуване право, яке реалізується ним безпосередньо, об’єктивно і задовольняє одну з найвищих соціальних цінностей чи потреб, що сформувалися в процесі соціального розвитку [44, с. 36]. Тобто, у разі порушення в організмі людини будь-яких функцій людина не перестає користуватися правом на життя.

В. Кравченко, аналізуючи зміст досліджуваного права, розрізняє право на:

- а) життя;
- б) захист свого життя і здоров’я від протиправних посягань;
- в) захист життя і здоров’я інших людей від таких посягань [105, с. 144].

У роботі Т. Фоміченко акцент щодо розуміння права людини на життя робиться на тимчасовому, а не змістовному аспекті життя – життя людини як біосоціальної істоти охоплює собою період самовільного психофізіологічного існування, що має початковий і кінцевий моменти [244, с. 20].

Деякі автори досліджуване право відображають у досить розширеному значенні. Так, Р. Мюллерсон вважає, що зміст права людини на життя складається із: забезпечення миру і безпеки; скорочення дитячої смертності та збільшення тривалості людського життя; запобігання довільних вбивств, скоєних силами безпеки; скорочення практики зникнення людей [150, с. 61].

В. Погорілко у зміст права на життя включає:

- а) проведення державою миролюбної політики, яка виключає війни та конфлікти;
- б) заборону вбивств;
- в) боротьбу із злочинністю, особливо з терористичними акціями;
- г) попередження дитячої смертності;
- д) охорону від нещасних випадків на виробництві;
- е) профілактику дорожньо-транспортних пригод;
- є) профілактику пожежної безпеки;

ж) заборону смертної кари тощо [98, с. 269].

А. Колодій та А. Олійник, у свою чергу, до змісту права людини на життя включають такі можливості як:

а) свобода людини від війн та інших конфліктів, стихії, нещасних випадків на виробництві й у побуті, аварій на транспорті, екологічних катастроф, епідемій і епізоотій;

б) посягання на життя державних діячів, представників іноземних держав, інші злочини проти держави, що призвели до загибелі людей, заборона навмисних і необережних вбивств, злочинів, що призводять до загибелі людей і смертної кари;

в) попередження передчасної смертності, включаючи дитячу;

г) протипожежні профілактичні дії;

д) захист людиною свого життя та життя інших людей від протиправних посягань;

е) користування захистом життя людини з боку держави;

є) відновлення і відшкодування збитків при посяганні на життя та інші [84, с. 170–171].

Право людини на життя як особисте немайнове право, що забезпечує природне існування фізичної особи, деякі вчені-правники пропонують також розглядати з позиції здійснення людиною права на розпорядження власним тілом. Наприклад, В. Крус виділяє в структурі права людини на життя право на здійснення модернізації, реставрації та навіть фундаментальної реконструкції тіла людини, право змінювати функціональні можливості організму та розширювати їх техніко-агрегатними або медикаментозними засобами. До елементів права на життя В. Крус пропонує відносити: право на смерть, право на зміну статі, гомосексуальні контакти, трансплантацію органів, право на вживання наркотиків або психотропних засобів, право на штучне репродуктивне розмноження, право на стерилізацію, аборт та на клонування, а потім – і на віртуальне моделювання (дублювання) себе у неметричній формі об'єктивного існування. Зазначені права, у зв'язку з їх

суто особистою властивістю, запропоновано визначати як соматичні [111, с. 43].

Останнім часом у літературі намагаються вивести та нормативно закріпити право фізичної особи на смерть як складової права на життя чи як окремого суб'єктивного права (наприклад, на думку К. Веллімена зміст права на життя складається з таких складових елементів: смертна кара з точки зору моралі завжди є злом; не є злом убити когось, захищаючи своє життя; вбивця втрачає своє право не бути страченим; держава повинна надати кожному із своїх громадян засоби для існування; смертельно хворий може дозволити лікареві здійснити акт евтаназії, відмовившись від свого права на життя) [263, с. 2]. При цьому сутність цього права здебільшого зводиться до легалізації самогубств, евтаназії тощо. На сьогодні не склалися соціальні передумови закріплення цього права. Адже, легалізуючи таке право фізичної особи, їй повинна бути надана можливість реалізації цього права, надана узаконена можливість вибору – жити чи не жити.

Таким чином, до змісту права людини на життя не можна відносити право на смерть та право на самогубство, оскільки існування цих прав взагалі неможливе. Особисті немайнові права мають позитивний характер, і межа суб'єктивного права на життя – це певна встановлена міра поведінки. Якщо така межа не визначена у правовому акті або договорі, то вона визначається загальною засадою – цінністю конкретного блага. У даному випадку це благо життя, яке повністю заперечує у ціннісному сенсі смерть, що благом ні у якому випадку бути не може [224, с. 72–73].

Зважаючи на те, що ратифіковані Україною міжнародно-правові акти є невід'ємною частиною українського законодавства, при окресленні змісту права людини на життя та механізмів його реалізації необхідно виходити з проголошених цими актами норм щодо права людини на життя. Самі по собі ці норми не надають підстав для їх розширеного тлумачення, наділяючи суб'єкта права на життя можливостями, які ними не передбачені, а такий

підхід цілком відповідає усталеним вимогам до тлумачення правових норм в Україні.

Інший підхід панує в багатьох зарубіжних країнах. На думку Б. Рамчарана, право на життя не є таким, яке можна легко вкласти в рамки чітких визначень [262, с. 5]. Тому навіть у країнах англосаксонської системи права виникають питання правильного застосування норм міжнародно-правових актів з прав людини. Зокрема, передбачене статтею 2 Європейської конвенції з прав людини невід'ємне право на життя при всій його зовнішній чіткості (держави зобов'язані утримуватися від свавільного позбавлення життя людей) не дає змоги чітко визначити обсяг поняття права людини на життя. Важко визначити, на якому етапі відповідальність держави за смерть особи є настільки очевидною, а причинний зв'язок між поведінкою представників держави та заподіянням смерті настільки тісний, що право людини на життя було порушене [260, с. 35].

Сьогодні існує стійка тенденція до розширення змісту права людини на життя та його розуміння. Так, у 1982 році Комітет ООН з прав людини визнав, що право людини на життя часто інтерпретується дуже вузько. Вираз «право на життя» не може правильно тлумачитись у своєму вузькому розумінні. Захист цього права вимагає від держави вжиття певних позитивних заходів [262, с. 5]. Розглядаючи право людини на життя як право кожної людської істоти на існування, К. Ірвін окреслює зміст права на життя з урахуванням методів проведення розслідувань можливих порушень права людини на життя [261, с. 1832].

М. Кренстон розглядав право людини на життя «від зворотного», намагаючись встановити межі його реалізації шляхом виявлення випадків, у яких позбавлення людини життя буде вважатися правомірним. Відповідно, зміст права людини на життя автор окреслював як можливість застосування смертної кари у певних випадках, проведення абортів, позбавлення життя під час бойових дій та можливість активного самозахисту [113, с. 43–45].

Аналіз створених Європейським судом з прав людини прецедентів щодо захисту права на життя свідчить про наступні чинники, які враховуються при розгляді справ про порушення статті 2 Конвенції про захист прав людини і основоположних свобод (право на життя) і слугують міжнародно-правовими орієнтирами для визначення державами учасницями зазначеної конвенції змісту цього права. Серед них:

– право на життя передбачає обов'язок держави не тільки утримуватися від навмисного та незаконного позбавлення життя, але й вживати заходи для охорони життя тих, хто знаходиться під її юрисдикцією. Цей обов'язок держави не визначає конкретні засоби чи дії, єдиним критерієм є ефективність дій держави у кожному конкретному випадку. У той самий час, безсумнівним порушенням державою права на життя є її бездіяльність;

– застосування сили державними органами (поліцією, органами безпеки тощо) для захисту права на життя громадянина має бути «суворо пропорційним» досягненню цілей, визначених у підпунктах а), б) і с) статті 2 Конвенції про захист прав людини і основоположних свобод (позбавлення життя не розглядається як таке, що його вчинено на порушення цієї статті, якщо воно не є наслідком виключно необхідного застосування сили: а) при захисті будь-якої особи від незаконного насильства; б) при здійсненні законного арешту або для запобігання втечі особи, яка законно тримається під вартою; с) при вчиненні правомірних дій для придушення заворушення або повстання) [86]. Зокрема, оцінюючи це Європейський суд з прав людини при розгляді справи «Андроніку і Константіну проти Кіпру» (09 жовтня 1997 року), звернув особливу увагу на чіткі інструкції, які були дані офіцерам: використовувати тільки пропорційну силу та відкривати вогонь лише тоді, коли життя Елсі Константіну чи коли власне життя буде в небезпеці [53]. Фактично, цим рішенням Європейський суд з прав людини включив до змісту права людини на життя можливість для особи, яка перебуває в

ситуації загрози власному життю, вдатися до необхідної оборони та позбавити життя нападника;

– не проведення органами державної влади ефективного, всебічного і неупередженого офіційного розслідування обставин смерті людини, яка сталася внаслідок застосування сили до останньої, а особливо – особами, які діють від імені держави, теж становить порушення статті 2 Конвенції про захист прав людини і основоположних свобод. З точки зору Європейського суду з прав людини, якщо Уряд не може пояснити причини не проведення ефективного розслідування обставин насильницької смерті особи, то він тим самим не виконує свого важливого обов'язку – захищати право на життя (наприклад, рішення у справі «Велікова проти Болгарії» від 18 травня 2000 року та рішення у справі «Макканн та інші проти Сполученого Королівства» від 27 вересня 1995 року) [54; 59];

– відповідальність за будь-які ушкодження, отримані під час перебування під вартою, покладаються на державу. У випадку, коли під варту взято здорову людину і вона померла, органи влади несуть особливо сувору відповідальність за поводження з нею. Тягар доказування лежить на органах влади, які мають надати задовільні та переконливі пояснення причин смерті (наприклад, справа «Салман проти Туреччини» від 27 червня 2000 року) [55];

– фізичне жорстоке поводження державних службовців, яке не призвело до смерті, може становити порушення статті 2 Конвенції про захист прав людини і основоположних свобод лише за особливих обставин. Майже у всіх випадках, коли особи зазнавали насильства чи жорстокого поводження з боку поліції або солдатів, їхні скарги все ж таки підпадали під сферу застосування статті 3 (Заборона катувань). Зокрема, це простежувалось при розгляді справи «Ільхан проти Туреччини» від 27 червня 2000 року (суд встановив, що А. Ільхан зазнав ушкодження мозку внаслідок принаймні одного удару по голові прикладом рушниці, завданого жандармами, яким було наказано затримати його під час операції. Тобто, тяжкість отриманих

потерпілим тілесних ушкоджень, які призвели до незворотної мозкової травми, не викликає сумніву. Однак обставини зазначеної справи не схилили Європейський суд з прав людини до думки, що використання жандармами сили під час затримання А. Ільхана мало такий характер чи було такого ступеня, щоб можна було стверджувати про порушення статті 2 Конвенції про захист прав людини і основоположних свобод) [60].

Розширене тлумачення змісту права людини на життя мало місце і в інших рішеннях Європейського суду з прав людини, коли порушення статті 2 Конвенції про захист прав людини і основоположних свобод було пов'язано із завданням істотної шкоди здоров'ю. Так, у рішенні, ухваленому 27 червня 2006 року у справі «Биржиковський проти Польщі», суд постановив, що мало місце порушення статті 2 Конвенції, яке виявилось у відсутності належного розслідування обставин смерті дружини заявника та істотного погіршення стану здоров'я його сина. Обставини справи свідчили, що під час пологів дружині заявника було вирішено робити кесарів розтин, їй зробили ін'єкцію, після чого вона впала в кому. Діагностичні прилади показували, що у дитини виявляються серцеві проблеми. Спроби повернути хвору до свідомості були невдалими. Тоді дружину заявника перевезли у відділення інтенсивної терапії, де вона і померла. У новонародженої дитини заявника виявились проблеми з серцем, а також ускладнення неврологічного характеру.

Європейського суду з прав людини у зазначеній справі наголосив на необхідності швидкого вирішення справ, які стосуються смерті осіб в медичних установах. Помилки, допущені медичними працівниками, мають швидко з'ясуватись та негайно усуватись. Одержана інформація має невідкладно розповсюджуватись серед персоналу медичної установи загалом, аби не допустити повторення негативного досвіду в майбутньому, а відтак гарантувати пацієнтам надання якісних медичних послуг [58].

Також про суттєво розширене тлумачення змісту права на життя свідчить чинне українське законодавство, яким передбачено включення до

нього права на усунення небезпеки, яка загрожує життю та здоров'ю (право вимагати усунення небезпеки, створеної внаслідок підприємницької або іншої діяльності, яка загрожує життю та здоров'ю) [252].

Звертаємо увагу, що структуру права можна визначати через структуру правоохоронюваного об'єкта. У такому випадку життя людини матиме трьохелементну будову:

- 1) життя фізичне як функціонування організму людини;
- 2) життя соціальне як сукупність громадських відносин, в які людина вступає як представник різноманітних соціальних спільнот (сім'я, професійний колектив, держава тощо);
- 3) життя внутрішнє, внутрішній світ людини як результат діяльності свідомого та несвідомого в людині.

У цьому зв'язку право на життя є складним явищем, структурними елементами якого є три права: право на фізичне існування людини, право на гідне життя і право на вільний духовний розвиток.

До внутрішніх елементів права людини на життя можна віднести:

- право фізичної особи на невід'ємність її життя (заборона свавільного та безпідставного позбавлення життя);
- заборона задоволення прохання фізичної особи про припинення її життя (евтаназії);
- право фізичної особи захищати своє життя та здоров'я, а також життя та здоров'я іншої особи від протиправних посягань будь-якими засобами, не забороненими законом (у тому числі і право на позбавлення життя іншої особи);
- право на материнство;
- право на батьківство;
- право на штучне запліднення та перенесення зародка в організм жінки;
- право на стерилізацію;
- право на штучне переривання вагітності;

– право на застосування методів генетичної інженерії.

Разом з тим, дискусійним є віднесення до складу права людини на життя, права на стерилізацію, штучне переривання вагітності, штучне запліднення та перенесення зародка в організм жінки. Зокрема, деякі науковці вважають, що включення вищеперелічених правомочностей до складу права людини на життя не є логічним, оскільки навряд чи право на стерилізацію і право на штучне переривання вагітності можна віднести до права на життя, під яким розуміється право жити самому і давати життя іншому [81, с. 158].

Що ж стосується штучного запліднення та перенесення зародка в організм жінки, то О. Калітенко зазначає, що людина погоджується на зазначені дії не для того, щоб просто дати комусь життя, а саме для того, щоб стати батьком або матір'ю. Тобто, метою реалізації зазначених правомочностей є вирішення питання про батьківство та материнство, а не про життя взагалі.

Крім того, для їх реалізації медичне законодавство встановлює окремий порядок і передбачає обов'язкову медичну допомогу з метою охорони здоров'я фізичних осіб. Тому вказані правомочності частково можна вважати належними до права на здоров'я (у тих випадках, коли вони реалізуються в порядку, передбаченому медичним законодавством, та за допомогою медичних працівників) [74, с. 37].

Має схожу думку на цю проблему М. Малєїна, яка вказує, що правомочності стерилізації, штучного переривання вагітності та штучного запліднення торкаються інтересів ненароджених дітей та їх батьків, безумовно підлягають правовому регулюванню. Однак вони можуть належати тільки майбутнім батькам, але не як складові частини права на життя, а як правомочності права людини на здоров'я [127, с. 24].

Відповідь на порушене питання ми зможемо віднайти при здійсненні аналізу чинного законодавства, зокрема статті 281 Цивільного кодексу України. Кодифікованим нормативно-правовим актом законодавець вводить

додатково цілу низку повноважень фізичної особи, об'єднуючи їх під загальним поняттям «право на життя». До таких повноважень законодавець відносить: право на проведення медичних, наукових та інших дослідів, заборону активної евтаназії, право на стерилізацію, право на штучне переривання вагітності, право на штучне запліднення та перенесення зародку в організм жінки [252]. Зазначені права є самостійними особистими немайновими правами, які в своїй сукупності складають законодавчі гарантії здійснення права на життя. Однак вони за своїм змістом є настільки близькими та нерозривними категоріями, що вони фактично всі разом у комплексі забезпечують людині її життєдіяльність. Тобто, їх можна віднести до складу права людини на життя.

Зміст зазначених у статті 281 Цивільного кодексу України положень можна згрупувати у декілька груп за виділеними філософсько-медичними ознаками життя.

По-перше, це група репродуктивних прав, до яких належать право на штучне переривання вагітності, право на стерилізацію, право на штучне запліднення та перенесення зародка в організм жінки. Проте, зазначений у Цивільному кодексі України перелік не є вичерпним.

До структурних складових репродуктивної групи елементів права на життя необхідно також віднести і право на взаємну обізнаність осіб, які подали заяву про реєстрацію шлюбу, про стан здоров'я. Реалізація цього права відіграє особливо важливе значення у частині забезпечення умов на здійснення репродуктивних прав осіб, які укладають шлюб.

Складність регулювання цієї групи прав полягає у необхідності врахувати інтереси як фізичних осіб, які здійснюють ці права, так і ще ненародженої людини (ембріону, плоду).

Друга група прав, що становлять структуру права людини на життя, – це права на здійснення особистого життя. Ці елементи складають права людини на життя у вузькому юридичному значенні (право людини на життя охоплює можливість здійснення лише біологічних властивостей та якостей

життя, які пов'язані з існуванням людини як автономної біологічної істоти). До цих прав входять: право фізичної особи на невід'ємність її життя; заборона позбавлення життя; право фізичної особи захищати своє життя та здоров'я, а також життя та здоров'я іншої фізичної особи від протиправних посягань будь-якими засобами, не забороненими законом; заборона задоволення прохання фізичної особи про припинення її життя; право на участь у медичних, наукових та інших дослідках лише повнолітньої дієздатної фізичної особи і лише за її вільної згоди.

Особливістю цієї групи прав є те, що їх здійснення пов'язане з необхідністю врахування інтересів інших людей (фізичних осіб). Ці права також, як і попередні, є абсолютними [195, с. 61–62].

Цій групі властиві елементи внутрішнього протиріччя. Найбільш яскравим прикладом є заборона позбавлення особи життя та право на захист життя та здоров'я. Законодавство не містить абсолютної заборони на позбавлення життя однією особою іншою. Кримінальне законодавство України передбачає перелік обставин, що виключають злочинність діяння, серед яких важливе місце відведено необхідній обороні та затриманню особи, що вчинила злочин. Кримінальний кодекс України передбачає можливість притягнення особи до кримінальної відповідальності лише у випадках умисного вбивства при перевищенні меж необхідної оборони або у разі перевищення заходів, необхідних для затримання злочинця (стаття 118). Перевищення необхідної оборони є умисне заподіяння тому, хто посягає, шкоди, яка явно не відповідає небезпечності посягання або обстановці захисту, а перевищенням заходів, необхідних для затримання злочинця, визначається умисне заподіяння особи, яка вчинила злочин, тяжкої шкоди, яка явно не відповідає небезпечності посягання або обстановці затримання злочинця (частина 3 статті 36 та частина 2 статті 38 Кримінального кодексу України). Якщо особа не перевищила межі необхідної оборони, завдана шкода у цивільно-правовому порядку відшкодуванню не підлягає [109].

У ході проведеного дослідження (в аспекті розгляду однієї із змістовних складових права людини на життя: права на захист життя від злочинних посягань) не можна оминати актуального питання проблем кримінальної відповідальності за вбивство. Чинний Кримінальний кодекс України передбачає ряд складів злочину, основним або додатковим об'єктом яких є життя людини. В одних випадках протиправне позбавлення життя людини охоплюється однією кримінально-правовою нормою (наприклад, статті 112, 115-119, 348, 379, 400 Кримінального кодексу України). В інших – діяння, поєднані з убивством, потребують кваліфікації за сукупністю злочинів. Проти визначення життя людини додатковим об'єктом посягання в двооб'єктних складах злочину в літературі з'явилися заперечення. Так, А. Красіков вважає, що коли у двооб'єктних злочинах страждають права і свободи людини, визнані Конституцією найвищою цінністю, то називати їх додатковими об'єктами некоректно [108, с. 25].

З нашої точки зору, така пропозиція є неприйнятною. Відомо, що основний об'єкт посягання визначає місце кожної кримінально-правової норми в системі Особливої частини Кримінального кодексу. Визначення життя людини основним об'єктом посягання в усіх кримінально-правових нормах, де посяганням заподіюється смерть людини, призвело б до того, що переважна більшість злочинів перетворилася б на злочини проти життя людини. Характеристика злочину як двооб'єктного визначає структуру його складу, місце в системі Особливої частини Кримінального кодексу, свідчить про підвищення його суспільної небезпечності.

Науковці в структурі змісту права людини на життя виокремлюють статичні та динамічні елементи. Статичні елементи утворюють незмінне змістовне ядро досліджуваного права, оскільки без них само право на життя не існує (наприклад, заборона свавільного позбавлення життя, можливість самозахисту тощо). Вони ґрунтуються на принципах визнання унікальності, антропної гідності та невід'ємності життя людини. Ці елементи мають

неперехідне значення за будь-яких умов перетворень і змін людської природи [204, с. 4].

Не можна не погодитись з О. Роговою, яка вважає, що динамічні елементи в структурі права людини на життя є рухомими складовими і змінюються від однієї історичної епохи до іншої, поступово розширюючи та збагачуючи зміст зазначеного права. До них, зокрема, вона відносить: можливість отримання кваліфікованої медичної допомоги; вимога жити у безпечному та нешкідливому природному середовищі; у недалекому майбутньому – можливість за допомогою новітніх медичних технологій покращувати власні біологічні можливості тощо. Філософсько-правовим підґрунтям визнання таких динамічних можливостей є гарантування та забезпечення простору свободи людини, її можливості змінювати себе. Навряд чи можна вважати право людини на життя незмінним з огляду на сучасну суспільно-правову практику деяких держав, які вже легалізували евтаназію, включивши тим самим до переліку правових можливостей, що утворюють зміст права на життя, і можливість розпоряджатися власним життям [203, с. 49].

Також слід зауважити і на тому, що інколи в спеціалізованій літературі небезпідставно піднімається питання про виділення функціональної духовної складової в структурі життя [208, с. 49]. Ми погоджуємося із вказаною пропозицією, але при цьому повністю підтримуємо позицію Р. Стефанчука, що поняття духовної складової у загальній структурі життя повинно бути насамперед спрямоване на забезпечення формування внутрішніх моральних устоїв фізичної особи та їх дотримання. Адже саме духовна складова, як ніяка інша, пов'язана із категорією моралі та моральності людини. Проте, враховуючи невисокий рівень загальної духовності (моралі) в суспільстві, потрібно визнати, що дана складова знаходиться лише на стадії формування [229, с. 271].

Отже, право на життя у широкому правовому значенні охоплює своїм змістом всі передбачені у законодавчій системі гарантії забезпечення та

захисту життя (системи гарантій забезпечення та захисту життя у кримінальному, цивільному, сімейному, екологічно-правовому сенсі). У вузькому значенні право на життя охоплює можливість здійснення лише біологічних властивостей та якостей життя, пов'язаних з існуванням людини як автономної біологічної істоти.

Визначаючи право на життя як комплексну юридичну категорію, як складене право, можна виділити його найважливіші елементи, якими на наш погляд, є: право на фізичне існування (особиста недоторканність і охорона здоров'я людини); право на індивідуальність та ідентичність особистості (національно-культурну, світоглядну, релігійну, статеву).

Враховуючи вищевикладене, можна зробити висновок, що правове тлумачення права людини на життя необхідно розглядати з різних сторін, зважаючи на те, що досліджуване право є основним правом людини та має досить складну як внутрішню, так і зовнішню структуру, яка відображає його змістову сутність.

З метою уникнення неоднозначності в трактуванні, проблем реалізації особистого немайнового права, вважаємо за доцільне нормативно визначити поняття права людини на життя та виокремити його складові елементи.

2.2 Ознаки права людини на життя

Вищими соціальними цінностями в Україні визнано людину, її життя і здоров'я, честь і гідність, недоторканість і безпеку (стаття 3 Конституції України). Тому, для цивілізованого суспільства, яким є українське, очевидна значимість гарантування саме права людини на життя. З метою всебічного та об'єктивного вивчення правової природи та суті досліджуваного права надзвичайно важливо визначити його ознаки.

Перш за все, необхідно з'ясувати ті загальні ознаки прав людини, які виділяють вітчизняні та зарубіжні теоретики. Зокрема, узагальнивши погляди О. Скакун, П. Рабіновича і М. Хавронюка, слід вказати на наступні ознаки

прав: це можливості задовольняти власні потреби для нормального існування та розвитку шляхом вчинення певних дій або утримання від них; їх зміст та обсяг залежать від рівня розвитку суспільства; обумовлені біосоціальною сутністю людини, належать їй від народження; не обмежені територією держави і не залежать від національної належності людини; мають бути рівними, однаковими для усіх людей; вони не повинні відчужуватися, відбиратися, ліквідуватися, не можуть бути подаровані будь-ким; закріплені в законодавчих актах на державному та міжнародному рівнях [140, с. 5; 197, с. 16; 218, с. 172].

Подібними є підходи російських теоретиків в аспекті виділення ознак прав людини. Зокрема, В. Кулапов і А. Малько вважають, що права людини виникають і розвиваються на основі природної та соціальної сутності людини; є об'єктивними і не залежать від державного визнання; належать особі від народження; мають невідчужуваний характер; є безпосередньо діючими; визнаються найвищою соціальною цінністю; є необхідною частиною права, певною формою виразу його головного змісту; є принципами та нормами взаємовідносин між людьми і державою, що забезпечують особі можливість діяти за своїм розсудом або отримувати певні блага; їх визнання, додержання і захист є обов'язком держави [116, с. 154].

О. Горова, розглядаючи громадянські права людини, зазначала, що вони принципово відрізняються від інших прав. По-перше, вони характеризуються тим, що: належать кожній людині виходячи з її людської природи (немає необхідності, наприклад, їх купувати чи отримувати від когось); у визначених законом межах вони є невід'ємними; всі їх застосовують однаковою мірою. По-друге, основні обов'язки щодо їх забезпечення мають використовуватися державними органами та установами, а не безпосередньо громадянами [40, с. 67].

Разом з тим, Є. Козлова, характеризуючи конституційні права громадян через властивості, називає такі їх ознаки: вони є ядром правового статусу; закріплюються за кожною людиною і громадянином; мають загальний

характер; не набуваються та не відчужуються по волі громадянина; для них передбачений особливий механізм реалізації та особлива юридична форма закріплення [83, с. 209–211].

Н. Вітрук виділяв наступні юридичні ознаки основних прав людини: високий ступінь узагальненості (абстрактності) і відносну стабільність [25, с. 71–72]. У свою чергу А. Іванов виокремлював чотири основні юридичні ознаки: загальність, рівність, єдність, гарантованість і, крім того, три юридичні особливості:

- 1) широкий соціальний зміст;
- 2) незмінюваність;
- 3) невідчужуваність [69, с. 4–5].

І. Упоров вважав, що основні права відрізняються від інших суб'єктивних прав такими їх сутнісними ознаками: виникають з моменту народження; невідчужувані (невід'ємні); виражають найбільш істотні можливості розвитку людини; мають безпосередній та об'єктивний характер реалізації [242, с. 11].

Враховуючи вищевикладене, можна виокремити наступні ознаки основних прав людини, визначивши останні як:

1. можливості (свободи) людини діяти певним чином або утримуватися від певних дій, спрямовані на задоволення потреб, без яких вона не в змозі нормально існувати і розвиватися;

2. можливості, які обумовлені біосоціальною сутністю людини, належать їй від народження і не потребують дозволу з боку кого б то не було, у тому числі держави. Вони не можуть бути забрані державою, оскільки нею не дані;

3. можливості, які не обмежені територією держави (позатериторіальні) і не залежать від національної приналежності людини (наднаціональні): вони належать особі вже в силу того, що вона – людина. Вони покликані формувати і підтримувати в людині почуття власної гідності, її індивідуальність;

4. можливості, які залежні (у плані здійснення) від стану суспільства – рівня його економічного, політико-соціального, духовно-культурного розвитку. Зрозуміло, рівень розвитку суспільства не залишається незмінним, як і потреби самої людини;

5. можливості, які мають правовий характер, оскільки містяться в законодавчих актах, які створені в межах держави і на міжнародному рівні. Визнання, дотримання, охорона і захист державами (у результаті угод) основних прав людини, закріплених на міжнародному рівні, – показник того, що вони не тільки стали об'єктом міжнародного регулювання, але й міжнародними стандартами.

Проте, слід погодитися із поглядами О. Пунди, який вважає, що основні права людини за своєю природою та конституційним закріпленням мають публічно правовий характер і спрямовані на забезпечення інтересів «всіх і кожного», тобто інтересів соціуму (суспільства в цілому). При цьому процес забезпечення інтересів окремих осіб відбувається через систему особистих немайнових прав, під якими вчений розуміє основні права людини, що реалізуються у сфері приватного життя окремої особи завдяки створеному у цивільному та сімейному законодавстві приватноправовому режиму [194, с. 14].

Зважаючи на те, що до особистих немайнових прав, що забезпечують природне існування фізичної особи, поряд з іншими правами відноситься право людини на життя, вважаємо за доцільне коротко охарактеризувати загальні ознаки особистих немайнових прав.

На нашу думку, суттєвими ознаками досліджуваних прав є особистісність та немайновість. Немайновість полягає в тому, що дані права позбавлені економічного змісту, тобто не можуть бути оцінені точно в будь-якому матеріальному еквіваленті. Разом з тим, це не означає відсутності будь-якого зв'язку з майновою сферою (наприклад, при порушенні особистих немайнових прав особа змушена нести як душевні, так і матеріальні втрати, що має вплив на її майбутній майновий стан).

Для особистих немайнових прав також характерним є те, що шкода, заподіяна їх порушенням, не піддається точній грошовій оцінці, у зв'язку з цим при порушенні зазначених прав, як правило, не можуть пред'являтися вимоги про відшкодування матеріальної шкоди. Традиційним винятком є право на недоторканність життя і здоров'я, оскільки фізичне благополуччя людини є запорукою його фінансового добробуту, відповідно порушення зазначених прав призведе до збитків, які визначаються згідно з правилами, встановленими законодавством.

Особистісність досліджуваних прав полягає в тому, що вони належать особі, як безпосередньому носієві певних благ і не можуть бути відділені від неї, внаслідок чого не підлягають відчуженню. Зокрема, Л. Красавчикова, на підтвердження цієї думки, зауважує, що зазначена ознака полягає в тому, що саме існування цих прав неможливе поза зв'язком з певною особою [107, с. 12]. Суворо особистісний характер немайнових прав швидше виявляється в неможливості здійснення їх іншими особами, окрім правовласника. Важко уявити, щоб хто-небудь інший зумів здійснити право на життя, здоров'я тощо (при цьому не потрібно плутати з правом на захист, яке може здійснюватися й іншими особами). Разом з тим, у цієї ознаки є винятки, наприклад, немайнові права дітей здійснюються їх законними представниками.

Ще однією індивідуалізуючою ознакою особистих немайнових прав є неможливість їх повного відновлення в разі порушення.

М. Малсіна називає індивідуалізацію особи важливою ознакою особистих немайнових прав. Вона наголошує на тому, що інститут особистих немайнових прав дозволяє відрізнити один суб'єкт права від іншого, охороняє їх самобутність та своєрідність [126, с. 9]. При цьому необхідно зважати на те, що особисті немайнові відносини проявляють індивідуальність особи, яка отримує морально-політичну та суспільну оцінку. При індивідуалізації особисті немайнові права мають переваги над майновими.

Наступна ознака особистих немайнових прав стосується правової характеристики їх правовласників – у більшості випадків до таких належать фізичні особи. Існують немайнові права також і у інших суб'єктів, проте їх перелік дуже обмежений. Так, до немайнових прав юридичних осіб варто віднести наступні права: на недоторканність ділової репутації, на найменування некомерційної організації тощо. Що стосується публічних суб'єктів, то їх володіння немайновими правами ще більш обмежено.

Беззаперечним є той факт, що особисті немайнові права мають абсолютний характер. Це означає, що визначена лише одна сторона особистих немайнових відносин, яка є носієм даних прав, а всі інші визнаються зобов'язаними не заважати здійсненню нею особистих немайнових прав.

Тобто, під абсолютністю ми можемо розуміти, що особисті немайнові права захищаються проти всякого і кожного, від неправомірних посягань на них; вони не можуть бути зупинені ніякими юридичними діями; суб'єкти можуть користуватися цими правами без спеціального дозволу, а межі користування встановлюються лише законом. Абсолютні права одного суб'єкта породжують абсолютні обов'язки у інших суб'єктів. Суть даних обов'язків: усі повинні утримуватись (виявляти свою пасивність) від порушення абсолютного права певного суб'єкта, інакше порушник покладає на себе додатковий юридичний обов'язок по відшкодуванню заподіяної шкоди, а потерпілий, реалізуючи своє право на захист порушених особистих нематеріальних благ від конкретного правопорушника, вступає з ним у відносні правовідносини.

Погоджуємося з авторами, які вважають, що за правовою природою будь-яке особисте немайнове право – це суб'єктивне право, яке характеризується тим, що воно є абсолютним правом, виникає та існує в правовідношенні до моменту його порушення, після чого вступає в силу суб'єктивне право на захист даного права, яке існує у відносному правовідношенні [56, с. 141, 143–146].

Відмінною від загальноприйнятого підходу щодо ознак особистих немайнових прав є позиція С. Сліпченка. Взявши за основу характеристику об'єкту особистих немайнових прав, вчений стверджував, що: нематеріальні об'єкти мають потенційну здатність брати участь в обороті, вони здатні існувати автономно від свого носія, можуть бути оцінені в грошах і мають таку властивість, як товарність, а права на них можуть мати економічний зміст, тобто можуть розглядатися як майнові. В якості доказу своєї правоти С. Сліпченко навів приклад особистого немайнового права на ім'я [221, с. 491]. Проте, на наш погляд, такий підхід не може бути визнаний універсальним, оскільки за своєю сутністю життя та ім'я як об'єкти правової охорони є абсолютно неспіврозмірними, а тому позиція вченого в контексті нашого наукового дослідження видається хибною.

Зважаючи на вищевикладене, можна виділити наступні узагальнені ознаки особистих немайнових прав: виникають в силу народження особи (створення юридичної особи); права на них не підлягають відновленню у разі їх порушення; невідчужувані у жодний спосіб; не мають майнового змісту, що виявляється у неможливості дати їх точну оцінку; мають особистий характер, тобто права на них не можуть здійснюватися іншими особами; є духовними, соціальними цінностями, що тісно пов'язані з особистістю, автономністю, індивідуальністю, станом життя і здоров'я особи; індивідуалізують особу; створюють умови для автономного благополучного існування особи, нормального психічного і фізичного розвитку, забезпечення її фізичної та психічної свободи, недоторканості особистого життя.

Переходячи до ознак прав людини на життя необхідно відмітити, що зазначене право є природним правом [193, с. 50]. У свою чергу основні ознаки, властиві природним правам людини, були сформульовані ще в античності і середньовіччі. У процесі подальшого розвитку держави, суспільства й науки ідеї про існування природних прав людини трансформувалися в наукову теорію про природні права людини.

Природними прийнято називати ті права людини, які за своєю суттю є властивістю людини як живої істоти. Основною ж властивістю людини є життя.

Право на життя є абсолютною цінністю світової цивілізації, оскільки інші права втрачають всілякий сенс і значення в разі загибелі людини. За своєю суттю, усі права людини так чи інакше об'єднуються навколо цього центрального права.

Природні права вічні, незмінні, скрізь мають однакову силу і не залежать від факту їх визнання чи юридичного закріплення в міжнародних або національних документах.

Е. Кузнецов зазначає, що сучасна природно-правова думка вже не розглядає ідею природного права як моральний критерій для оцінки позитивного правового порядку. Спостерігається тенденція зближення природного й позитивного права. В окремих випадках йдеться про позитивацію природного права, яке інтерпретується як система не тільки моральних, а й обов'язкових юридичних принципів [114, с. 76].

Свої природні права людина реалізує безпосередньо, тобто без наявності будь-якого правозастосовного акта. Правом на життя володіють усі без винятку люди. При цьому необхідно враховувати, що вказане право у людини існувало завжди, а не з'явилося після його закріплення нормами Загальної декларації прав людини або ж іншими міжнародними правовими документами. Інша справа, що за певних обставин це право може бути обмежено (зменшено в обсязі) (наприклад, застосування смертної кари).

Реалізація природних прав здійснюється об'єктивно, незалежно від волі людей. Такий висновок ґрунтується на наступних положеннях. З одного боку, людина не вибирає батьків, часу і місця народження, статі; усе це вона, подорослівши, сприйматиме як об'єктивну даність, яка існує поза її бажань та інтересів [201, с. 14]. З іншої сторони – у людини також немає права на відмову від реалізації права на життя (йдеться тільки про самогубство). На думку А. Малиновського, юридично неможливо собі уявити, що людина,

маючи право на життя, не має права померти, що вона може вільно й на законних підставах розпоряджатися своєю власністю, але не вправі цього робити з життям. Невизнання за людиною права на смерть перетворює її право на життя в обов'язок жити [129, с. 54]. Щодо самогубства вказане твердження, як вбачається, не слід вважати правильним. Вважаємо за необхідне погодитися з точкою зору А. Соловйова щодо того, що власноручне позбавлення себе життя належить до відносин, які не регулюються правом [224, с. 72]. Крім самогубства існують такі поняття (як, наприклад, любов), які на практиці неможливо вмістити в юридичну норму, але це взагалі й непотрібно. Аналогічний підхід може бути застосований і до самогубства: у людини немає на це права, закріпленого в нормі, однак при цьому існує можливість учинити вказану дію. Покарання за таке діяння має свою специфіку, яке також не врегульовано нормами права. Зокрема, за канонами більшості релігій самогубство вважається гріхом, і душа самовбивці ніколи не потрапить до раю. Звідси можна зробити висновок, що у людини є можливість відмовитися від життя як такого, але не від права на нього – і що закріплення в законі права на життя у жодному випадку не переслідувало мети законодавчого закріплення і права на смерть [112, с. 23].

Одними з ознак природних прав людини є те, що вони є загальними й універсальними. Усі люди володіють цими правами без якої-небудь дискримінації. Право на життя – це загальне право всіх людей незалежно від національної й регіональної специфіки і різних історичних, культурних і релігійних особливостей, суспільного ладу, політичного режиму, форми державного устрою і форми правління, міжнародного статусу країни, до якої людина належить [4, с. 16, 17]. Загальність виражається також у просторовому й територіальному аспекті. Зокрема, де б не перебувала людина, куди б вона не переміщувалась, вона володіє природними правами (в тому числі поряд з іншими – правом на життя). Можна зробити висновок, що природні права людини не є внутрішньою справою держав. Тобто, їх захист – це справа всього міжнародного товариства, це так звані права без

кордонів. Держава лише визнає певну сферу відносин, яка не може бути об'єктом посягання з боку самої держави. Єдине, що в змозі зробити держава – це гарантувати надійний захист цього права, що може бути досягнуто через віднесення злочинів проти особи до особливо тяжких кримінально-караних діянь, а також встановлення покарання за їх вчинення.

З урахуванням того, що природні права людини є властивостями, притаманними самій людській істоті, наступна їх ознака стає цілком очевидною. Це виникнення природних прав з моменту народження людини, тобто їх природженість. Йдеться про наявність права на життя в людини, по-перше, з моменту її народження (із цього правила однак є деякі поодинокі винятки) і, по-друге, для володіння ним не потрібні які-небудь додаткові умови (приміром, досягнення повноліття), а достатньо лише факту народження.

Разом з тим природженість права на життя виявляється також в його невід'ємності й невідчужуваності від людини. Таким це право є тому, що містить у собі якості, які іманентні людині як життєдіяльній істоті, і які не можна відділити від неї без явної загрози втратити в ній члена суспільного союзу [134, с. 30]. Невід'ємність полягає у неможливості передачі цього права як іншій людині, так і державі. Держава не може забрати в людини право на життя – вона в гіршому випадку може лишити її життя [4, с. 16].

Звертаємо увагу на те, що Загальна декларація прав людини проголошує, що всі люди народжуються вільними й рівними у своїх правах (подібна норма закріплена майже у всіх без винятку Конституціях країн світу) [64]. Разом з тим, це не повинно означити, що природні права людини стали володіти такою ознакою, як природженість, тільки після нормативного закріплення цього права. Навпаки, виникнення самих природних прав пов'язувалося безпосередньо з фактом народження людини, що вже пізніше було зафіксовано у нормативно-правових актах.

Названі ознаки права людини на життя є загально визнаними. Зважаючи на це у міжнародних документах про права людини і в національному

законодавстві більшості країн світу право на життя і безпосередньо пов'язані з ним права – на фізичну недоторканність, заборону катувань, насильства і рабства, поваги людської гідності, гарантії справедливого правосуддя тощо – наділяються особливим статусом і не підлягають призупиненню або обмеженням в умовах надзвичайного стану або збройного конфлікту (пункт 2 статті 4 Міжнародного пакту про громадянські і політичні права) [142].

Враховуючи основні існуючі на сьогодні наукові підходи щодо питання ознак основних прав і свобод в цілому, та громадянських прав зокрема, а також характеристику права на життя як природного права, О. Домбровська запропонувала поділ ознак останнього на загальні, що характерні для всіх основних прав і свобод людини і громадянина, та особливі – притаманні лише праву на життя. Так, до загальних ознак права на життя віднесено: значущість права на життя, його постійний характер, фундаментальність, універсальність, висока ступінь захищеності, позбавлення економічного змісту. Особливими ознаками права на життя є: наявність специфічного об'єкту, невід'ємність, пріоритетність, комплексний характер, особливий механізм реалізації, первинність, недопущення правонаступництва, неоновлюваність, сталість, всезагальність, індивідуальний характер [49, с. 39–40].

Поділяючи в цілому позицію О. Домбровської, пропонуємо виділити такі ознаки права людини на життя.

Загальні ознаки:

по-перше, право на життя є фундаментальним правом. Тобто воно закріплено в Конституції України, як Основному Законі держави, яка єдина має право визначати його зміст, обсяг та межі реалізації. Окрім того, право на життя складає ядро правового статусу особистості. Зокрема Європейський Парламент схвалив Хартію фундаментальних прав Європейського Союзу (наприклад, Хартія визначає такі фундаментальні прав людини як: право на життя (включаючи заборону смертної кари), право цілісності особи (включаючи заборону на селекцію людей та клонування);

по-друге, право на життя має постійний характер, тобто воно є невід'ємним правом кожного учасника конкретних правовідносин, а не виникає щоразу. Слід зазначити, що цю ознаку можна також розглядати і як особливу через те, що у абз. 1 статті 27 Конституції України закріплено невід'ємне право кожної людини на життя;

по-третє, значущість права на життя. Воно виражає насамперед і безпосередньо відносини та зв'язки людини і держави [98, с. 210]. Конституція закріплює лише ті права та свободи, які життєво важливі і найбільш соціально значущі як для окремої людини, так і в цілому для суспільства і держави;

по-четверте, це право, як і решта громадянських прав і свобод, має особливий механізм охорони. Його функціонування забезпечується всією системою національного законодавства, діяльністю органів державної влади, місцевого самоврядування, політичних та громадських організацій, роботою засобів масової інформації та інших юридичних і фізичних осіб. Право на життя гарантується не лише Конституцією України, а й міжнародними актами, які є частиною національного законодавства України, після відповідної законодавчої процедури;

по-п'яте, універсальність права на життя, тобто воно діє в усіх сферах суспільного життя, на всій території держави, у будь-яку годину дня і ночі. Його зміст та обсяг є однаковим для всіх фізичних осіб, що підпадають під юрисдикцію Конституції України. Тобто, зазначена ознака проявляється щодо дії в просторі, часі та відносно кола осіб.

Зважаючи на те, що право людини на життя є особистим немайновим правом можна виділити ще одну загальну ознаку, яка притаманна всім без винятку особистим немайновим правам: позбавлення економічного змісту. Тобто, праву людини на життя властива така ознака як нетоварність [107, с. 12]. Воно не може бути оцінено в грошовому чи будь-якому іншому еквіваленті, його здійснення не супроводжується майновими еквівалентними обов'язками інших осіб.

Особливі ознаки:

– пріоритетність права на життя підкреслюється його розташуванням у тексті другого розділу Основного Закону нашої держави – одразу після принципів правового статусу, перед усіма іншими правами. Зокрема це не є випадковістю. Відповідна послідовність властива Загальній декларації прав людини 1948 року [64], Міжнародному пакту про громадянські та політичні права 1966 року [142]. Окрім того, право на життя є підґрунтям не лише конституційних прав й свобод людини, а й практично всього правового статусу особи в Україні та в світі. Це зумовлено особливою значущістю цього права для людини і держави. Для людини воно є передумовою реалізації будь-яких інших конституційних прав і свобод. Для держави право на життя є суттєвим, бо втілює на практиці її демократичний, правовий і соціальний характер;

– право на життя можна розглядати як первинне, а всі інші права і свободи як похідні, бо без цього права не можлива реалізація будь-яких інших прав. Воно є першоосновою всіх інших прав і свобод, абсолютною цінністю світової цивілізації, бо всі інші права втрачають сенс і значення у випадку загибелі людини;

– природженість права на життя означає його приналежність людині від початку життя до смерті. До цього права не можна застосувати таку умову, як дієздатність, тобто особі не потрібно чекати досягнення певного віку, щоб скористатися цим правом. Крім того, дане право не залежить від визнання або невизнання його державою. Воно існує як об'єктивна реальність, зумовлена людською сутністю і природою людини;

– право на життя є сталим суб'єктивним конституційним правом людини. Під цим розуміється його одвічний, постійний та незмінний характер. Наприклад, якщо взяти економічні права, то під впливом часу їх обсяг буде змінюватися, тоді як право на життя неможливо законодавчо скасувати, як не можна переробити чи перебороти природу людини, воно буде існувати, доки буде існувати людство на землі;

– не допускається правонаступництво, тобто це право не може переходити у спадщину (як наприклад, право власності. Тобто, в більшості випадків права, які мають майновий характер). Людина володіє ним до смерті. Відповідне право не можна передати чи відмовитись від нього на користь іншої особи;

– невідновлюваність права на життя. Це означає, що у випадку порушення зазначеного права воно не може бути відновлено, оскільки життя – це біологічний стан, який має свої межі;

– загальність права на життя. Під нею слід розуміти його належність всім людям без будь-яких винятків та обмежень. Користування цим правом не ставиться в залежність від набуття чи втрату українського громадянства, бо право на життя мають всі фізичні особи: громадяни України, іноземці, особи без громадянства тощо. Для визначення суб'єкта права на життя у Конституції України застосовують формулювання «кожна людина», «ніхто», тобто повністю відсутнє слово «громадянин», що докорінно відрізняє його від решти прав і свобод;

– індивідуальний характер. На відміну від інших конституційних прав і свобод права на життя реалізується індивідуально, тобто самостійно кожною конкретною особою. Воно не є колективним правом, яким можна користуватися лише спільно з іншими громадянами, як наприклад, активне виборче право, право на збори і демонстрації, право на об'єднання тощо;

– наявність специфічного об'єкту – життя – постійної та безперервно функціонуючої взаємодії біологічних явищ у процесі розвитку організму;

– невід'ємність. Дана ознака прямо зазначена у статті 27 Конституції України. Тим самим, Основний Закон підкреслив природний характер права на життя, його невідчуженість та недоторканність. Крім того, дане право не залежить від визнання або невизнання його державою. Воно існує як об'єктивна реальність, зумовлена людською сутністю і природою людини, і тому не може бути обмежено або скасовано будь-якими органами влади;

– комплексний характер права на життя проявляється в тому, що, будучи вираженим у загальній формі та поширюючи свій вплив на всю життєдіяльність людини, воно охоплює цілий ряд конкретних та особливих за своїм змістом суб'єктивних прав, реалізація кожного з яких є водночас і реалізацією права на життя;

– особливий механізм реалізації. Право на життя є передумовою будь-яких правовідносин у конкретній сфері діяльності. Тобто, для того, щоб людина мала право на життя, не потрібна реалізація правоздатності. Крім того, дане право може бути реалізоване незалежно від закріплення його в галузевому законодавстві.

2.3 Місце права на життя в системі прав людини та його співвідношення з іншими юридичними правами

Права людини є одними з найважливіших завоювань світової культури та цивілізації, оскільки вони втілюють у собі високі ідеали свободи і рівності, загальнолюдські моральні принципи, такі як справедливість, гуманність, милосердя.

Інститут прав людини пройшов тривалу і непросту історію. Сьогодні в правових державах людина та її права визнані найвищою цінністю, гарантовані державою і закріплені юридично. Серед них є абсолютна цінність, без якої будь-яке інше право перетворилося б на порожній звук. Це людське життя. Тобто, право на життя є базовою вищою цінністю і основою для виникнення і здійснення всіх інших прав людини.

Необхідність дослідження права на життя обумовлено тим, що це право органічно пов'язане з реалізацією інших основних прав та свобод людини, а його гарантії формують невід'ємний компонент єдиної системи забезпечення та захисту прав та свобод людини та громадянина на території держави.

Права і свободи людини виражають і визначають його положення в будь-якому державно-організаційному суспільстві. Зокрема особисті права

людини та громадянина в демократичних державах є всеосяжною цінністю, їх базовою основою. Вони рівноцінні і не діляться на більш-менш значущі. Однак на людей, особливо на державні структури, їх формування накладає певні зобов'язання. У першу чергу, вони включають повагу до честі та гідності людини; дотримання його особистих прав, а саме: на життя, здоров'я, свободу, особисту недоторканість; дотримання свобод: слова, думки, совісті, переконань тощо. Ці права покликані забезпечити свободу людини, яка є для нього необхідною умовою вибору та самовизначення.

Разом з тим, слід наголосити, що вивчення прав і свобод людини та громадянина необхідно здійснювати в системі, що обумовлено необхідністю адекватного розкриття їх єдності, внутрішнього змісту, взаємообумовленої ролі в суспільних процесах, значення в задоволенні життєвих потреб та інтересах кожного індивіда, а також задля визначення місця в досліджуваній сфері та виявлення особливостей співвідношення прав один з одним [209, с. 50].

Система прав людини є досить складним та багатограним явищем. В юридичній науці термін «система» використовується для характеристики політичної організації суспільства, органів державної влади, права тощо. Система означає, з одного боку, цілісну єдність певного явища, а з іншого – внутрішню структуру, диференціацію складових його частин, тобто їх відособленість відносно цілого. Системний розгляд складного суспільного явища надає можливість бачити та враховувати загальні риси всіх структурних підрозділів, що утворюють систему, а також їх особливості. У цьому виражається діалектика загального і особливого. Більшість правознавців вважають, що системний підхід дозволяє зосередити увагу на виявленні інтегративних якостей, які виникають у результаті з'єднання елементів у єдине ціле [27, с. 163]. Тобто, пізнання системи прав людини дозволить глибше розкрити зміст цих прав, встановити їх зв'язок один з одним та більш правильно проаналізувати їх роль та значення в житті суспільства в цілому та кожного його члена поодиноці. Г. Мальцев влучно

зазначив, що система прав і обов'язків – це серцевина, центр правової сфери, саме в ній лежить ключ до вирішення основних юридичних проблем [131, с. 50].

Вважаємо, що необхідно погодитись з Л. Воєводіним, який стверджує, що класифікація прав і свобод людини та громадянина, будучи складною правовою категорією, представляє собою не просту сукупність її елементів, а систему, так як їм притаманні всі якості останньої: єдність і внутрішня диференціація [27, с. 162]. Тобто, розкриття складових елементів системи прав людини є неможливим без проведення класифікації прав, яка направлена на всебічну розробку питань здійснення конкретизації та підвищення ефективності виконання правогарантуючих функцій компетентними суб'єктами. Саме тому, вбачаємо за необхідність, розпочати розкриття досліджуваного питання місця права на життя в системі прав людини з проведення аналізу наявних класифікацій прав людини.

Питання класифікації прав людини на відповідні групи і види має теоретичне та практичне значення. Перше зумовлює друге і пов'язане з встановленням таких правових підстав, як форма, зміст і межі класифікаційного критерію. Практичне значення розкривається в рамках систематизації, розподілу нормативного матеріалу з урахуванням дійсної реалізації прав особистості.

Визначаючи «права людини» як систему, необхідно аналізувати її елементи, зв'язки між ними та цілісність. Разом з тим, права людини – явище багатостороннє, досить важко створити їх єдину класифікацію. Тому, як і будь-яке інше складне поняття, права людини прийнято ділити та класифікувати за різними підставами. Такими підставами можуть бути ступінь спільності прав, носії прав (ті, для кого ці права призначені), сфери спрямованості, процедури захисту тощо. При цьому, сам термін «права людини» передбачає наявність загальних основоположних гуманістичних принципів, таких як свобода, справедливість, рівноправність, повага людської гідності, толерантність.

Система прав людини складається з великої кількості елементів, які взаємодіють та пересікаються між собою, іноді конфліктують всередині системи. Таким чином, віднесення певного права до якоїсь групи або категорії часто носить умовний характер. Одне і те ж право може одночасно належати до кількох категорій.

Права людини – дуже динамічна матерія, вона змінюється і розвивається разом із суспільством, тому теоретично не може існувати будь-якого вичерпного переліку прав і свобод. Адже необхідність у встановленні та визнанні нових прав чи свобод може виникнути внаслідок процесів, які відбуваються в суспільстві та в державі. Непрямим підтвердженням цього служить той факт, що підхід до розуміння існуючих, формально закріплених прав і свобод, багато разів змінювався за останні п'ятдесят років, як наслідок значно розширювався зміст окремих прав.

Отже, існують різні підходи до класифікації прав людини, де і право на життя посідає різні місця.

Підставою класифікації прав людини повинні стати об'єднувальні, ціннісні, інституційні, позитивно-нормативні моменти.

Для визначення адекватних підстав класифікації прав людини необхідно розглянути механізми їх ідентифікації.

Найбільш поширеним критерієм класифікації прав і свобод людини та громадянина є саме їх зміст, який залежить від виду благ, що лежать в їх основі, а також від виду життєвих потреб і законних інтересів особистості. У відповідності з даним підходом права і свободи традиційно діляться на особисті, політичні, соціально-економічні та культурні. У цій класифікації право на життя відносять до особистих прав [139, с. 256].

І. Бородін пропонує класифікувати права та свободи людини і громадянина, виходячи з характеру суспільних відносин, які вони відображають, і предмета правового регулювання наступним чином: громадянські права (у тому числі право на життя), політичні права,

соціально-економічні, право на екологічну безпеку та культурні права [17, с. 33].

Не менш розповсюдженим є поділ прав і свобод людини та громадянина залежно від спрямованості потреб особи щодо сфери суспільних відносин. Так, розрізняють: фізичні права (у тому числі право на життя), особисті права, культурні права, економічні права та політичні [250, с. 144]. В такій класифікації життя розуміється як суто біологічний процес, а право на життя трактується як можливість для задоволення потреб фізичного існування.

Права людини також поділяють на індивідуальні та колективні. Поділ відбувається за колом суб'єктів – носіїв. Індивідуальне право – це право, що належить окремо взятому суб'єкту. Колективні права належать і реалізуються групою людей.

Якщо індивідуальні права є переважно природними, тобто належать кожному від народження (в тому числі, право людини на життя), то колективні права визначити як природні не можна за жодних обставин, оскільки вони формуються в процесі становлення інтересів конкретного колективу, спільноти. Колективні права – це не сума індивідуальних прав, які належать кожному учаснику колективу. Вони мають властивості, що визначаються цілями та інтересами колективу.

Деякі з колективних прав можуть реалізовуватися як групою, так і індивідом, що належить до цієї групи, а інші – тільки груповими діями.

Варто зазначити, що колективні права ніколи не повинні вступати в конфлікт з індивідуальними.

Також заслуговує на увагу ідея щодо диференціації прав людини на декілька груп і поколінь. З 1975 року (з моменту підписання Гельсінського акту) в міжнародній практиці набуває поширення концепція «трьох поколінь» прав людини, що розділяє всі права на три групи, за часом їх виникнення.

Першим поколінням прав людини визнаються традиційні ліберальні цінності, сформульовані в процесі здійснення буржуазних революцій XVIII століття, а потім конкретизовані та розширені в законодавстві та практиці демократичних держав. До них слід віднести особисті та політичні права та свободи (право на життя, свободу думки, свободу пересування, участь в управлінні справами суспільства та держави тощо). Ці права були негативними, тобто зобов'язували державу утримуватися від втручання в сферу особистої свободи і були направлені на створення умов для участі громадян у політичному житті країни.

Друге покоління створюють соціально-економічні права, які сформувалися в умовах капіталізму в процесі класової боротьби. Це право на працю, на соціальне забезпечення, на захист від безробіття та інші (тобто, переважно позитивні права, для реалізації яких необхідна активна діяльність держави).

Перші ідеї соціального реформування суспільства, покликаною скоротити «відстань» між багатими і бідними висувалися в кінці XIX на початку XX століть. Так, наприклад, у 1881 році Маніфестом кайзера в Німеччині була встановлена єдина система соціального забезпечення у сфері соціального страхування. У Веймарській Конституції 1919 року закріплювалося право на соціальне страхування на випадок старості, хвороби тощо. Конституція СРСР 1936 року також закріплювала право на працю, право на відпочинок, освіту, соціальне забезпечення.

Нарешті, третє покоління прав людини починає формуватись після другої світової війни і остаточно окреслюється як окрема група до 70-их років XX століття. За своєю структурою ці права колективні. Вони з'явилися внаслідок боротьби за національні суверенітети. Досить часто їх називають «правами солідарності». Колективність цих прав обумовлюється тим, що вони здійснюються не окремими особами, а колективами, соціальними спільнотами (наприклад, право на мир, на безпечне навколишнє природне середовище, право на комунікацію тощо).

Третє покоління прав людини не тільки стало каталізатором появи нових груп колективних прав, а й призвело до ідеї взаємозалежності індивідуальних і колективних прав. Ця ідея знайшла своє відображення у Міжнародних пактах про права людини [155, с. 22].

Право на життя як право першого покоління – це головне природне й особисте (громадянське) право кожної людини, яке гарантується й захищається як національними законами держав, так і міжнародним правом [97, с. 129]. Вже за самим своїм визначенням право на життя та інші особисті права трактуються як вроджені та є позадержавними. Досліджуване право не даровано владою, виникає незалежно від неї і без її згоди, і не може бути нею відібране без відповідних причин. Правова демократична держава зобов'язана визнати це право, закріпити його в конституції і оберігати всіма наявними засобами. Право на життя людини є базою всіх прав і свобод у сфері особистої безпеки та приватного життя.

Основоположне місце права людини на життя щодо інших прав людини з позицій змісту права підкреслює Міжнародний комітет з прав людини. Під егідою права людини на життя тут розглядаються такі проблеми: дитяча смертність, зростаючі життєві потреби, зокрема, вжиття заходів по боротьбі з голодом та епідеміями, введення надзвичайного стану, війни, акції масової непокори, а також геноцид, термоядерна війна, зникнення людей, свавільні страти та смертна кара. Виходячи з цього Комітет зазначає, що право на життя часто тлумачили дуже вузько. Термін «невід'ємне право на життя» не можна правильно розуміти у вузькому значенні, а захист цього права вимагає від держав вжиття активних заходів [262, с. 5].

Звертаємо увагу, що існують розбіжності у розумінні місця права на життя у системі прав людини. Так, одна група дослідників піддає критиці концепцію ієрархії прав людини, вважаючи, що всі права людини є рівноцінними для її існування [139, с. 257]. Інша група дослідників відводить певним правам людини пріоритетну роль. Зокрема П. Рабінович наголошує

на тому, що послідовність викладу прав людини не повинна бути довільною та випадковою, вона має так чи інакше зважати на певну нерівнозначність прав людини і відображати її [200, с. 15]. В цьому контексті видається цілком виваженим використання для характеристики права на життя терміну «фундаментальне право», оскільки без права на життя всі інші права втрачають будь-який сенс та значення [130, с. 30]. Практичним підтвердженням фундаментальності та пріоритетності досліджуваного права є той факт, що, навіть у випадку визнання судом людини померлою, фактично жива людина не втрачає права на життя та за допомогою відповідної правової процедури може відновити і решту своїх прав.

Разом з тим, фундаментальний характер права людини на життя широко визнається як міжнародними судами з прав людини, так і багатьма теоретиками в зазначеній сфері. Більше того, визначення цього права як невід'ємного в Міжнародній конвенції про громадянські та політичні права показує також, що воно є частиною міжнародного права.

Система прав і свобод людини та громадянина являє собою органічну єдність. При цьому одні права розкривають зміст інших, гарантують їх. Так, наприклад, право на життя не можна розглядати у відриві від права на охорону здоров'я та надання медичної допомоги.

У радянській юридичній літературі набула поширення думка про те, що конкретні права (права в рамках правовідносин) поділяються на абсолютні та відносні [5, с. 149]. Перші з них є вічними та незмінними наддержавними правами. Їх зміст не залежить від волі законодавця. До таких класичних прав відносили свободу совісті, особисті свободи, недоторканність житла, приватну власність. Другу категорію становили всі інші права, які стосувалися відносин держави та особистості, суспільства та особистості, громадян між собою [202, с. 244].

У XIX столітті Н. Коркунов зазначав, що абсолютні права – це природжені права, які не залежать від держави, існують поза нею, безумовні та незмінні, а тому недоторканні для влади [104, с. 419]. В юридичних

словниках абсолютні права розглядаються виходячи з позитивістського праворозуміння. Абсолютні права – це такі суб'єктивні права, носіям яких протистоїть невизначене коло зобов'язаних осіб. У даному випадку під обов'язком необхідно розуміти утримання від здійснення дій, які порушують абсолютні права. Враховуючи те, що порушником абсолютних прав може бути будь-яка особа, закон захищає абсолютні права проти всіх і кожного, тобто проти невизначеного кола осіб [257, с. 9]. Зазначену позицію підтримує М. Матузов, який вважає, що основному природному праву кореспондує обов'язок будь-кого, хто приходить до зіткнення з приводу користування відповідним благом та носієм даного права [136, с. 41]. Обмеження або тимчасове призупинення цих прав не допускається в демократичній правовій державі. На думку Д. Бахраха, абсолютні права здійснюються діями тих, кому належать, а всі інші суб'єкти прав зобов'язані не перешкоджати або навіть сприяти цьому [9, с. 18].

Всі інші основні права людини називаються відносними, це права, носіям яких протистоять певні зобов'язані особи (особа). Зазначені права реалізуються шляхом правозастосування. При цьому для здійснення такого права необхідно правозастосовний акт, що конкретизує, визнає або надає це право. Суб'єкт влади в даному випадку жорстко пов'язаний із законом і фактичними обставинами або володіє певною свободою передбачення майбутніх дій. Відносні права можуть бути обмежені або припинені на певний строк у разі введення режимів надзвичайного або воєнного стану та в інших випадках, визначених законом.

Також необхідно відзначити, що не всі вчені-теоретики у своїх поглядах відносять право на життя до категорії абсолютних прав людини.

Умовно всі дослідження в зазначеній сфері можна розділити на три групи:

- 1) в яких обґрунтовується думка, що право на життя є абсолютним правом, яке не підлягає жодним обмеженням;

2) в яких стверджується, що право на життя є природним, невідчужуваним правом, крім спеціально визначених у законодавстві випадків;

3) в яких зазначається, що право на життя є відчужуваним правом.

Так, у Міжнародному пакті про громадянські та політичні права визначено, що право на життя є невід'ємним правом кожної людини, яке охороняється законом. Ніхто не може бути самовільно позбавлений життя (пункт 1 статті 6) [141, с. 103].

В свою чергу, пункт 1 статті 2 Європейської конвенції про захист прав людини і основних свобод також містить гарантії щодо охорони законом права кожної людини на життя [172, с. 186].

Таким чином, вищезазначені документи не допускають відступів від права на життя, закріплюючи його як абсолютне. Зокрема, на це вказує положення Пакту про недопущення будь-яких відступів держав від дотримання цього права під час надзвичайного стану, при якому життя нації перебуває під загрозою (пункт 2 статті 4). На думку В. Карташкіна, у зазначеній правовій нормі закладено та підтверджено принцип міжнародного права, а саме: певні фундаментальні права і свободи повинні дотримуватися в будь-якій ситуації, включаючи періоди збройних конфліктів [155, с. 450].

Але абсолютне право на життя в Пакті про громадянські та політичні права має одне обмеження (можливість застосування державою покарання у вигляді смертної кари). Як вважають деякі вчені, дане обмеження є винятковим і не впливає в цілому на характеристику цього права як абсолютного [8, с. 45].

Як вже відмічалось, Пакт про громадянські та політичні права також містить положення про застосування покарання у вигляді смертної кари. Але в цьому документі вперше на міжнародно-правовому рівні межі її застосування істотно звужені. Згідно зі статтею 6 Пакт про громадянські та політичні права в країнах, які не скасували смертної кари, смертні вироки можуть виноситися тільки за найтяжчі злочини відповідно до закону, який

діяв під час вчинення злочину. Це покарання може бути здійснене тільки на виконання остаточного вироку, винесеного компетентним судом. Кожен, хто засуджений до смертної кари, має право просити про помилування чи про пом'якшення вироку. Смертний вирок не виноситься за злочини, вчинені особами молодшими вісімнадцяти років, і не приводиться у виконання щодо вагітних жінок [141, с. 105].

Таким чином, аналіз норм цього документа свідчить про те, що право на життя не таке безумовне і абсолютне, як видається на перший погляд. Такі категорії абсолютності як незалежність, безвідносність, самостійність, необмеженість ні за яких обставин не застосовні до характеристики права на життя в розрізі норм розглянутих міжнародних документів.

Р. Стефанчук пропонує визнати на законодавчому рівні те, що серед усієї низки існуючих рівновеликих немайнових благ саме життя людини є тією основоположною складовою, яка стоїть на вершині усіх суспільних пріоритетів [228, с. 115].

На думку В. Скомороха, право на життя на відміну від інших прав є визначальною передумовою, основою людської гідності [220, с. 30]. Існує також думка, що усі інші права людини слід розглядати як такі, що конкретизують право на життя у всій його різноманітності. Як зазначає Н. Карпачова, з правом кожної людини на життя тісно пов'язане не тільки право на фізичне існування, а й на створення для неї гідних умов існування [77, с. 93].

Право на життя можна назвати сумарним правом, яке містить в собі всі можливості, які визначені законодавцем і виражені в якості прав у формальних джерелах права, а також ті, якими особа володіє і може користуватися фактично в межах правового режиму «дозволено все, що прямо не заборонено».

Правове регулювання життя, звичайно, включає в себе визнання частини можливостей людини в якості суб'єктивних прав. У свою чергу суб'єктивне юридичне право – явище, тісно пов'язане з об'єктивним правом,

обумовлене ним, виникає на його основі, але тим не менш якісно від нього відрізняється. До його структури можна віднести право на позитивні дії (право на власні фактичні дії, спрямовані на використання корисних властивостей об'єкта права; право на юридичні дії, спрямовані на прийняття юридичних рішень), право вимоги та право на захист.

На думку Л. Глухарьової, суб'єктивні права – це спеціальна категорія, що виражає формально закріплені повноваження фізичних і юридичних осіб, які пройшли належну правотворчу процедуру, гарантовані державою, а тому відкривають не потенційні, а реальні (гарантовані) можливості діяти певним чином і досягати бажаних цілей і благ [35, с. 51]. Суб'єктивні права – це міра дозволеної поведінки особи, закріплена в юридичних нормах [258, с. 681]. На підтвердження зазначеного Р. Халфіна стверджує, що суб'єктивне право визначає встановлену законом міру можливої поведінки, забезпечену обов'язком інших осіб [247, с. 235]. Отже, суб'єктивні права включають усі нормативно закріплені права людини та громадянина, конституційні та галузеві тощо.

Суб'єктивне право має індивідуально визначений характер, оскільки в законодавстві закріплено (сформульовано) правовий дозвіл. Воно має в розпорядженні систему правомочностей: право на власні дії, право на чужі дії, право вимагати захисту.

Отже, юридично закріплені права людини мають всі властивості суб'єктивних прав. Права людини є частиною, причому найбільш важливою, великої сукупності суб'єктивних прав і виділяються поміж один одного за трьома критеріями.

Завдяки першому – формальному критерію, який перераховує права в міжнародних документах і національних конституційних законах, ми маємо уявлення про умовний загальний каталог прав людини. Другий (змістовний) – дозволяє виокремити серед суб'єктивних прав ті, які безпосередньо стоять на варті першооснов людського існування (саме тих першооснов, зниження або подолання порогу яких, тягне за собою біологічне, соціальне чи духовне

знищення людської особистості). Третій критерій вказує на вид тих правовідносин, в рамках яких існують права людини в якості суб'єктивних прав. Ці правовідносини вертикальні, в них їх учасники об'єктивно не рівні у своєму статусі (наприклад, чиновник – громадянин, роботодавець – найманий працівник, учитель – учень тощо). Відмінності в правовому положенні сторін, наявність владних повноважень у однієї з них роблять іншу сторону (за визначенням) більш слабкою і тим самим спонукають першу до свавілля і зловживання. Права людини направлені на зміцнення позиції слабкої сторони, створення противаг та запобігання негативній активності владного суб'єкта [34, с. 20].

У теоретичній правовій літературі розрізняють три категорії суб'єктивних прав людини та громадянина [82, с. 194–198].

Відповідно до класифікації Б. Ебзеєва, перша група суб'єктивних прав характеризується тим, що держава визнає за особистістю певну сферу відносин, яка не може бути об'єктом домагань самої держави. Більш того, держава повинна захищати дану сферу суб'єктивних прав і свобод громадян від незаконних дій і рішень органів публічної влади та їх посадових осіб. До цієї групи суб'єктивних прав відносять права на: життя, недоторканність житла, таємницю листування, свободу пересування, свободу думки тощо [139, с. 195–196].

Друга група суб'єктивних прав включає в себе право на участь в управлінні державою і суспільством (наприклад, право обирати і бути обраним до органів державної влади та органів місцевого самоврядування, брати участь у референдумі тощо).

Третя група суб'єктивних прав надає індивіду можливість вимагати від публічної влади, держави та її органів позитивної діяльності щодо забезпечення визнаних за особистістю прав і свобод (наприклад, право на працю, освіту тощо).

Крім того, суб'єктивні права також можна поділити на такі види:

1) загальні права громадян, тобто невід'ємні права особи, основні конституційні права громадян (у тому числі право на життя);

2) абсолютні суб'єктивні права, які виникають в силу певних юридичних фактів, але реалізуються за відсутності перешкод поза правовідносинами (наприклад, власник речі може володіти, користуватися та розпоряджатися нею в рамках закону самостійно, не вдаючись до допомоги інших осіб, не вимагаючи від них вчинення будь-яких дій);

3) відносні суб'єктивні права, які виникають та реалізуються лише в конкретних правовідносинах; це права (правомочності або право вимоги) суб'єктів, які виступають учасниками відповідних правовідносин, яким відповідають юридичні обов'язки інших суб'єктів, що представляють протилежну сторону правовідносин (трудовий договір, цивільно-правовий договір тощо).

Основним призначенням суб'єктивного права є формальне проголошення та державна гарантія можливості людини задовольнити свою потребу (інтерес), встановленим у законі способом. Безумовно, не будь-яка потреба може бути покладена в основу суб'єктивного права і не кожен спосіб її задоволення може бути визнаний легальним.

Під потребою розуміють встановлену необхідність людини усунути відхилення від параметрів життєдіяльності, оптимальних для нього як біологічної істоти, індивіда та особистості [57, с. 152].

Потреба обумовлює спрямованість організму, індивіда, особистості до створення та реалізації умов існування та розвитку. З певною часткою умовності потреби можна розділити на біологічно необхідні для людини, соціальні (властиві людині як члену суспільства) і духовні (потреби у творчості тощо).

Відомий психолог А. Маслоу розробив класифікацію потреб, представивши їх у вигляді ієрархічної піраміди, де її основу складають фізіологічні потреби, а вершину – потреба в самоактуалізації. Зазначена класифікація включає в себе:

- фізіологічні потреби (сон, голод, спрага);
- потреби в безпеці та захисті (наявність добре оплачуваної роботи, впевненість у завтрашньому дні, захищеність від протиправних дій);
- потреби в приналежності до соціальних груп;
- потреби в повазі (визнання заслуг і успіхів);
- пізнавальні потреби (прагнення отримати знання та навички);
- естетичні потреби (необхідність задоволення почуття прекрасного);
- потреба в самоактуалізації (особисте самовдосконалення) [249, с. 487–490].

Задоволення деяких із зазначених потреб неможливе без їх формально-юридичного визнання та визначення правового механізму реалізації.

Логічно, що кожній потребі має відповідати певне суб'єктивне право (суб'єктивні права). Зокрема, фізіологічній потребі – право на життя, право на здоров'я, право на відпочинок тощо; потребі в безпеці та захисті – право на недоторканність житла, приватного життя, особисту і сімейну таємницю, право на соціальне забезпечення, право на судовий захист тощо; пізнавальній потребі – право на освіту, право на наукову діяльність, право на пошук і отримання інформації тощо; потребі в самоактуалізації – право на участь в управлінні справами держави тощо.

У загальнотеоретичному вигляді основне призначення суб'єктивного права зумовлене усвідомленою потребою (інтересом) індивіда і бажанням щодо задоволення цієї потреби за допомогою здійснення конкретного права, способом, встановленим у законі.

Однак надання індивіду юридичних гарантій для задоволення його потреб – це тільки один з аспектів проблеми призначення суб'єктивного права. Інший аспект полягає в розумному обмеженні егоїзму уповноваженого суб'єкта, у встановленні точно вивіреного балансу між потребами окремих індивідів, між конкуруючими інтересами особи, суспільства та держави.

У цьому плані призначення суб'єктивного права полягає у наданні уповноваженому суб'єкту можливості задовольнити свої потреби таким

способом, щоб при цьому не порушувалися права і свободи громадян. Завдання законодавця полягає в тому, щоб закріпити людські потреби у чітко визначених юридичних рамках. Саме у цьому і полягає нерозривний зв'язок між призначенням суб'єктивного права та змістом права об'єктивного.

Призначення конкретних суб'єктивних прав і свобод зумовлюється загальними принципами права, принципами тієї галузі права, в рамках якої вони були надані, метою і сенсом самого суб'єктивного права, а також тими обов'язками, які були покладені на уповноваженого суб'єкта.

Враховуючи вищевикладене, можна суб'єктивне право визначити як:

- можливість користування певним соціальним благом (право задовольняти свої інтереси та потреби) у межах, встановлених законом;
- можливість діяти (право на власну поведінку правоздатної особи);
- можливість вимагати (право на гідну поведінку з боку інших осіб);
- можливість захисту (право звертатися до компетентних органів держави і приводити в дію механізм примусу, якщо право порушене).

Проте, право на життя можна визначити і як право об'єктивне. Зазначене впливає з наступних положень:

- по-перше, життя людини є абсолютною цінністю. Його виникнення, здійснення і припинення відбувається згідно з законами природи. Зважаючи на викладене, можемо стверджувати про природність і невідчужуваність права на життя;

- по-друге, природа і природні закони не можуть і не повинні бути підвладними юридичним законам. Юридична норма не здатна створювати живі істоти. Людина з моменту народження розпочинає реалізацію наданих їй природою прав незалежно від закріплених юридичних норм;

- по-третє, право має свій предмет регулювання – суспільні відносини, які виникають між людьми та їх групами. Саме при цьому соціальні зв'язки набувають характеру юридичних обов'язків і суб'єктивних прав. Суб'єктивне право є юридичною формою соціального зв'язку, адресованого до іншої

сторони, серцевиною реалізації якого є можливість його власника на свій розсуд скористатися або ж не скористатися ним.

Слід зазначити, що сама людина не може вирішувати питання щодо її народження, адже поява на світ лежить поза волею новонародженого. При цьому, процес зародження людини і її появи на світ носить безповоротний характер, який самостійно призупинитися не може.

Разом з тим, право на життя набуває свою цінність тільки в державі. Тобто, тільки закріплення права на життя в чинному законодавстві призводить до його реального забезпечення (додає йому більшої значущості й вагомості, а також гарантує необхідний правовий захист з боку держави, окремих держав та в цілому всієї міжнародної спільноти).

Зважаючи на загальні положення Європейської хартії з прав людини можна констатувати, що в сучасному суспільстві право на життя існує і має реалізовуватися в нерозривному зв'язку зі складною системою так званих суміжних прав, а саме, таких як:

- право на захист від тортур, расової дискримінації, принизливого, нелюдського, жорстокого поводження або покарання;
- право на захист від свавілля влади;
- право на повагу до приватного і сімейного життя;
- право на здоров'я, що розглядається в широкому розумінні, тобто ширше ніж просто охорона здоров'я або медичні послуги (право кожного на найвищий досяжний рівень фізичного і душевного здоров'я).

Право на життя в системі прав і свобод людини і громадянина в нашій державі є безпосередньо діючим. Це положення закріплене в Конституції України поряд із нормами щодо вищої юридичної сили, прямої дії та застосування на всій території України [102]. Важливою особливістю права на життя є те, що воно реалізується в певних відносинах між конкретною людиною та іншими людьми, суспільством і державою з приводу забезпечення життєво важливих умов існування її громадян. Конституція України визначає, що всі рівні перед законом і судом, держава гарантує

рівність прав і свобод людини та громадянина незалежно від статі, раси, національності, мови, походження, майнового і посадового становища, місця проживання, ставлення до релігії, переконань тощо. Забороняються будь-які форми обмеження прав громадян за ознаками соціальної, расової, національної, мовної чи релігійної приналежності [102]. Ці положення Конституції України чіткі та повні, більш ніж ґрунтовні, але практичний досвід показує, що держава і суспільство покликані постійно стверджувати і підтверджувати принцип рівноправності у володінні правами і свободами, особливо таким правом, як право на життя.

Підсумовуючи вищевикладене, необхідно ще раз зауважити, що у системі прав людини праву на життя відводиться особливе місце. Воно є першоосновою, адже без його реалізації неможливе здійснення всіх інших прав. Крім того, право на життя як фундамент правового статусу людини має розглядатися як соціальна цінність, що об'єднує весь комплекс прав людини.

Висновки до Розділу 2

На підставі аналізу поняття, структури, змісту та ознак права людини на життя, а також визначення його місця в системі прав людини та співвідношення з іншими суб'єктивними правами сформулюємо такі висновки:

1. До цього часу в науковій літературі відсутній єдиний підхід щодо визначення поняття «право людини на життя».

Дефініція досліджуваного права не міститься й у вітчизняних нормативно-правових актах.

Саме тому, з метою уникнення неоднозначності в трактуванні та усунення проблем реалізації права людини на життя, необхідно нормативно закріпити його визначення та окреслити його складові елементи.

З цією метою пропонуємо розуміти право людини на життя як сумарне суб'єктивне право, що припускає передбачену для індивіда нормами

об'єктивного права міру можливої поведінки по користуванню життям як соціальним благом в цілях підтримки свого біологічного існування і саморозвитку особистості, здійснювану індивідом за допомогою його власних фактичних і юридичних дій, включаючи вимоги до інших суб'єктів права, крім держави, а також забезпеченим з боку держави і суспільства абсолютним обов'язком щодо збереження, охорони і забезпечення гідного життя.

При цьому структуру права людини на життя як комплексної юридичної категорії становлять такі найважливіші елементи як: право на фізичне існування (особиста недоторканність і охорона здоров'я людини); право на індивідуальність та ідентичність особистості (національно-культурну, світоглядну, релігійну, статеву).

2. Право людини на життя у широкому правовому значенні охоплює своїм змістом всі передбачені у законодавчій системі гарантії забезпечення та захисту життя (системи гарантій забезпечення та захисту життя у кримінальному, цивільному, сімейному, екологічно-правовому сенсі). У вузькому значенні право на життя охоплює можливість здійснення лише біологічних властивостей та якостей життя, пов'язаних з існуванням людини як автономної біологічної істоти.

3. До основних ознак права людини на життя відносяться: значущість цього права; фундаментальність; наявність специфічного неподільного з самим суб'єктом об'єкту; невід'ємність; пріоритетність; неможливість правонаступництва; індивідуальний і недискримінаційний характер.

При цьому, ознаки права людини на життя можна систематизувати шляхом поділу на загальні та особливі, де загальними ознаками є такі, що характерні для всіх основних прав та свобод людини і громадянина, а особливі – притаманні лише праву людини на життя.

4. Право людини на життя набуває свою цінність тільки в державі. Тобто, тільки закріплення права людини на життя в чинному законодавстві призводить до його реального здійснення (додає йому більшої значущості й

вагомості, а також забезпечує необхідний правовий захист з боку держави, окремих держав та в цілому всієї міжнародної спільноти).

5. Право людини на життя в системі прав та свобод людини і громадянина займає особливе місце. Воно є першоосновою, адже без його реалізації неможливе здійснення всіх інших прав. Окрім цього, право на життя як фундамент правового статусу людини має розглядатися як соціальна цінність, що об'єднує весь комплекс прав людини.

РОЗДІЛ 3

ГАРАНТІЇ РЕАЛІЗАЦІЇ ПРАВА ЛЮДИНИ НА ЖИТТЯ

3.1 Поняття і види гарантій реалізації права людини на життя

Дослідження юридичної природи будь-яких прав та свобод людини і громадянина без окремого аналізу умов та засобів, що їх гарантують, видається недоцільним і необґрунтованим. При цьому загально визнаною є думка про те, що реальність прав і свобод забезпечують саме гарантії, без яких можливості людини залишаються порожніми деклараціями. Більше того, виконуючи забезпечувальну функцію щодо реалізації прав і свобод людини, гарантії перетворюють їх у цінність для кожного суспільства загалом [143, с. 272].

Ще на початку ХХ століття Ю. Гамбаров писав: «Оскільки нам відомо, що право особи покладено в основу всього права та охоплює всю його сферу, а право на свободу є одним із проявів особистості, що відповідає самому уявленню про суб'єктивне право, як про свободу, то, зрозуміло, що як не може бути права без здійснення санкцій, що його забезпечують, так не може бути й свободи без так чи інакше пов'язаної з нею гарантією» [32, с. 140].

Як вже зазначалося вище, відповідно до статті 3 Конституції України людина, її життя і здоров'я, честь і гідність, недоторканність і безпека визнаються в Україні найвищою соціальною цінністю. В свою чергу, права і свободи людини та їх гарантії визначають зміст і спрямованість діяльності держави. Держава відповідає перед людиною за свою діяльність. Утвердження і забезпечення прав і свобод людини є головним обов'язком держави [102].

Таким чином, Основний закон зобов'язує державу, її органи та посадових осіб поважати, захищати та гарантувати невід'ємні права особи без різниці раси, кольору шкіри, політичних, релігійних та інших переконань,

статі, етнічного та соціального походження, майнового стану, місця проживання, мовних або інших ознак (стаття 24 Конституції України) [102].

Беззаперечною на сьогодні є думка про те, що охорона законних прав та свобод громадян належить до основних внутрішніх функцій держави [218, с. 48].

В першу чергу, зазначене положення стосується права людини на життя, оскільки без останнього всі інші права втрачають будь-який сенс. Саме тому законодавець ще раз акцентував увагу на обов'язку держави – захищати життя людини, закріпивши його окремо у статті 24 Конституції України [102].

Таким чином, одним з найбільш важливих засобів забезпечення права людини на життя в сучасних умовах, є діяльність держави та її органів зі створення умов для повної реалізації цього права, а також по забезпеченню, у випадку необхідності, ефективних засобів для його охорони та захисту.

Проте, розуміючи значимість конституційних положень про право людини на життя, необхідно наголосити, що в сучасній Україні його забезпечення є не найкращим. Так, В. Яворський, аналізуючи ефективність діяльності органів внутрішніх справ України в сфері розслідування та розкриття злочинів, що спричинили смерть потерпілого, зазначає, що у 2007 та 2008 роках було скоєно відповідно 2906 та 2707 умисних вбивств та замахів на вбивство [259, с. 31]. Не набагато кращою виглядає статистика щодо умисних вбивств, скоєних в Україні, і в наступні роки. Ще більше, ця проблематика загострилася сьогодні, в умовах ведення на території України так званої «неоголошеної війни». Зокрема, за офіційними даними Ради національної безпеки і оборони України станом на 12 вересня 2014 року загинуло не менш ніж 853 військовослужбовця Збройних Сил України. Водночас заступник голови Дніпропетровської обласної державної адміністрації С. Олійник заявив, що «у моргах поблизу зони АТО знаходиться більше 1000 тіл загиблих, 552 з них – неідентифіковані» [240]. Ще більше вражає цифра озвучена під час брифінгу в Українському

кризовому медіа-центрі помічником генерального секретаря ООН з прав людини І. Шимоновичем. Так, представляючи доповідь Управління Верховного комісара ООН з прав людини, яка охоплює період з 16 липня по 17 серпня 2014 року, він зазначив: «Поки є підтвердження смертей 2593 осіб. І це буде близько 3000, якщо ми включимо жертв малайзійського літака». При цьому він зауважив: «У період з середини квітня до середини липня ми підраховали, що приблизно одинадцять людей вбивали щоденно. За останній період звіту, тобто за останній місяць підраховано, що в середньому тридцять шість людей вбивають кожного дня, а за останні десять днів ця кількість є ще більшою» [62]. В свою чергу, згідно з доповіддю Управління по координації гуманітарних питань ООН, поширеному 03 жовтня 2014 року, станом на 30 вересня 2014 року кількість осіб, які загинули на сході України, вже склала 3627, а поранених – 8446 [20].

У зв'язку з цим гарантування реального забезпечення права людини на життя в Україні на даний момент є завданням першочергового значення.

Як відомо, під гарантіями (з французької «garantie», «garantir» – «забезпечувати», «поручатися») забезпечення прав людини, необхідно розуміти не лише ті, що закріплені в міжнародному та внутрішньодержавному законодавстві, але й систему економічних, політичних, духовних та інших відносин, умов, факторів, без яких вимоги особи до суспільства носили б суто формальний характер [30, с. 145].

Таким чином, за своєю сутністю гарантії є системою умов, що покликані забезпечити задоволення потреб та інтересів людини, а їх основною функцією є виконання зобов'язань державою у сфері реалізації прав людини.

В теорії держави та права гарантії розглядаються як соціально-політичне та юридичне явище, яке характеризує такі моменти:

1) пізнавальний – дає можливість розкрити теоретичні знання про об'єкт їх впливу, отримати практичне знання про соціальну і правову політику держави;

2) ідеологічний – використовується політичною владою як засіб пропаганди демократичних ідей всередині країни та за її межами;

3) практичний – визначається як інструментарій юриспруденції, передумова задоволення соціальних благ особи [49, с. 90].

В цьому контексті М. Кучма та Є. Хлистова абсолютно слушно зауважили, що гарантії поняття – широке. При цьому, їх позиція зводилась до того, що під гарантіями слід розуміти засоби, способи та умови, за допомогою яких в суспільстві забезпечується реальне здійснення наданих громадянам демократичних прав і свобод [118, с. 4].

Подібною є й позиція А. Добровольської, яка вважає, що гарантії прав особи – це засоби чи способи, за допомогою яких громадянам забезпечуються можливості практичного використання прав, що їм належать [47, с. 131].

Більш широким є визначення гарантій, запропоноване О. Скакун. На думку вченої, гарантії прав, свобод та обов'язків людини і громадянина – це система економічних, соціальних, політичних, ідеологічних і юридичних умов, засобів і способів, що забезпечують їх фактичну реалізацію, охорону і надійний захист [217, с. 227].

Майже аналогічно до дефініції поняття «гарантії прав та свобод людини і громадянина» підійшов О. Мордовець. Зокрема, під ними вчений пропонує розуміти соціально-економічні, політичні, моральні, юридичні, організаційні передумови, засоби та способи, що створюють рівні можливості громадян для здійснення своїх прав, свобод та інтересів [234, с. 171].

В свою чергу, В. Федоренко вважає, що до гарантій прав та свобод людини відносяться не лише умови і засоби забезпечення належної реалізації, визначених законодавством прав і свобод людини й громадянина, а й юридичні механізми останньої [169, с. 273].

Дещо відмінною від вищенаведених є позиція О. Нікітіна, який під гарантіями прав та свобод визнає обов'язки держави захищати людину,

створювати правові, соціальні і культурні умови для реалізації прав і свобод, діяльність міжнародних і державних організацій із захисту прав людини [17, с. 34].

Проте, на нашу думку, такий підхід виглядає дещо спрощеним, оскільки абсолютно нівелює роль в процесі забезпечення належної реалізації прав та свобод людини і громадянина недержавних інституцій (наприклад, громадських організацій).

В цілому аналіз існуючих дефініцій засвідчує, що науковці, розкриваючи правову природу гарантій прав та свобод людини, тією чи іншою мірою акцентують увагу на таких їх властивостях:

1) інструментальному (умови, засоби, способи, фактори, чинники) і діяльнісному (забезпечують повну і всебічну реалізацію, захист та охорону прав, свобод і обов'язків) змісті;

2) системності;

3) загальності використання кожним;

4) об'єктивному (умови і засоби, які створюються суспільством і державою) і суб'єктивному характері (залежать від активної позиції самої людини);

5) взаємозв'язку і взаємодії соціальних і правових умов, засобів і способів гарантування прав, свобод, обов'язків людини;

6) багатоманітності виразу [143, с. 275].

Зважаючи на вищевикладене, пропонуємо під гарантіями права людини на життя розуміти систему економічних, соціальних, політичних, ідеологічних умов, засобів і способів, а також юридичних механізмів, що забезпечують реалізацію, захист та охорону права людини на життя.

При цьому, до складу юридичного механізму реалізації права людини на життя включаються:

1) правові норми, що закріплюють право на життя та можливості його захисту, систематизовані в правові інститути різних галузей права;

2) юридичні факти, що тягнуть за собою виникнення чи припинення даного права, а в деяких випадках – його обмеження;

3) діяльність спеціально уповноважених органів та суб'єктів по створенню та підтриманню достатніх та необхідних умов реалізації особою права на життя;

4) безпосередня діяльність правоохоронних органів, що покликані захищати дане право від неправомірних посягань;

5) спеціальні юридичні процедури, що дозволяють фактично реалізовувати право чи захищати його (наприклад, можливість звернення до суду, в органи внутрішніх справ тощо);

6) рівень правової культури макро- та мікросередовища, в якому особа здійснює своє право, а також рівень правової культури самого носія права;

7) інститут юридичної відповідальності за діяння, що тягне протиправне обмеження чи припинення цього права [49, с. 83–84].

Велике значення для з'ясування сутності гарантій права людини на життя відіграє їх класифікація.

Разом з тим, слід зауважити, що на сьогодні в правничій літературі існує велика кількість підходів щодо загальної класифікації гарантій прав та свобод людини і громадянина.

Зокрема, О. Скакун поділяє гарантії за такими критеріями як:

1) Сфера дії: національні (внутрішньодержавні); міжнародні (міжнародний захист прав людини); регіонально-континентальні (наприклад, європейський захист прав людини).

2) Спосіб дії: прямі (безпосередні); непрямі (опосередковані).

3) Ступінь державного забезпечення: державні; суспільні.

4) Спосіб захисту: судові; позасудові.

5) Ступінь конкретизації: основні; спеціальні (особливі).

Окрім цього, О. Скакун зазначає, що гарантії прав та свобод людини і громадянина можна також умовно поділити на два види: загальносоціальні і юридичні [217, с. 227].

Про доцільність поділу гарантій на загальносоціальні та юридичні (спеціальні) зазначають у своїх публікаціях також П. Рабінович, М. Смирнова, Ф. Рудинський та О. Рогова [42, с. 155; 198, с. 44–45; 205, с. 138; 223, с. 165].

При цьому, в юридичній літературі серед загальносоціальних гарантій виділяють економічні гарантії (єдність економічного простору, вільне переміщення товарів, послуг, фінансових коштів, свобода економічної діяльності; соціальне партнерство між людиною і державою, робітником і роботодавцем, захист конкуренції в підприємницькій діяльності); соціальні гарантії (соціальна захищеність людини; реалізація її права на певний рівень добробуту, гарантований рівень заробітної плати, одержання пенсії по досягненню пенсійного віку, допомоги – при тимчасовій непрацездатності; організація заходів з трудової зайнятості населення та ін.); політичні гарантії (наявність розвинутої системи народовладдя, реальної можливості особи брати участь в управлінні державою безпосередньо або через представницькі органи; політична багатоманітність; можливість користуватися своїми правами і свободами, захищати свої інтереси; поділ влади; наявність незалежної конструктивної опозиції, політичного плюралізму та ін.) та ідеологічні гарантії (ідеологічна багатоманітність; заборона монополізації ідеології; заборона релігійної, расової ворожнечі; демократична суспільна думка; необхідний освітній рівень, в тому числі загальнодоступність і безоплатність середньої освіти; доступ до інформації та ін.) [217, с. 227–228].

В свою чергу, О. Фрицький пропонує виділити з-поміж загальносоціальних гарантій ще й організаційні гарантії, під якими він розуміє організаторську діяльність держави та всіх її органів, посадових осіб, громадських організацій зі створення сприятливих умов для реального користування громадянами своїми правами і свободами [245, с. 195].

По іншому до розкриття сутності загальних та спеціальних гарантій підійшов О. Денисов. Так, на думку вченого, усі гарантії прав та свобод можна поділити на загальні гарантії, які стосуються всіх прав та обов'язків,

та на особливі гарантії, призначення яких гарантувати кожне право окремо [43, с. 322].

Проте, зазначена позиція не здобула широкої підтримки в наукових колах.

Окрім поділу гарантій на загальні та спеціальні достатньо популярним на сьогодні видається також їх класифікація на міжнародні та внутрішньодержавні. Так, окрім О. Скакун такий поділ обґрунтовують М. Абдулаєв, В. Погорілко, В. Федоренко, О. Мішин [1, с. 15; 145, с. 74; 169, с. 277].

Комплексно до проблеми класифікації гарантій підійшла С. Бобровник. Зокрема, сформулювавши власні підстави класифікації, дослідниця запропонувала поділити всі гарантії на:

1) За практичним спрямуванням: загальні, що охоплюють всю сукупність об'єктивних та суб'єктивних факторів, спрямованих на забезпечення реалізації прав і свобод людини, їх захист та поновлення у разі порушення; спеціальні, які визначаються як система юридичних засобів, що сприяють процесу реалізації, захисту та поновлення прав і свобод суб'єктів права, їх змістом є надання державно-владної загальнообов'язковості як правам особи, так і їх захисту.

2) За характером: норми та принципи матеріального і процесуального права, що у процесі реалізації забезпечують реальність прав та свобод людини; судовий захист порушених прав і свобод та можливість їх судового поновлення; контроль за дотриманням законодавчими, виконавчими та судовими органами положень Конституції про права та свободи людини і громадянина; відповідальність за порушення прав та свобод людини.

3) За ступенем поширеності: національні (внутрішньодержавні), які закріплюються нормами національного законодавства та гарантуються державою; міжнародні, що встановлюються міжнародними актами з прав людини (закріплюють стандарти прав людини) та забезпечують можливість кожному після використання всіх національних засобів правового захисту

звертатися за захистом своїх прав і свобод до міжнародних судових установ чи органів міжнародних організацій.

4) За суб'єктами, що реалізують гарантії: гарантії Верховної Ради України як органу, що виключно законами визначає зміст прав та свобод людини і громадянина та гарантії цих прав; гарантії Президента України як гаранта прав та свобод людини і громадянина; гарантії органів виконавчої влади, які забезпечують реалізацію наданих громадянам прав та свобод; судові гарантії, покликані захищати та поновлювати права та свободи; гарантії омбудсмана, котрий вживає заходів до запобігання порушення прав та свобод; гарантії прокуратури, яка здійснює представництво інтересів громадянина в суді у випадках, визначених законом; адвокатські гарантії щодо забезпечення права на захист від обвинувачення та надання правової допомоги при вирішенні юридичних справ; гарантії політичних партій та громадських організацій, які захищають права та свободи громадян, що у них об'єднуються; гарантії місцевих адміністрацій та органів місцевого самоврядування, які на відповідній території забезпечують дотримання прав та свобод громадян; гарантії міжнародних органів та організацій, членом яких є Україна.

5) За особливостями правового статусу, що гарантується: загальні гарантії, які закріплені конституцією та поширюються на всіх суб'єктів суспільних відносин у рівній мірі; родові гарантії, що сприяють захисту інтересів певних категорій громадян, як правило, закріплюються певними нормативними актами; галузеві, які гарантують права та свободи суб'єктів у певній сфері діяльності та закріплені галузевим законодавством; індивідуальні гарантії як фактори організаційного, процесуального, матеріального та правового характеру, що забезпечують реалізацію прав особи у конкретних життєвих обставинах на основі закону.

б) За змістом: контрольні гарантії, що забезпечують можливість виявити порушення прав особи та підвищити ефективність поновлення порушених інтересів; процедурні гарантії, які визначають порядок, способи,

умови впровадження норм матеріального характеру шляхом чіткого визначення та дотримання процедури їх реалізації; організаційно-технічні гарантії забезпечують реалізацію правового статусу шляхом використання засобів техніки та зв'язку [235, с. 106–109].

Беручи до уваги вищевикладене, спробуємо узагальнивши існуючі на сьогодні підходи щодо поділу гарантій прав та свобод людини і громадянина, запропонувати власну класифікацію гарантій права на життя як найбільш важливого права людини.

Передусім, на наш погляд, гарантії права людини на життя необхідно поділити на:

1) За практичним спрямуванням: загальні та юридичні (спеціальні).

Характеризуючи загальні гарантії права людини на життя, необхідно наголосити, що найбільш важливими серед них, на нашу думку, є гарантії соціальні та економічні, або соціально-економічні, як визначає їх В. Мамонов [133, с. 25]. При цьому в сфері соціально-економічних відносин суспільства можна виділити три групи факторів, які справляють безпосередній вплив на можливість реалізації права людини на життя. По-перше, мова йде про рівень соціально-економічного розвитку суспільства, принципи соціальної політики, що здійснюються державою; по-друге, рівень загальнокримінальної злочинності; по-третє, комплекс заходів, що застосовуються державою з метою створення максимально сприятливих умов реалізації конституційних прав громадян [49, с. 96; 75, с. 101–102].

Реалізуючи соціально-економічні гарантії права людини на життя держава має забезпечити здійснення своїх функцій таким чином, щоб унеможливити настання будь-яких катаклізмів соціально-економічного характеру (наприклад, економічні кризи, стагнація економіки, затримка виплати заробітних плат, масове безробіття тощо). Як відомо, саме ці фактори є одними з головних причин, що породжують злочинність, а також можуть призвести до суттєвого падіння рівня життя населення, скорочення купівельної здатності громадян, зниження якості харчування або навіть

голоду. Все це в підсумку негативно впливатиме на тривалість життя населення, а також рівень захворюваності та смертності.

До політичних гарантій права людини на життя належить діяльність усіх суб'єктів політичної системи суспільства, спрямована на захист життя людей. Для цього як держава, так і інститути громадянського суспільства мають сконцентрувати свої зусилля на тому, щоб забезпечити відповідність владних рішень інтересам більшості населення із врахуванням потреб меншості, гарантувати реальну участь громадян в управлінні державою безпосередньо або через представницькі органи, нівелювати будь-які можливості для узурпації влади окремими посадовими особами чи соціальними групами, створити дієвий механізм захисту громадянами своїх інтересів тощо. Все це сприятиме досягненню суспільного компромісу та зведе до мінімуму можливість будь-яких проявів насильства, пов'язаних зі зміною влади або вирішенням суперечливих питань, що можуть виникати в процесі життєдіяльності суспільства.

Ідеологічні гарантії права людини на життя полягають, передусім, в недопущенні монополізації ідеології і, як наслідок, формування нетерпимості населення до поглядів ідеологічних опонентів, заборони релігійної, національної та расової ворожнечі, безперешкодному доступі до суспільноважливої інформації та ін. Зазначені фактори мають убезпечити суспільство від радикалізації, а також культивуванню людиноненависницьких ідеологій. Разом з тим, доступність суспільноважливої інформації має унеможливити будь-які спроби приховати відомості про стан довкілля, якість продуктів харчування, небезпечні хвороби тощо.

Щодо юридичних (спеціальних) гарантій, то вони реалізуються як єдина система юридичних умов (засобів та способів), що сприяють процесу реалізації, захисту та поновлення права людини на життя.

2) За ступенем поширеності: національні (внутрішньодержавні) та міжнародні. При цьому, ми не погоджуємось з точкою зору О. Скакун про необхідність виділення додатково регіонально-континентальних гарантій

[217, с. 227]. На нашу думку, за своєю сутністю регіонально-континентальні гарантії охоплюються поняттям міжнародних гарантій та є підвидом останніх. Також слід наголосити, що як в першому, так і в другому випадку мова йде про гарантії на міжнародному рівні, а їх суб'єктами виступають окремі держави та/або міжнародні організації. Тим більше, що виділення окремо регіонально-континентальних гарантій потребує продовження класифікації та розгляду окремо міждержавних гарантій, які встановлюються, зокрема, на підставі домовленостей між державами сусідами (наприклад, обмеження щодо використання зброї, передбачені Угодою між Кабінетом Міністрів України і Урядом Республіки Польща про співробітництво під час здійснення контролю осіб, товарів і транспортних засобів, які перетинають українсько-польський державний кордон від 25 червня 2001 року) [241]. Проте, і в цьому випадку міждержавні гарантії будуть лише різновидом гарантій міжнародних.

Ведучи мову безпосередньо про національні (внутрішньодержавні) гарантії права людини на життя, слід зауважити, що вони окрім закріплення в національному законодавстві та поширення своєї дії на територію певної країни, характеризуються також внутрішньодержавними механізмами реалізації. При цьому, останні представляють собою як державні, так і недержавні структури, різноманітні громадські формування по захисту права людини на життя. Слід також наголосити, що на сучасному етапі в багатьох країнах розширилися можливості судового захисту права людини на життя, зросла роль органів конституційного контролю, з'явилися конституційні суди, підключилася створена в низці країн адміністративна юстиція, широке поширення отримує інститут омбудсмана, помітну роль відграють інші правозахисні державні та громадські органи [51, с. 409].

Натомість міжнародно-правовий механізм, притаманний для реалізація міжнародних гарантій права людини на життя, охоплює міжнародні організації та установи, що безпосередньо розглядають питання, пов'язані з порушенням прав і свобод людини, а – саме:

– Центр з прав людини Економічної і Соціальної Ради ООН.

– Комісію з прав людини ООН.

– Спеціальні органи ООН – Комітет із прав людини (Міжнародний пакт про громадянські і політичні права), Комітет з економічних, соціальних та культурних прав (Міжнародний пакт про економічні, соціальні та культурні права), Комітет із ліквідації расової дискримінації (Конвенція про ліквідацію всіх форм расової дискримінації), Комітет проти застосування катувань (Конвенція проти катувань та інших жорстоких, нелюдських або принижуючих гідність видів поведження і покарання).

– Верховний комісар ООН із заохочення і захисту всіх прав людини (з прав людини).

– Європейський суд із прав людини [105, с. 154–155].

3) За суб'єктами, що реалізують гарантії: гарантії парламенту як законодавчого органу, що в процесі законотворчості визначає гарантії права людини на життя та порядок їх реалізації; гарантії глави держави як гаранта прав та свобод людини і громадянина; гарантії органів виконавчої влади, які безпосередньо реалізують встановлені парламентом гарантії права людини на життя; судові гарантії, спрямовані на захист права людини на життя від будь-яких неправомірних посягань, а також незаконних рішень органів державної влади та органів місцевого самоврядування; гарантії омбудсмана, котрий вживає заходів до запобігання порушення права людини на життя; гарантії прокуратури як контролюючого органу та представника інтересів громадян в суді; гарантії громадських організацій, які сприяють захисту права людини на життя; гарантії місцевих адміністрацій та органів місцевого самоврядування, які на відповідній території забезпечують дотримання права людини на життя; гарантії міжнародних органів та організацій, членом яких є відповідна держава.

4) За характером: норми та принципи матеріального і процесуального права, які закріплені в Конституції і які мають бути реалізовані у поточному законодавстві й судовій практиці. До таких норм та принципів, наприклад,

належать: принцип, що конституційні права і свободи (в тому числі і право людини на життя) не можуть бути скасовані, а при прийнятті нових законів або внесенні змін до чинних не допускається звуження змісту та обсягу існуючих прав і свобод (стаття 22 Конституції України); принцип передбачуваності та ясності законів, які приймаються [245, с. 197].

Разом з тим, слід наголосити, що однією з найголовніших гарантій права людини на життя є судовий захист. При цьому об'єктом оскарження до суду можуть бути рішення, дії або бездіяльність, внаслідок яких порушено чи створюється загроза порушенню права людини на життя.

Значне місце серед гарантій права людини на життя відводиться також контролю за додержанням законодавчими, виконавчими та судовими органами положень Конституції про право людини на життя.

5) За способом дії: прямі (безпосередні); непрямі (опосередковані).

Прямі гарантії безпосередньо стосуються права людини на життя. Серед таких гарантій можна виділити, наприклад, положення статті 27 Конституції України, яка передбачає, що ніхто не може бути свавільно позбавлений життя, або статті 281 Цивільного кодексу України, відповідно до якої фізична особа має право захищати своє життя та здоров'я, а також життя та здоров'я іншої фізичної особи від протиправних посягань будь-якими засобами, не забороненими законом [102; 252].

Непрямі ж гарантії стосуються права людини на життя опосередковано, але без них його реалізація видається достатньо проблематичною. Наприклад, у статті 50 Конституції України міститься положення про те, що кожному гарантується право вільного доступу до інформації про стан довкілля, про якість харчових продуктів і предметів побуту, а також право на її поширення. При цьому зазначена гарантія нерозривно пов'язана із правом людини на безпечне для життя і здоров'я довкілля [102].

б) За умовами реалізації: ординарні та екстраординарні.

До ординарних гарантій права людини на життя належать ті, що діють в умовах стабільного та мирного співіснування людей. Наприклад, гарантії, передбачені вищезгаданою статтею 281 Цивільного кодексу України.

Натомість екстраординарні стосуються періоду різноманітних катаклізмів, як то війни, природні та техногенні катастрофи тощо. Зокрема, стаття 3 Конвенції про поліпшення долі поранених і хворих у діючих арміях, прийнятої під час Дипломатичної конференції, що проходила в Женеві з 21 квітня до 12 серпня 1949 року, покладає на сторін збройного конфлікту, який не має міжнародного характеру, обов'язок не вчиняти насилля над життям та особистістю (в тому числі, вбивства, каліцтва, жорстоке поводження й тортури), щодо осіб, які не беруть активної участі у воєнних діях, зокрема до тих осіб зі складу збройних сил, які склали зброю, а також тих, які припинили участь у воєнних діях у зв'язку з хворобою, пораненням, триманням під арештом чи з будь-якої іншої причини, без будь-якої дискримінації за ознаками раси, кольору шкіри, релігії чи вірування, статі, походження чи майнового стану чи будь-якими іншими аналогічними критеріями [87].

Отже, пропонуємо під гарантіями права людини на життя розуміти систему економічних, соціальних, політичних, ідеологічних умов, засобів і способів, а також юридичних механізмів, що забезпечують реалізацію, захист та охорону права людини на життя.

При цьому їх класифікацію доцільно здійснювати за такими критеріями як: практичне спрямування; ступінь поширеності; характер; спосіб дії; умови реалізації.

3.2 Державні та громадські інституції в системі гарантій реалізації права людини на життя

Зважаючи на те, що саме по собі формальне існування гарантій права людини на життя, непідкріплене практичною діяльністю певних суб'єктів,

ще не є запорукою його ефективної реалізації, надійного захисту та охорони, можна констатувати, що в системі гарантій права людини на життя важливе місце відводиться діяльності органів державної влади, органів місцевого самоврядування, їх посадових осіб, а також цілої низки різноманітних громадських об'єднань. При цьому, пріоритетна роль з-поміж них належить державним інституціям, адже вони є виразником державної волі, яка, як відомо, має імперативний характер.

Саме тому в статті 3 Конституції України знайшло місце вже згадуване нами положення про те, що утвердження і забезпечення прав і свобод людини, в тому числі, права людини на життя, є головним обов'язком держави [102].

Очевидно, що виконання цього обов'язку потребує злагодженого функціонування усього механізму держави, в якому пріоритетне місце займає її глава. В повній мірі це стосується і України. Зокрема, стаття 102 Основного закону проголошує, що Президент України є гарантом прав та свобод людини і громадянина [102]. Окрім цього, як зазначає В. Сухонос, «саме за ним залишається останнє слово при вирішенні численних завдань, що стоять перед державою, та реалізації функцій, якими держава наділяється» [231, с. 133].

Зокрема, здійснюючи правотворчу функцію, він бере участь у законотворчій роботі (стаття 93 Конституції України) або здійснює власну нормотворчість (стаття 106 Конституції України), спрямовану на забезпечення права людини на життя. Наділений Президент України також правом вето щодо прийнятих Верховною Радою України законів, а також правом зупинити дію актів Кабінету Міністрів України з мотивів невідповідності Конституції з одночасним зверненням до Конституційного Суду України (стаття 106 Конституції України) [102]. Таким чином, Президент України володіє всією сукупністю важелів, що можуть бути використані для недопущення прийняття або видання будь-якого

нормативно-правового акту, який може завдати шкоду праву людини на життя.

Характеризуючи повноваження Президента України як гаранта права людини на життя, можна зауважити, що вони повністю узгоджуються із існуючою на сьогодні світовою практикою. Наприклад, подібними повноваженнями наділені Президенти Республіки Польща (статті 144, 191 Конституції Республіки Польща), Греції (статті 35, 42 Конституції Греції), Французької Республіки (статті 10, 61 Конституції Французької Республіки) тощо [91, с. 660, 663; 94, с. 711, 721; 96, с. 414, 424].

Разом з тим, з метою забезпечення ефективної реалізації Президентом України конституційних повноважень щодо гарантування права людини на життя додатково можуть створюватись спеціальні органи. Зокрема, враховуючи особливості психічного і фізичного розвитку дітей, неможливість самостійного захисту ними своїх прав і законних інтересів, залежність від дорослих, відсутність в нашій державі ювенальної юстиції, Указом Президента України від 11 серпня 2011 року було запроваджено посаду Уповноваженого Президента України з прав дитини, до завдань якого відноситься: постійний моніторинг додержання в Україні конституційних прав дитини, виконання Україною міжнародних зобов'язань у цій сфері та внесення в установленому порядку Президентові України пропозицій щодо припинення і запобігання повторенню порушень прав і законних інтересів дитини; внесення Президентові України пропозицій щодо підготовки проектів законів, актів Президента України з питань прав та законних інтересів дитини; здійснення заходів, спрямованих на інформування населення про права та законні інтереси дитини [167].

Важливу роль у сфері гарантування права людини на життя відіграє також парламент. Тим більше, що окрім власне законодавчої він здійснює ще й установчу функцію та забезпечує парламентський контроль.

Реалізуючи законодавчу функцію, парламент здійснює не просто юридизацію права людини на життя, але й забезпечує його конституційне визнання та конкретизацію в окремих нормативно-правових актах.

Так, положення статті 27 Конституції України були конкретизовані Верховною Радою України в статтях 281, 282 Цивільного кодексу України, а також в статтях 36, 118 Кримінального кодексу України [102; 109; 252].

Окрім цього, велике значення для гарантування права людини на життя має діяльність парламенту щодо визначення засад внутрішньої і зовнішньої політики та затвердження загальнодержавних програм суспільного розвитку.

Наприклад, важливим кроком на шляху забезпечення права людини на життя в нашій державі стало закріплення в Законі України «Про засади внутрішньої і зовнішньої політики» норми про те, що однією з основних засад внутрішньої політики в соціальній сфері визнається забезпечення гарантованих Конституцією України прав та свобод громадян на основі впровадження європейських стандартів соціального захисту, підвищення якості соціальних послуг [179].

Проте, будь-які заходи спрямовані на покращення якості життя є неможливими без належного рівня фінансування. Зважаючи на це, не менш важливим повноваженням законодавчого органу є затвердження державного бюджету, внесення змін до нього та здійснення контролю за його виконанням (статті 85, 92 Конституції України) [143, с. 304].

З метою гарантування прав та свобод людини і громадянина, в тому числі, права людини на життя, парламент здійснює парламентський контроль шляхом використання таких інструментів, як направлення депутатських запитів, запитань, інтерпеляцій до органів державної влади та органів місцевого самоврядування, а також до керівників підприємств, установ і організацій незалежно від їх підпорядкування і форм власності, проведення парламентських розслідувань та слухань [102]. Серед останніх найбільш резонансних прикладів такої діяльності Верховної Ради України є робота тимчасової слідчої комісії Верховної Ради України з питань розслідування

обставин трагічних подій, що призвели до загибелі та захоплення в полон бійців добровольчих батальйонів, а також військовослужбовців Збройних Сил України, Національної гвардії України біля міста Іловайськ Донецької області [192].

До засобів парламентського контролю за додержанням права людини на життя належить також діяльність такої спеціальної служби, як омбудсман, що відповідає за своєчасне й адекватне реагування влади на звернення та скарги громадян. В деяких країнах ця служба представлена однією особою (Російська Федерація, Республіка Польща, Португальська Республіка, Велика Британія, Королівство Іспанія, Французька Республіка, Республіка Австрія тощо), в інших – колегіальними органами (Угорщина) [245, с. 198].

При цьому, посада омбудсмана дуже часто має різну назву: омбудсман – у Данії, Швеції, Фінляндії; Уповноважений Верховної Ради України з прав людини – в Україні; Парламентський адвокат – у Молдові; Речник громадянських прав – у Польщі; Контролер Сейму – у Литві; Посередник Французької Республіки – у Франції; Захисник громадян – у Греції; Захисник народу – в Іспанії та Південно-Африканській Республіці [76, с. 1079].

Разом з тим, слід наголосити, що незважаючи на те, що омбудсман, як правило, призначається та звільняється з посади органом законодавчої влади, він все ж таки розглядається як орган, незалежний від іншої публічної влади у сфері здійснення своєї компетенції [115, с. 194].

В Україні правовий статус Уповноваженого Верховної Ради України з прав людини регламентується Конституцією України, Законом України «Про Уповноваженого Верховної Ради України з прав людини» та Законом України «Про державну службу».

Відповідно до статті 3 Закону України «Про Уповноваженого Верховної Ради України з прав людини» метою парламентського контролю, який здійснює омбудсман, є:

1) захист прав та свобод людини і громадянина, проголошених Конституцією України, законами України та міжнародними договорами України;

2) додержання та повага до прав та свобод людини і громадянина органами державної влади, органами місцевого самоврядування та їх посадовими і службовими особами;

3) запобігання порушенням прав і свобод людини і громадянина або сприяння їх поновленню;

4) сприяння приведенню законодавства України про права та свободи людини і громадянина у відповідність з Конституцією України, міжнародними стандартами у цій галузі;

5) поліпшення і подальший розвиток міжнародного співробітництва в галузі захисту прав та свобод людини і громадянина;

6) запобігання будь-яким формам дискримінації щодо реалізації людиною своїх прав і свобод;

7) сприяння правовій інформованості населення та захист конфіденційної інформації про особу.

Проте, діяльність Уповноваженого Верховної Ради України з прав людини є фактично субсидіарною по відношенню до інших державних органів, оскільки відповідно до положень чинного законодавства вона доповнює існуючі засоби захисту конституційних прав та свобод людини і громадянина, не відміняє їх і не тягне перегляду компетенції державних органів, які забезпечують захист і поновлення порушених прав і свобод [190].

Тому, незважаючи на наявність в омбудсмана цілої низки різноманітних правомочностей, як то права на: невідкладний прийом Президентом України, Головою Верховної Ради України, Прем'єр-міністром України, головами Конституційного Суду України, Верховного Суду України та вищих спеціалізованих судів України, Генеральним прокурором України, керівниками інших державних органів, органів місцевого самоврядування, об'єднань громадян, підприємств, установ, організацій

незалежно від форми власності, їх посадовими та службовими особами; безперешкодне відвідування органів державної влади, органів місцевого самоврядування, підприємств, установ, організацій незалежно від форми власності; ознайомлення з документами, у тому числі тими, що містять інформацію з обмеженим доступом, та отримання їх копій в органах державної влади, органах місцевого самоврядування, об'єднаннях громадян, на підприємствах, в установах, організаціях незалежно від форми власності, органах прокуратури, включаючи справи, які знаходяться в судах; отримання усних або письмових пояснень щодо обставин, які перевіряються по справі, від посадових і службових осіб, громадян України, іноземців та осіб без громадянства; направлення у відповідні органи акти реагування у разі виявлення порушень прав і свобод людини і громадянина для вжиття цими органами заходів тощо, акти Уповноваженого Верховної Ради України з прав людини не мають імперативного характеру та безпосередньо не поновлюють порушені права [190].

Так, відповідно до статті 15 Закону України «Про Уповноваженого Верховної Ради України з прав людини» у випадку виявлення порушень положень Конституції України, законів України, міжнародних договорів України стосовно прав і свобод людини і громадянина Уповноважений Верховної Ради України з прав людини може вносити Конституційне подання до Конституційного Суду України щодо вирішення питання про відповідність Конституції України (конституційності) закону України чи іншого правового акта Верховної Ради України, акта Президента України та Кабінету Міністрів України, правового акта Автономної Республіки Крим; офіційного тлумачення Конституції України та законів України, або – подання до органів державної влади, органів місцевого самоврядування, об'єднань громадян, підприємств, установ, організацій незалежно від форми власності, їх посадовим і службовим особам для вжиття відповідних заходів у місячний строк щодо усунення виявлених порушень прав і свобод людини і громадянина [190].

Наприклад, з метою забезпечення конституційних прав людини на життя, особисту недоторканність та гідне поводження під час перебування осіб у пенітенціарних установах Уповноваженим Верховної Ради України з прав людини у 2013 році вносились подання до Міністерства юстиції України з-приводу функціонування підрозділів спецпризначення Державної пенітенціарної служби України за відсутності належної нормативно-правової бази щодо їхньої діяльності. За результатами його розгляду Міністерством юстиції України було підготовлено і затверджено наказом від 03 липня 2013 року «Положення про територіальне (міжрегіональне) воєнізоване формування Державної кримінально-виконавчої служби України», чим вищезазначені порушення були усунуті [256, с. 82]. В цілому, за 2013 рік Уповноваженим Верховної Ради України з прав людини вжито заходів за 1670 зверненнями громадян з-приводу порушень їх невід'ємного права на життя [256, с. 544].

Разом з тим, як зазначила Н. Карпачова, одним із головних засобів впливу Уповноваженого Верховної Ради України з прав людини на прийняття необхідного рішення є гласність та поширення інформації про порушення прав і свобод людини у державі, передусім шляхом оприлюднення щорічної та спеціальної доповідей [76, с. 1079].

У щорічній доповіді обов'язково вказуються конкретні випадки порушень прав та свобод людини і громадянина, щодо яких Уповноважений Верховної Ради України з прав людини уживав необхідних заходів, результати перевірок, що здійснювалися протягом року, висновки та рекомендації, спрямовані на поліпшення стану забезпечення прав і свобод людини і громадянина.

Спеціальна доповідь (довіді) представляються Верховній Раді України у разі необхідності з окремих питань додержання в Україні прав та свобод людини і громадянина.

За результатами заслуховування щорічної та спеціальної (спеціальних) доповідей Верховна Рада України приймає постанову, яка разом з самими

доповідями публікується в офіційних виданнях Верховної Ради України [190].

Таким чином, можна зазначити, що український омбудсман, знаходячись в руслі світового правозахисного руху, хоча й не володіє державно-владними повноваженнями, тим не менше його компетенція дозволяє йому ефективно реагувати на випадки порушення права людини на життя в Україні.

Гарантування права людини на життя відноситься також до компетенції органів державної виконавчої влади, систему яких в нашій державі очолює Кабінет Міністрів України. У міжнародному праві переважає думка, що уряд зобов'язаний використовувати максимум наявних ресурсів для забезпечення реалізації прав людини, в тому числі права людини на життя. Навіть тоді, коли ці ресурси обмежені, він зобов'язаний визнати пріоритетними права людини та використовувати ці ресурси за призначенням, щоб мати максимальний вплив на здійснення прав людини та забезпечити їх поступове розширення [143, с. 311–312].

Наприклад, саме з метою виконання своїх конституційних повноважень щодо забезпечення права людини на життя Кабінетом Міністрів України було видано такі постанови як: «Про затвердження критерію, за яким оцінюється ступінь ризику від провадження діяльності у сфері охорони здоров'я для безпеки життя і здоров'я населення та визначається періодичність здійснення планових заходів державного нагляду (контролю)» від 10 вересня 2008 року, «Про закупівлю імунобіологічних препаратів для забезпечення вакцинації дітей першого року життя» від 16 грудня 2009 року, «Про утворення Координаційної ради з питань якості і безпеки життя людини» від 26 грудня 2011 року тощо [178; 180; 191].

Окрім уряду, велику роль в забезпеченні права людини на життя відіграють різні міністерства та відомства: охорони здоров'я, внутрішніх справ, юстиції, соціальної політики, екології та природних ресурсів, з надзвичайних ситуацій тощо. Зазначені органи влади є невід'ємним

елементом державно-владного механізму, що забезпечує реалізацію прав громадян. До їх головних функцій належить аналіз стану, прогнозування і визначення основних напрямків розвитку профільних сфер та галузей; забезпечення формування та реалізації державної політики у цих сферах; створення більш сприятливих умов для роботи відповідних підприємств, установ та організацій.

В цілому, органи державної влади та їх посадові особи зобов'язані реагувати на випадки грубого порушення прав та свобод людини і громадянина, в тому числі права людини на життя. Скарги про порушення права людини на життя можуть бути подані до тих органів чи до тих посадових осіб, яким безпосередньо підпорядковуються органи та особи, дії яких оскаржуються. У зв'язку з цим, необхідно також наголосити, що відповідно до статті 56 Конституції України кожен має право на відшкодування за рахунок держави чи органів місцевого самоврядування матеріальної та моральної шкоди, завданої незаконними рішеннями, діями чи бездіяльністю органів державної влади, їх посадових і службових осіб при здійсненні ними своїх повноважень [102]. При цьому стаття 1173 Цивільного кодексу України закріплює, що відшкодування шкоди у такому випадку здійснюється незалежно від наявності вини цих органів чи їх посадових осіб [252].

Важливе місце серед органів держави, які забезпечують реалізацію права людини на життя, займають органи міліції, що покликані захищати життя, здоров'я, права і свободи громадян, власність, природне середовище, інтереси суспільства і держави від протиправних посягань [183]. З цією метою органи міліції повинні: забезпечувати особисту безпеку громадян, захищати їх права і свободи, законні інтереси; запобігати правопорушенням та здійснювати їх припинення; охороняти і забезпечувати громадський порядок; виявляти кримінальні правопорушення; брати участь у розкритті кримінальних правопорушень та розшуці осіб, які їх вчинили; забезпечувати безпеку дорожнього руху; виконувати адміністративні стягнення; брати

участь у поданні соціальної та правової допомоги громадянам, сприяти у межах своєї компетенції державним органам, підприємствам, установам і організаціям у виконанні покладених на них законом обов'язків [183].

Зважаючи на те, що право людини на життя охороняється законом, ми не можемо у своєму дослідженні обійти увагою також діяльність органів прокуратури, оскільки відповідно до статті 1 Закону України «Про прокуратуру» прокурорський нагляд за додержанням і правильним застосуванням законів Кабінетом Міністрів України, міністерствами та іншими центральними органами виконавчої влади, органами державного і господарського управління та контролю, Радою міністрів Автономної Республіки Крим, місцевими Радами, їх виконавчими органами, військовими частинами, політичними партіями, громадськими організаціями, масовими рухами, підприємствами, установами і організаціями, незалежно від форм власності, підпорядкованості та приналежності, посадовими особами та громадянами здійснюється Генеральним прокурором України і підпорядкованими йому прокурорами [186].

Безпосереднім предметом прокурорського нагляду за додержанням та застосуванням законів є: відповідність актів, які видаються всіма органами, підприємствами, установами, організаціями та посадовими особами, вимогам Конституції України та чинним законам; додержання законів про недоторканність особи, соціально-економічні, політичні, особисті права і свободи громадян, захист їх честі і гідності; додержання законів, що стосуються економічних, міжнаціональних відносин, охорони навколишнього середовища, митниці та зовнішньоекономічної діяльності [186].

Правозахисна функція прокуратури проявляється і в праві прокурорів у випадках, передбачених законом, представляти інтереси громадян в суді. В цьому випадку прокуратура забезпечує можливість належного захисту прав громадян, які з якихось причин не можуть захистити себе самостійно. Зокрема, відповідно до статті 36-1 Закону України «Про прокуратуру»

підставою представництва прокуратурою в суді інтересів громадянина є його неспроможність через фізичний стан, недосягнення повноліття, похилий вік, недієздатність або обмежену дієздатність самотійно захистити свої порушені чи оспорювані права або реалізувати процесуальні повноваження [186].

Прокуратура також здійснює нагляд за додержанням законів органами, які проводять оперативно-розшукову діяльність, дізнання, досудове слідство. Реалізуючи зазначену функцію, органи прокуратури сприяють: розкриттю кримінальних правопорушень, захисту особи, її прав і свобод; виконанню вимог закону про невідворотність відповідальності за вчинене кримінальне правопорушення; запобіганню незаконному притягненню особи до кримінальної відповідальності; здійсненню заходів щодо запобігання кримінальним правопорушенням, усуненню причин та умов, що сприяють їх вчиненню [186].

Окрім цього, на прокуратуру покладається функція нагляду за додержанням законів при виконанні судових рішень у кримінальних справах, а також при застосуванні інших заходів примусового характеру, пов'язаних з обмеженням особистої свободи громадян. У зв'язку з цим прокурор має право: у будь який час відвідувати місця тримання затриманих, попереднього ув'язнення, установи, в яких засуджені відбувають покарання, установи для примусового лікування і перевиховання, опитувати осіб, що там перебувають, знайомитись з документами, на підставі яких ці особи затримані, заарештовані, засуджені або до них застосовано заходи примусового характеру; перевіряти законність наказів, розпоряджень і постанов адміністрації цих установ та в разі їх невідповідності законодавству зупиняти виконання таких актів або скасовувати їх, вимагати від посадових чи службових осіб усунення порушень або надання пояснень з приводу допущених порушень [186].

Реалізація прокуратурою функцій по здійсненню нагляду за додержанням законів органами, які проводять оперативно-розшукову

діяльність, дізнання, досудове слідство та за додержанням законів при виконанні судових рішень у кримінальних справах, а також при застосуванні інших заходів примусового характеру, пов'язаних з обмеженням особистої свободи громадян є також важливим інструментом реалізації в Україні основних положень Конвенції проти катувань та інших жорстоких, нелюдських або таких, що принижують гідність, видів поводження і покарання, прийнятої Генеральною Асамблеєю ООН 10 грудня 1984 року [88].

Зважаючи на те, що свої права кожна людина реалізує переважно за місцем свого проживання, роботи і т. ін., тобто на місцевому рівні, великого значення для їх гарантування набувають органи місцевого самоврядування.

Так, діяльність органів місцевого самоврядування в Україні охоплює основні сфери життя людини: житлово-комунальне господарство, побутове, торговельне обслуговування населення, громадське харчування, будівництво, охорону здоров'я, фізкультуру, спорт, земельні відносини, охорону навколишнього природного середовища, соціальний захист населення тощо [184].

У зв'язку з цим важливим є забезпечення гласності тих рішень, які приймаються представницькими та виконавчими органами місцевого самоврядування, оскільки будь-яке з них в тій або іншій мірі стосується права людини на життя.

Тим більше, коли мова йде про вжиття у разі надзвичайних ситуацій необхідних заходів відповідно до закону щодо забезпечення державного і громадського порядку, життєдіяльності підприємств, установ та організацій, врятування життя людей, захисту їх здоров'я, збереження матеріальних цінностей; вирішення відповідно до закону питань про проведення зборів, мітингів, маніфестацій і демонстрацій, спортивних, видовищних та інших масових заходів; здійснення контролю за забезпеченням при їх проведенні громадського порядку; погодження проекту плану проведення потенційно небезпечних заходів в умовах присутності цивільного населення за участю

особового складу Збройних Сил України, інших військових формувань та правоохоронних органів з використанням озброєння і військової техніки; взаємодія з органами військового управління під час планування та проведення таких заходів з метою запобігання і недопущення надзвичайних ситуацій та ліквідації їх наслідків відповідно до закону тощо [184].

Усі вищеназвані повноваження належать до категорії делегованих, а, отже, органи державної влади здійснюють контроль за їх реалізацією.

Щодо соціального захисту населення, то, беручи до уваги, що це є функція держави, органи місцевого самоврядування, як правило, здійснюють додаткові до державних заходи з питань соціальної підтримки. При цьому, зазначена діяльність реалізуються в межах власних фінансових ресурсів та має на меті підвищення рівня життя населення.

Наприклад, стаття 34 Закону України «Про місцеве самоврядування» з-поміж повноважень виконавчих органів сільських, селищних, міських рад виділяє право встановлювати за рахунок власних коштів і благодійних надходжень додаткові до передбачених законодавством гарантії щодо соціального захисту населення [184].

З питань охорони здоров'я до компетенції органів місцевого самоврядування можуть бути віднесені управління закладами охорони здоров'я, оздоровчими закладами, які належать територіальним громадам або передані їм, організація їх матеріально-технічного та фінансового забезпечення; організація медичного обслуговування та харчування у закладах освіти, культури, фізкультури і спорту, оздоровчих закладах, які належать територіальним громадам або передані їм; створення умов для занять фізичною культурою і спортом за місцем проживання населення та в місцях масового відпочинку; забезпечення в межах наданих повноважень доступності і безоплатності медичного обслуговування на відповідній території; забезпечення відповідно до закону розвитку всіх видів медичного обслуговування, розвитку і вдосконалення мережі лікувальних закладів усіх форм власності, фізичної культури і спорту, визначення потреби та

формування замовлень на кадри для цих закладів, укладення договорів на підготовку спеціалістів, організація роботи щодо удосконалення кваліфікації кадрів; забезпечення відповідно до законодавства пільгових категорій населення лікарськими засобами та виробами медичного призначення тощо.

У сфері охорони навколишнього природного середовища органи місцевого самоврядування також можуть володіти повноваженнями з підготовки і подання на затвердження відповідних рад проектів місцевих програм охорони довкілля, участі у підготовці загальнодержавних і регіональних програм охорони довкілля; вжиття необхідних заходів щодо ліквідації наслідків надзвичайних ситуацій відповідно до закону, інформування про них населення, залучення в установленому законом порядку до цих робіт підприємств, установ та організацій, а також населення тощо [184].

Окрім вищезазначених державних інституцій активну участь в гарантуванні права людини на життя беруть судові органи. Такий висновок можна зробити виходячи з положень статті 55 Конституції України, яка передбачає, що права та свободи людини і громадянина захищаються судом [102].

Узагальнено судовий захист прав людини можна визначити як сукупність матеріальних та процесуальних прав будь-якої фізичної особи (незалежно від відмінностей державної, соціальної, статевої, расової, національної, мовної чи політичної приналежності або від походження, майнового і посадового становища, місця проживання, місця народження, ставлення до релігії, переконань, приналежності до громадських об'єднань, а також інших умов), що забезпечують поновлення порушених прав або попереджають неправомірне застосування правових норм через звернення до судів [3, с. 193].

Відповідно до статті 124 Конституції України та статті 3 Закону України «Про судоустрій і статус суддів» судову систему України складають суди загальної юрисдикції та суд конституційної юрисдикції.

Суди загальної юрисдикції утворюють єдину систему судів. Єдиним органом конституційної юрисдикції в Україні є Конституційний Суд України.

В свою чергу, систему судів загальної юрисдикції складають:

- 1) місцеві суди;
- 2) апеляційні суди;
- 3) вищі спеціалізовані суди;
- 4) Верховний Суд України.

При цьому, суди загальної юрисдикції спеціалізуються на розгляді цивільних, кримінальних, господарських, адміністративних справ, а також справ про адміністративні правопорушення.

До місцевих судів відносяться: місцеві загальні суди (районні, районні у містах, міські та міськрайонні суди); місцеві господарські суди (господарські суди Автономної Республіки Крим, областей, міст Києва та Севастополя); місцеві адміністративні суди (окружні адміністративні суди, а також інші суди, передбачені процесуальним законом).

У системі судів загальної юрисдикції діють апеляційні суди як суди апеляційної інстанції з розгляду цивільних і кримінальних, господарських, адміністративних справ, справ про адміністративні правопорушення.

Апеляційними судами з розгляду цивільних, кримінальних справ, а також справ про адміністративні правопорушення є: апеляційні суди областей, апеляційні суди міст Києва та Севастополя, Апеляційний суд Автономної Республіки Крим, а апеляційними судами з розгляду господарських справ та апеляційними судами з розгляду адміністративних справ є відповідно апеляційні господарські суди та апеляційні адміністративні суди, які утворюються в апеляційних округах відповідно до указу Президента України.

В свою чергу, вищими спеціалізованими судами є: Вищий спеціалізований суд України з розгляду цивільних і кримінальних справ,

Вищий господарський суд України, Вищий адміністративний суд України [102; 188].

Обрання для захисту права на життя певного суду залежить від того, в якому контексті порушено це право і ким, а також від того, в чому проявилось це порушення.

Особливе значення для захисту права людини на життя має положення абз. 2 статті 55 Конституції України, яке кожній особі гарантує право на оскарження в суді рішень, дій чи бездіяльності органів державної влади, органів місцевого самоврядування, посадових і службових осіб [102].

Під вищезазначеними діями (рішеннями), які можуть бути оскаржені до суду, слід розуміти колегіальні та одноособові дії (рішення) в результаті яких: порушено право на життя, незаконно притягнуто особу до юридичної відповідальності, незаконно покладено на неї якийсь обов'язок або створено перешкоди для здійснення своїх прав.

Скарга про порушення права на життя за необхідності повинна бути розглянута в порядку, передбаченому законом, у всіх без винятку судових інстанціях – першій, апеляційній та касаційній.

В судовій системі України важливе місце належить Конституційному Суду України, специфікою якого є те, що він розглядає закони чи інші нормативно-правові акти, а не конкретні справи [182]. При цьому він зобов'язаний утриматися від встановлення і дослідження фактичних обставин справи у всіх випадках, коли це відноситься до компетенції інших судів чи інших органів, тобто він не вправі підміняти собою суди загальної юрисдикції.

Таким чином, судовий порядок захисту права людини на життя важко переоцінити. До його істотних переваг, на наш погляд, можна віднести:

1) здійснюється органом, який не залежить від будь-кого та підпорядковується тільки закону;

2) забезпечує неупереджений розгляд справи, оскільки суд, на відміну від інших органів, які розглядають скарги громадян, абсолютно не зацікавлений в тому або іншому результаті їх розгляду;

3) особливий процесуальний порядок розгляду судових справ наділяє сторони необхідними правами та гарантує їх реалізацію під час процесу.

Звичайно, вищезазначені переваги більше притаманні для країн розвинутої демократії, де законність та правопорядок є органічною частиною суспільного життя, проте, для нашої держави вони мають стати певним орієнтиром для подальшого реформування судової системи.

Достатньо ефективним способом захисту права людини на життя є діяльність неурядових організацій.

При цьому, люди все частіше об'єднуються для реалізації своїх інтересів, оскільки навіть малочисельне об'єднання громадян, які захищають свої права, має більше шансів досягнути успіху, ніж окрема особистість. На наше переконання, навіть неорганізована більшість не зможе досягнути поставлених цілей, так як це здатна зробити невелика, але добре організована група людей.

В цьому контексті можна виділити загальні ознаки захисту права людини на життя, що здійснюється громадськими організаціями. По-перше, він має громадський характер, тобто здійснюється недержавними формуваннями. По-друге, громадські організації використовують у правозахисній діяльності як юридичні, так і неюридичні (організаційні, наукові, просвітницькі, морально-психологічні) засоби впливу або поєднують їх. По-третє, кількість можливих для вибору та застосування громадськими організаціями юридичних засобів захисту права на життя поступається неюридичним. По-четверте, громадський захист не гарантує остаточного прийняття рішення у справі та вирішення спору. По-п'яте, він може мати як індивідуальний, так і масовий характер (широке залучення громадськості). По-шосте, ефективність такого захисту великою мірою залежить від

ініціативності, мобільності членів громадської організації, усвідомлення ними власної значущості у забезпеченні прав людини [143, с. 323].

Вагомий внесок у захист права людини на життя роблять громадські організації, метою яких є безпосередня правозахисна діяльність, тобто неурядові правозахисні організації. Останні можуть бути молодіжними, жіночими, ветеранськими, організаціями інвалідів тощо. Деякі організації спеціалізуються на захисті прав конкретних соціальних груп населення (безхатченки, ув'язнені, інваліди, біженці, діти, віруючі, військовослужбовці тощо), інші здійснюють діяльність за окремими видами порушень (право на життя, свобода слова, виборче право, право на освіту, право на звернення до міжнародних органів, вільне пересування, екологічні права тощо) [3, с. 233].

Характеризуючи механізм правозахисної діяльності неурядових організацій, слід зауважити, що він включає в себе різні напрямки діяльності:

- розробка проектів правових актів в галузі прав людини та права людини на життя, а також лобіювання їх у представницьких органах;
- привернення уваги громадськості до випадків порушення прав людини (звернення до органів державної влади та місцевого самоврядування, повідомлення в ЗМІ, різноманітні публічні заходи,);
- інформування міжнародних правозахисних організацій про наявні факти порушення права людини на життя в окремо взятій країні;
- консультування громадян та надання їм правової допомоги з питань захисту порушених прав та свобод;
- взаємодія з різноманітними державними та недержавними структурами з метою захисту прав громадян.

Таким чином, діяльність неурядових правозахисних організацій в сфері захисту права людини на життя має на меті, в першу чергу, сприяти здійсненню людиною права на охорону своїх порушених прав, а також запобіганню та профілактиці таких порушень.

На даний момент в Україні існує розгалужена мережа правозахисних організацій, які здійснюють захист права людини на життя. Серед них можна

виділити такі: громадська організація «Гельсінська правозахисна група», Асоціація українських моніторів дотримання прав людини в діяльності правоохоронних органів, Українська Гельсінська спілка з прав людини, Українська громадська група сприяння виконанню Гельсінських угод, Міжнародний комітет захисту прав людини, Харківська правозахисна група тощо.

Підрахувати загальну кількість правозахисних організацій в нашій державі досить проблематично, адже вони входять в загальну структуру громадських організацій. Загальна ж кількість громадських організацій за різними підрахунками в Україні становить більш ніж 25 тисяч, з яких близько 15000 діючих. З них правозахисні – не більше двадцяти відсотків.

Наприклад, за інформацією Державної реєстраційної служби України тільки на території Одеської області станом на 01 квітня 2014 року було зареєстровано 4283 громадських об'єднання. При цьому, збереглася і тенденція 2013 року щодо найпопулярніших видів об'єднань, а саме більшість громадських організацій мають фізкультурно-спортивну спрямованість – 502, 273 – професійного спрямування, 238 – об'єднань ветеранів та інвалідів, 144 – освітніх, культурно-виховних об'єднань. Разом з тим, збільшилась й кількість правозахисних організацій. Зокрема, за перший квартал 2014 року було зареєстровано 12 таких організацій, а загалом станом на 01 квітня 2014 року їх було – 135 [151].

Підсумовуючи вищевикладене, необхідно зауважити, що право людини на життя є обов'язковим для визнання, дотримання, захисту для законодавчої, виконавчої, судової влади та для органів місцевого самоврядування.

Разом з тим, в системі гарантій права людини на життя можна виділити такі елементи: державні інститути несудового захисту, судова система та неурядові правозахисні організації.

Таким чином, лише злагоджена робота усього державного механізму за умови безпосередньої та активної участі громадськості може гарантувати неухильне дотримання права людини на життя.

3.3 Юридичні гарантії права людини на життя

В умовах формування в Україні правової демократичної держави та громадянського суспільства на тлі існуючих проблем забезпечення прав і свобод людини і громадянина особливу роль відіграють юридичні гарантії, оскільки, вони саме вони передбачають юридичну відповідальність держави, її органів та посадових осіб, органів місцевого самоврядування за порушення прав і законних інтересів особи, а також підвищення значущості та рівня реалізації права, підвищення правової культури суспільства.

Таким чином, держава повинна створювати широкі гарантії забезпечення та захисту права людини на життя, що покладає на неї обов'язок сформуванню всі необхідні нормативно-правові та організаційні умови здійснення цього права. Тому найбільш важливою частиною механізму реалізації досліджуваного права є саме юридичні (спеціальні) гарантії.

В юридичній науці значна увага приділяється дослідженню спеціальних гарантій, як в аспекті прав та свобод людини, так і в інших не менш важливих питаннях. Не дивлячись на значні дослідження у правовій науці, все ж не вироблено єдиної концепції щодо сутності та системи юридичних (спеціальних) гарантій права людини на життя.

Водночас, науковцями висловлювались різні точки зору щодо визначення поняття юридичних гарантій.

Так, М. Малейн під юридичними гарантіями розуміє норми права, які передбачають у своїй сукупності правовий механізм, покликаний сприяти реалізації законів. Якісна характеристика юридичних гарантій передбачає оцінку всієї діючої системи права в цілому, з точки зору повноти охоплення

правовим інструментарієм усіх найбільш важливих взаємовідносин державних органів та громадян, а також громадян між собою [125, с. 43].

О. Міцкевич вважає, що юридичні гарантії – це встановлений державою порядок діяльності державних органів та установ, громадських організацій, спрямований на попередження й припинення посягань на права громадян, на відновлення цих прав і притягнення до відповідальності за їх порушення [144, с. 16]. Тобто, вчений розглядає зміст юридичних гарантій через характеристику державної діяльності.

В. Погорілко наголошує на тому, що юридичні гарантії – це передбачені законом спеціальні засоби практичного забезпечення прав та свобод людини і громадянина [170, с. 40]. У цьому визначенні не звертається увага на призначення юридичних гарантій, тобто на той факт, що саме вони забезпечують. Натомість, дефініція цього поняття повинна містити вказівку на призначення цих засобів і способів, як на одну із найбільш суттєвих ознак юридичних гарантій. Тому заслуговують на увагу визначення, в яких підкреслюється, що юридичні гарантії покликані забезпечувати фактичну реалізацію, всебічну охорону та захист прав громадян.

Так, В. Копейчиков вважав, що юридичні гарантії забезпечення прав і свобод людини є комплексним поняттям, яке поширюється на всі сфери, форми і методи діяльності державних та громадських організацій, а також громадян і охоплюють практичну реалізацію прав і законних інтересів особи [103, с. 17].

О. Фрицький зазначає, що правові (юридичні) гарантії – це надання державою формальної (юридичної) загальнообов'язковості умовам, необхідним для того, щоб кожна людина могла скористатися особистими правами і свободами [245, с. 195].

На думку В. Нерсисянца, юридичні гарантії – це закріплені в законодавстві засоби та спеціальні заходи, на які покладається забезпечення, здійснення й охорона прав і свобод громадян, задоволення їх інтересів, користування благами, що є в основі того чи іншого права або свободи [117,

с. 72]. Як і попередній автор, Л. Тихомирова та М. Тихомиров під юридичними гарантіями пропонують розуміти законодавчо закріплені засоби та способи охорони суб'єктивних прав громадян та організацій, способи їхньої реалізації, а також засоби забезпечення законності та охорони правопорядку, інтересів особистості, суспільства та держави, при цьому визначаючи суб'єктом права на гарантії також й певні організації [237, с. 58].

Л. Наливайко, розкриваючи тематику державного ладу в Україні, визначає спеціальні (юридичні) гарантії як правові форми, способи, засоби і методи, за допомогою яких реалізується, охороняється й захищається діяльність держави взагалі та діяльність органів державної влади зокрема, усуваються недоліки та встановлюється відповідальність за порушення чинного законодавства [152, с. 174]. Цікавою є позиція Є. Хазова, який стверджує, що під юридичними гарантіями слід розуміти визнання і закріплення прав, свобод і обов'язків людини і громадянина у Конституції та інших нормативних актах держави та забезпечення їх реалізації всією правоохоронною діяльністю держави, суспільно-політичними організаціями, їх посадовими особами та самою особистістю [246, с. 146].

На нашу думку, є досить повним за свої змістом визначення, запропоноване О. Патюліним. Науковець юридичні гарантії визначив як правові норми, що встановлюють специфічні юридичні засоби, умови та порядок реалізації прав, юридичні засоби їх охорони та захисту у випадку порушення [161, с. 237].

Також слід підтримати думку О. Скакун, яка пропонує відокремлювати юридичні гарантії законності від юридичних гарантій прав, свобод і обов'язків людини і громадянина. При цьому юридичними гарантіями законності вона називає передбачену законодавством систему правових умов і правових засобів, спрямованих на забезпечення режиму законності і правопорядку, а під юридичними гарантіями прав, свобод і обов'язків людини і громадянина пропонує розуміти систему нормативно визначених,

організаційно оформлених способів і засобів, що забезпечують реальне втілення прав, свобод, обов'язків людини і громадянина [217, с. 228, 667].

Враховуючи вищевикладене, висловлені точки зору щодо визначення поняття юридичних гарантій за своєю суттю можна звести до трьох концепцій.

Відповідно до першої з них – юридичні гарантії є сукупністю спеціальних правових засобів, умов, які забезпечують реалізацію прав, свобод і обов'язків людини і громадянина.

Згідно з другою концепцією – під юридичними гарантіями розуміють принципи та норми, які забезпечують здійснення прав і свобод шляхом належної регламентації порядку їх здійснення, а також їх охорони і захисту.

Третя концепція стосується тих науковців, які під юридичними гарантіями розуміють специфічні правові засоби забезпечення, реалізації, охорони та захисту прав людини і громадянина, які першочергового значення набувають при практичній реалізації суб'єктивних прав громадян.

Звертаємо увагу, що власне юридичними гарантіями ті чи інші засоби і способи стають лише через юридичну форму, через їхнє закріплення в нормах права. Сам по собі термін юридичні гарантії вказує на їхню нормативно-правову основу.

В юридичній літературі також триває дискусія щодо спеціального призначення юридичних гарантій. Свого часу їх роль зводилась виключно до охорони і захисту прав громадян від будь-яких порушень зі сторони осіб, зобов'язаних забезпечити безперешкодне здійснення прав і свобод [138, с. 130–133]. У більш пізніх працях поняття юридичних гарантій розширилось, і деякі з авторів почали визнавати, що юридичні гарантії забезпечують і реалізацію прав громадян [13, с. 92–98].

При всій різноманітності поглядів та підходів загальновизнаним є те (і ми поділяємо цю точку зору), що юридичні гарантії забезпечують реалізацію, охорону та захист прав громадян [219, с. 48].

Таким чином, юридичні гарантії забезпечують особі реальну можливість користуватись певним соціальним благом, яке закріплене законодавством, безперешкодно реалізувати свої права. Образно кажучи, вони служать тим надійним засобом, який забезпечує необхідний перехід від можливості, яка проголошується в законі, до дійсності.

Отже, юридичні (спеціальні) гарантії охоплюють усі правові засоби і способи, за допомогою яких реалізуються, охороняються, захищаються права і свободи громадян, усуваються порушення прав і свобод, поновлюються порушені права.

Якщо загальні гарантії забезпечують реалізацію прав і свобод людини і громадянина завдяки наявним політичним, економічним, соціальним, ідеологічним та культурним, тобто загальним передумовам, то юридичні (спеціальні) гарантії, належать до таких, що забезпечують реалізацію, охорону і, у разі необхідності, захист прав і свобод людини специфічними правовими засобами.

З урахуванням визначень поняття юридичних (спеціальних) гарантій, які містяться у юридичній літературі, пропонуємо розуміти під юридичними гарантіями права людини на життя встановлену Конституцією та іншими нормативно-правовими актами єдину систему юридичних умов (засобів та способів), яка забезпечує здійснення цього права на всіх стадіях його реалізації, та визначені нормами права повноваження та завдання органів державної влади всіх рівнів, органів місцевого самоврядування щодо охорони та захисту права на життя, у випадку його порушення притягнення винних до відповідальності.

Важливим аспектом визначення сутності та змісту юридичних гарантій є їх класифікація. Разом з тим, питання класифікації юридичних гарантій є не менш спірним ніж визначення його поняття.

Н. Вітрук серед усіх юридичних гарантій прав та свобод особи виділяє дві групи:

– гарантії реалізації (конкретизація меж прав і свобод; юридичні факти, з якими пов'язується їх реалізація; процесуальні форми втілення прав і свобод; заходи заохочення та пільги для стимулювання правомірної ініціативної їх реалізації);

– гарантії охорони (захисту) (нагляд і контроль за правомірністю поведінки суб'єктів права з метою виявлення випадків правопорушень; правовий захист; юридична відповідальність; процесуальні форми охорони прав та обов'язків; профілактика та запобігання правопорушенням [24, с. 248].

З іншого сторони, до першої групи слід віднести: закріплення прав і свобод у нормах права, наявність правового механізму їх реалізації; правозастосовну діяльність компетентних органів; процесуальні форми реалізації.

Відповідно до призначення в механізмі правового регулювання юридичні гарантії можна поділити на: правозабезпечувальні, правоохоронні, превентивні та правопоновлювальні. При цьому Т. Синюкова виділяє також мотиваційну складову юридичних гарантій, сутність якої полягає в мірі впливу на правову поведінку громадян щодо вибору її певного варіанта [214, с. 41].

М. Абдуллаєв серед юридичних гарантій прав людини виділяє внутрішньодержавні та міжнародні механізми гарантій прав людини і громадянина. Внутрішньодержавні інститути захисту прав людини і громадянина – це система культурних, соціально-економічних, політичних і правових засобів та умов, що забезпечують безпосередній захист прав людини і громадянина, закріплені в Конституції та законах держави. Міжнародні механізми гарантій прав особи – це ті засоби світового співтовариства, які спрямовані на забезпечення й захист прав людини і громадянина. Вони включають культурні, політичні, організаційні та правові засоби міжнародного характеру [2, с. 186–188].

П. Васьков вважає, що юридичні гарантії можна класифікувати за формою закріплення, об'єднавши їх в особливі категорії, що відносяться до різних галузей права, тобто за галузевою ознакою [21, с. 37]. У свою чергу, М. Матузов запропонував диференціацію гарантій за напрямками діяльності. На його думку, основними видами юридичних гарантій є: прокурорський нагляд, судовий захист, правоохоронна діяльність органів влади та управління, інститут скарг та заяв [137, с. 78]. М. Строгович наголошував, що правові (юридичні) гарантії можна класифікувати і за об'єктами дії, тобто за тими найважливішими економічними, політичними та іншими відносинами, які охороняються за допомогою норм права – законність, основні права громадян та інші [93, с. 44].

А. Мордовець пропонує відносити юридичні гарантії до тієї чи іншої групи за способом викладу в нормативно-правових актах, поділяючи їх на прості, складні та змішані. Вчений вважає, що прості гарантії складають систему засобів і умов, що закріплюються в правових нормах і забезпечують охорону і захист прав особистості чітко визначеного виду; складні гарантії крім охорони особистості забезпечують і захист соціальної організації, а змішані гарантії здійснюють охорону і захист одночасно і економічних, і політичних, і цивільних, і інших прав та свобод людини і громадянина, а також і їх соціальних організацій [149, с. 281]

Н. Боброва всі юридичні гарантії розрізняє залежно від суб'єкта, за допомогою якого вони здійснюються:

- гарантії, здійснювані за допомогою діяльності органів державної влади та місцевого самоврядування, їх посадових осіб;
- гарантії, здійснювані за допомогою діяльності організацій, у тому числі громадських об'єднань;
- гарантії, реалізація яких можлива самою особою без участі інших суб'єктів;
- гарантії, реалізація яких можлива лише при спільній діяльності особи та уповноважених суб'єктів [13, с. 51].

С. Болдирєв як критерій класифікації виділяє спрямованість юридичних гарантій на той чи інший структурний елемент правового статусу, тим самим виокремлюючи такі їх види:

- направлені на здійснення прав і свобод особистості;
- направлені на використання пільг;
- направлені на виконання обов'язків;
- направлені на дотримання обмежень;
- направлені на законність притягнення до відповідальності [15, с. 40].

С. Стеценко виділяє такі види юридичних (правових) гарантій:

- стан законодавства, його стабільність і відповідність розвитку відносин у суспільстві, рівень юридичної техніки;
- стан діяльності з попередження і припинення правопорушень, зокрема, заходів юридичної відповідальності;
- доступність і якість правосуддя;
- ефективність контролю за реалізацією правових актів [230, с. 195].

Іншої позиції дотримується К. Толкачов, який подібно до Н. Вітрука вважає, що правові гарантії поділяються на гарантії реалізації і гарантії охорони (захисту). Реалізація прав і свобод є неможливою без їхньої охорони, немає такого права, яке не потребує охорони. Гарантії охорони, які є структурними елементами механізму забезпечення прав і свобод, є водночас гарантіями їхнього здійснення, тобто не можуть існувати за межами реалізації прав і свобод [10; с. 28; 238, с. 108].

У межах цієї позиції можна дійти висновку про те, що до порушення прав особи діють засоби охорони, а вже після – засоби захисту. Отже, гарантії відновлення порушеного права можна тлумачити через гарантії захисту в єдиному значенні.

Юридичні гарантії взагалі можна класифікувати за такими критеріями:

- 1) За суб'єктами:
  - парламентські;
  - президентські;

- судові;
- адміністративні.

Зазначені гарантії пов'язані з діяльністю парламенту як гаранта декларування прав людини; президента як гаранта забезпечення прав та свобод людини; уряду як суб'єкта гарантування реалізації проголошених прав та суду як суб'єкта охорони та відновлення порушених прав.

2) За характером юридичної діяльності:

- правотворчі гарантії, основним змістом яких є конституційне закріплення правового статусу суб'єктів та визначення засобів впливу на порушників;
- правороз'яснювальні гарантії забезпечують доступ інформації суб'єктам щодо змісту їх прав та свобод;
- правореалізаційні гарантії створюють умови для використання прав, дотримання заборон та виконання обов'язків як засобу гарантування прав.

3) За напрямками:

- конституційні гарантії, які мають вищу юридичну силу, є основою правових гарантій, спрямованих на охорону Конституції та передбачених нею інститутів;
- процесуальні гарантії, що забезпечують процес реалізації прав суб'єктів та охороняють їх інтереси в процесі здійснення юридично-значущих дій.

4) За змістом:

- нормативні гарантії, які визначаються як норми-принципи щодо невідчужуваності, непорушності, невичерпності, рівності прав і свобод людини;
- організаційні гарантії, які характеризуються як статус спеціальних суб'єктів, що сприяють реалізації прав. Серед них народ, держава, владні та судові органи, уповноважений з прав людини, органи прокуратури, місцевого самоврядування, правоохоронні органи, адвокатура та міжнародні організації.

5) За статусом:

- превентивні гарантії, що сприяють попереджуванню порушень суб'єктивних прав та невиконанню юридичних обов'язків;
- охоронні, що передбачають можливість закріплення заходів впливу у випадку скоєння порушень гарантованих державою прав;
- каральні, тобто реальна можливість застосування до порушників заходів примусового характеру від імені держави.

6) За характером в цілому:

- розвинутість та несуперечливість приписів, що закріплюють права людини;
- ефективна система нагляду за дотриманням прав і свобод особи;
- наявність заходів, що забезпечують відновлення порушеного права.

Призначенням відображених гарантій є забезпечення найсприятливіших умов щодо реалізації людиною наданих їй конституцією прав та свобод, а також їх ефективного захисту [14, с. 123–128].

Разом з тим, поділ юридичних гарантій за різними критеріями можна розглядати як умовний, тому що головним принципом побудови системи юридичних гарантій прав людини і громадянина є охорона і захист прав, свобод та законних інтересів всіма не забороненими законом способам. У свою чергу, засоби, які спрямовані на охорону та захист прав, одночасно виступають і гарантією їх ефективної реалізації.

Окрім того, розглядаючи юридичні гарантії, важливо підкреслити, що вони тісно переплітаються з політичними, економічними, соціальними, ідеологічними та іншими видами гарантій, доповнюючи одна одну. А окрім того, як справедливо зазначив Л. Воєводін, юридичні гарантії не слід ні відривати, ні, тим більше, протиставляти іншим видам гарантій [27, с. 225].

Щодо юридичних гарантій права людини на життя, то серед них можна виокремити гарантії реалізації та гарантії охорони.

До першої групи належать: межі прав і свобод, їх конкретизація в діючому законодавстві; юридичні факти, з якими пов'язується їх володіння і

безпосереднє користування; процесуальні форми реалізації; заходи заохочення та пільги для стимулювання правомірної та ініціативної її реалізації.

Другу групу юридичних гарантій складають конституційний нагляд; заходи захисту і заходи відповідальності винних за порушення права людини на життя; процесуальні форми здійснення контролю і нагляду; засоби попередження і профілактики порушень права людини на життя та інші правові засоби.

Система гарантій реалізації права людини на життя полягає в покладанні на державу низки обов'язків, які можна поділити на дві групи: що стосуються всіх громадян України та ті, які стосуються життя окремої людини.

До числа перших обов'язків-гарантій відносяться:

- відмова від війни як засобу вирішення міжнародних конфліктів та участі в ній;
- цілеспрямована боротьба зі злочинами проти особистості, забезпечення належної законності та правопорядку;
- встановлення особливого порядку зберігання, розповсюдження і застосування зброї;
- доступність і кваліфікованість медичної допомоги;
- забезпечення екологічної безпеки тощо.

Друга група обов'язків-гарантій пов'язана з визнанням низки конкретних дій, що посягають на життя і здоров'я людини, злочинами, і закріпленням їх як таких у чинному кримінально-правовому законодавстві.

Залежно від форми об'єктивації юридичні гарантії права людини на життя можна також поділити на:

- конституційні;
- галузеві (цивільні, кримінальні, адміністративні, цивільно-процесуальні, кримінально-процесуальні, адміністративно-процесуальні тощо).

Характеризуючи конституційні гарантії права людини на життя, зазначимо, що це – сукупність правових норм та механізмів, які містяться в тексті Основного закону та є базою гарантування права людини на життя в цілому. Ця найвища гарантія трансформується Конституцією України в систему певних обов'язків держави щодо забезпечення прав і свобод, сформульованих в розділі 2 Конституції України.

Право людини на життя забезпечено такими конституційними гарантіями, як право на невід'ємність життя (стаття 27 Конституції України), право на працю (стаття 43 Конституції України), право на соціальний захист (стаття 46 Конституції України), право на безпечне для життя і здоров'я довкілля (стаття 50 Конституції України) тощо.

Серед конституційних гарантій права людини на життя особливе місце посідають гарантії, які забезпечуються державою за участю самих громадян шляхом реалізації останніми:

– права будь-якими не забороненими законом засобами захищати свої права і свободи від порушень і протиправних посягань (стаття 55 Конституції України);

– права на відшкодування за рахунок держави чи органів місцевого самоврядування матеріальної та моральної шкоди, завданої незаконними рішеннями, діями чи бездіяльністю органів державної влади, органів місцевого самоврядування, їх посадових і службових осіб при здійсненні ними своїх повноважень (стаття 56 Конституції України);

– права знати свої права і обов'язки (стаття 57 Конституції України);

– права на правову допомогу, свободи у виборі захисника своїх прав (стаття 59 Конституції України) [102].

На жаль, багато із відображених гарантій мають недостатнє правове закріплення.

Щодо галузевих гарантій, то їх можна визначити як сукупність правових норм відповідних галузей права (цивільного, кримінального та

інших), які регулюють відносини в сфері реалізації та охорони права людини на життя.

Розглянемо деякі з галузевих гарантій права людини на життя.

Під цивільно-правовими гарантіями права людини на життя слід розуміти систему цивільно-правових норм та інтерпретаційних юридичних актів, які регулюють забезпечення та цивільно-правовий захист права людини на життя.

Звертаємо увагу, що правові норми, які регулюють організацію та діяльність державних та інших органів, спрямовану на забезпечення, охорону і захист права людини на життя в цілому, без породження, зміни чи припинення цивільних прав та обов'язків, не слід включати до складу цивільно-правових гарантій цього права, оскільки порядок організації та діяльності державних органів, органів місцевого самоврядування є предметом правового регулювання інших галузей права, зокрема, конституційного та адміністративного.

Цивільно-правові гарантії права людини на життя відображені в нормах статті 27 Конституції України та статей 281, 282 Цивільного кодексу України [102; 252]. Окрім того, існує значна кількість цивільно-правових норм, спрямованих на забезпечення, охорону та захист життя людини в усій його різноманітності.

За спрямованістю правового регулювання ці правові норми умовно утворюють такі групи:

- правові норми, які формують сприятливі умови для реалізації права людини на життя, або усувають перешкоди у реалізації права людини на життя;
- правові норми, які спрямовані на захист права людини на життя, встановлюють цивільно-правову відповідальність за його порушення.

Норми, які належать до першої групи, поділяються на дві підгрупи. До першої з них відносяться норми, які безпосередньо регулюють відносини

щодо права людини на життя (наприклад, норми статей 281, 282 Цивільного кодексу України) [252].

До норм другої групи належать ті, що так чи інакше регулюють відносини щодо реалізації інших прав людини, суміжних із правом людини на життя, зокрема, права людини на свободу та особисту недоторканність, права на повагу до гідності людини, права на безпечне для життя і здоров'я довкілля, права на охорону здоров'я та медичну допомогу, а також норми, які регулюють відносини зі здійснення підприємницької діяльності, створення соціально справедливого механізму поділу власності, забезпечення можливості кожному заробляти собі на життя власною працею, участі у суспільному виробництві, формуванні таких умов для кожної людини, які забезпечуватимуть збереження життя [225, с. 10].

Цивільно-правові гарантії права людини на життя, які формують сприятливі умови для його реалізації, містяться у нормативно-правових актах, які спрямовані на створення безпечного для існування людини середовища (як природного, так і техногенного), безпеку життєдіяльності людини у повсякденному житті та побуті, підтримання та рятування життя людини у випадку хвороби, а також збереження життя у надзвичайних ситуаціях.

Так, екологічне законодавство України закріплює цілий ряд правових норм, які визначають гарантії природного права на безпечне довкілля та права людини на життя. Однією з найважливіших є екологічна безпека.

Ці гарантії випливають з норм статей 16 та 50 Конституції України щодо обов'язку держави забезпечувати екологічну безпеку та підтримувати екологічну рівновагу на території України та стосовно права людини на безпечне для життя і здоров'я довкілля, відшкодування завданої порушенням цього права шкоди [102].

Право жити в безпечному довкіллі було конкретизовано у нормах Цивільного кодексу України (стаття 293). Кодифікований нормативно-правовий акт включає наступні складові елементи досліджуваного права:

право на достовірну інформацію про стан навколишнього середовища, про якість харчових продуктів та предметів побуту, а також право на її збирання і поширення. Додатковий забезпечувальний характер має положення, що діяльність фізичних та юридичних осіб, яка призводить до нищення, псування, забруднення довкілля, є незаконною, і тому кожен має право вимагати її припинення [252].

Окрім того, Закон України «Про охорону навколишнього природного середовища» визначає правові, економічні та соціальні основи організації охорони навколишнього природного середовища в інтересах нинішнього і майбутніх поколінь.

Статтею 9 зазначеного нормативно-правового акту встановлено екологічні права громадян України. Серед них перше місце займає право на безпечне для життя та здоров'я навколишнє природне середовище. Разом з тим, відповідно до статті 3 Закону України «Про охорону навколишнього природного середовища» гарантування екологічно безпечного середовища для життя і здоров'я людей є одним із основних принципів охорони навколишнього природного середовища [185].

Гарантії права людини на життя у цій сфері також містяться у кодифікованих нормативно-правових актах, таких як: Водний, Земельний та Лісовий кодекси України [26; 67; 120].

Держава забезпечує безпеку для життя людини не лише у природному, а й техногенному середовищі. Юридичні гарантії права людини на життя, які сприяють створенню сприятливих умов для його реалізації містяться, зокрема, у нормах Закону України «Про захист людини від впливу іонізуючого випромінювання».

Зазначений Закон України спрямований на забезпечення захисту життя, здоров'я та майна людей від негативного впливу іонізуючого випромінювання, спричиненого практичною діяльністю, а також у випадках радіаційних аварій, шляхом виконання запобіжних та рятувальних заходів і відшкодування шкоди [181].

Звертаємо увагу, що нами було проведено соціологічне дослідження серед студентів деяких вищих навчальних закладів Хмельницької області щодо визначення найбільш пріоритетних юридичних гарантій права людини на життя.

Згідно з результатами дослідження респонденти на перше місце поставили саме гарантії права людини на життя, які формують сприятливі умови для його реалізації, що містяться у нормативно-правових актах, які спрямовані на створення сприятливого навколишнього природного середовища.

Тобто, молодь в Україні сьогодні найбільше хвилює питання охорони навколишнього природного середовища (у тому числі його нормативне закріплення та реалізація діючих норм законодавства), оскільки їх життя та здоров'я нерозривно пов'язані зі станом довкілля.

Цивільно-правові гарантії права людини на життя закладені також у нормах глави 82 Цивільного кодексу України, який зберіг традиційний перелік підстав для деліктної відповідальності. За загальним правилом, встановленим у статті 1166 Цивільного кодексу України, майнова шкода, заподіяна порушенням цивільного права, у тому числі права людини на життя, підлягає відшкодуванню за наявності протиправної поведінки заподіювача, його вини та прямого причинного зв'язку між заподіяною шкодою та протиправною поведінкою заподіювача.

Цивільний кодекс України розширив коло правових гарантій права людини на життя, встановивши, що навіть шкода, яка завдана каліцтвом, іншим ушкодженням здоров'я або смертю фізичної особи внаслідок непереборної сили, може відшкодуватись у випадках, встановлених законом [252].

На жаль сьогодні Закону України з цього приводу ще не прийнято.

Статті 283, 284 Цивільного кодексу України закріплюють принципи надання медичної допомоги, які визначають спеціальні гарантії реалізації права на життя фізичної особи: право на надання медичної допомоги; право

на вибір лікаря та вибір методів лікування відповідно до його рекомендацій для особи, яка досягла чотирнадцяти років і яка звернулася за наданням їй медичної допомоги; згода особи, яка досягла чотирнадцяти років, на надання їй медичної допомоги; право відмовитися від лікування для повнолітньої дієздатної фізичної особи, яка усвідомлює значення своїх дій і може керувати ними; у невідкладних випадках, за наявності реальної загрози життю фізичної особи, медична допомога надається без згоди фізичної особи або її батьків (усиновлювачів), опікуна, піклувальника [252].

Також однією із гарантій права людини на життя є можливість проведення медичних, наукових та інших дослідів лише щодо повнолітньої дієздатної фізичної особи за її вільною згодою (частина 3 статті 281 Цивільного кодексу України) [252]. Як зазначає Г. Терешкевич, медичні експерименти повинні проводитись з урахуванням суттєвих для людини цінностей, передусім гідності людини, цінності її життя і здоров'я. Участь у таких експериментах є не лише етичною, але може бути виразом медичної солідарності, шансом для розвитку медицини і насамперед – знаком любові до людини [236, с. 334].

Спеціальні гарантії захисту права людини на життя під час здійснення донорства передбачені нормами законів України «Про донорство крові та її компонентів» та «Про трансплантацію органів та інших анатомічних матеріалів людині» [176; 189]. Зокрема, трансплантація біоімплантів з тіла мертвої фізичної особи не допускається, крім випадків і в порядку, встановлених законом. До таких випадків, наприклад, належить, наявність письмової згоди особи на донорство її органів та інших анатомічних матеріалів на випадок смерті. За відсутності такої заяви анатомічні матеріали у померлої повнолітньої дієздатної особи можуть бути взяті за згодою подружжя або родичів, які проживали з нею до смерті. У разі наявності зробленої цією особою за життя заяви про незгоду бути донором взяття анатомічних матеріалів у померлої особи для трансплантації та (або) для виготовлення біоімплантів не допускається.

Окрім цього, для недопущення зловживань у сфері трансплантації органів та інших анатомічних матеріалів в Україні заборонено укладання правочинів, що передбачають купівлю-продаж органів або інших анатомічних матеріалів людини, за винятком кісткового мозку [189].

Цивільно-правові гарантії права людини на життя містяться і в Законі України «Про безпечність та якість харчових продуктів» (наприклад, встановлено обов'язок: застосовувати санітарні заходи та належну практику виробництва, системи НАССР та/або інші системи забезпечення безпечності та якості під час виробництва та обігу харчових продуктів; забезпечувати використання у харчових продуктах дозволених інгредієнтів, які використовуються у дозволених межах, є безпечними та належної якості; забезпечувати наявність достатньої та надійної інформації щодо поживної цінності, складу, належних умов зберігання, застережень та приготування харчових продуктів; забезпечувати належні умови зберігання та/або експонування харчових продуктів; запобігати продажу небезпечних, непридатних до споживання та неправильно маркованих харчових продуктів; виправляти недоліки харчових продуктів, які вироблені або знаходяться в обігу та не відповідають встановленим вимогам тощо) [174].

Законодавство України про соціальне забезпечення встановлює два види юридичних гарантій реалізації права людини на життя: які забезпечують фізіологічне виживання; які спрямовані на досягнення соціального благополуччя особистості.

До першої групи входять всі гарантії, спрямовані на забезпечення доходу (пенсійне забезпечення, допомога по тимчасовій непрацездатності, допомога в разі безробіття тощо) і гарантії медичного обслуговування, у тому числі лікарську допомогу. Але останнім часом все більш активно розвивається система гарантій, що забезпечують реалізацію права на життя в соціальному аспекті. Серед них, наприклад, гарантії соціальної та професійної реабілітації, а також забезпечення життєдіяльності інвалідів, спрямовані на придбання або відновлення здатності працювати за певною

спеціальністю чи професією, здатності спілкуватися з іншими людьми, вести соціальне прийнятний спосіб життя, займатися фізичною культурою, відвідувати театри та музеї, здобувати освіту. До цієї групи гарантій слід включати також форми соціального захисту безробітних, наприклад перенавчання, перепідготовку та підвищення кваліфікації безробітних з метою підвищення їх конкурентоспроможності на ринку праці тощо.

Аналогічні приклади можна віднайти у законодавстві про соціальне обслуговування населення. Воно охоплює всі види діяльності державних органів, що спрямовані на підтримку осіб похилого віку, непрацездатних, сімей, які мають дітей, а також деяких інших категорій громадян. Соціальне обслуговування має комплексний характер і полягає у наданні різного виду соціальних послуг, спрямованих на задоволення тих потреб громадян, що зумовлені хворобою, інвалідністю, старістю, вихованням дітей та іншими соціальними ризиками [227, с. 420]. Іншими словами, основою для соціального обслуговування є тяжка життєва ситуація, що об'єктивно порушує життєдіяльність громадянина (інвалідність; неспроможність до самообслуговування у зв'язку із віком, хворобою; сирітство; малозабезпеченість; безробіття; конфлікти, жорстоке поводження в сім'ї тощо) та яку він не може подолати самостійно. Життєві обставини, що породжують суб'єктивне право особи на соціальне забезпечення, вчені називають соціальними ризиками [16, с. 52]. У таких випадках громадянам гарантується не тільки соціально-побутові та соціально-медичні, а й психологічно-педагогічні послуги, спрямовані на соціальну адаптацію та реабілітацію. Все це сприяє розвитку особистості, підвищенню якості життя людей.

Слід зазначити, що всі перелічені заходи спрямовані на реалізацію соціальної складової права на життя, на забезпечення гідного життя та вільного розвитку таких громадян.

Звертаємо увагу, що у сфері соціального забезпечення застосовується прожитковий мінімум для встановлення мінімальної пенсії за віком,

визначення розмірів соціальної допомоги, допомоги сім'ям з дітьми, допомоги по безробіттю, а також інших соціальних виплат, виходячи з вимог Конституції України та законів України. Він також має юридичне значення при визначенні права на призначення соціальної допомоги та державних соціальних гарантій і стандартів обслуговування, забезпечення у сфері охорони здоров'я, освіти, соціального обслуговування тощо.

Отже, прожитковий мінімум є тим соціальним стандартом, що має забезпечувати гідні умови життя громадян. Однак він є лише найнижчою межею забезпеченості людини і, очевидно, не свідчить про добробут, який гарантує гідний рівень життя особи. Тому принципом права соціального забезпечення, яким повинен керуватися законодавець у своїй правотворчій діяльності, залишається ідея про гарантування соціальним забезпеченням гідного життєвого рівня, а не досягнення прожиткового мінімуму [173, с. 72].

Вважаємо, що у сфері соціального забезпечення юридичні гарантії права людини на життя повинні зберегти повноцінне якісне життя людині, у якої здатність до праці обмежена або вже повністю вичерпана чи неможлива. При цьому особливого значення набувають види соціального забезпечення, мета яких – надати людині джерело засобів для існування.

Вагому роль у реалізації людиною права на життя відіграють кримінально-процесуальні гарантії. Їх значення полягає у тому, що вони є важливим правовим засобом забезпечення, охорони та захисту права на життя в кримінальному процесі, а також засобом захисту від судових помилок.

Загальними кримінально-процесуальними гарантіями права людини на життя виступають закріплені у статті 2 Кримінального процесуального кодексу України завдання кримінального судочинства, серед яких: захист особи, суспільства та держави від кримінальних правопорушень, охорона прав, свобод та законних інтересів учасників кримінального провадження, а також забезпечення швидкого, повного та неупередженого розслідування і судового розгляду з тим, щоб кожний, хто вчинив кримінальне

правопорушення, був притягнутий до відповідальності в міру своєї вини, жоден невинуватий не був обвинувачений або засуджений, жодна особа не була піддана необґрунтованому процесуальному примусу і щоб до кожного учасника кримінального провадження була застосована належна правова процедура [110].

Спеціальною кримінально-процесуальною гарантією права людини на життя, на нашу думку, є забезпечення безпеки осіб, які беруть участь у кримінальному провадженні (наприклад, стаття 206 Кримінального процесуального кодексу України) [110]. Дане питання врегульоване також законами України «Про забезпечення безпеки осіб, які беруть участь у кримінальному судочинстві», «Про державний захист працівників суду і правоохоронних органів» тощо [175; 177].

При дослідженні юридичних гарантій прав людини на життя не можна оминути питання ознак, якими вони наділені.

Так, юридичні гарантії є самостійним видом системи гарантій, яким притаманні свої ознаки.

Зокрема, Т. Заворотченко у своєму дисертаційному дослідженні наводить наступні ознаки юридичних гарантій:

- нормативність, яка передбачає визначення гарантій лише в текстах нормативно-правових актів;
- системність, яка полягає в тому, що всі юридичні гарантії знаходяться в тісному нерозривному зв'язку, є взаємозалежними і взаємопов'язаними, тобто утворюють певну систему;
- комплексність – у реальному житті юридичні гарантії діють спільно (системно), підкріплюють і взаємно посилюють одна одну;
- постійність - гарантії прав не припиняють свою дію і не виникають епізодично;
- юридична надійність, яка відображає, з одного боку, зв'язок гарантій із соціальною ситуацією, а з іншого – стабільність її соціального змісту;

– реальність, яка полягає в тому, що юридичні гаранті повинні забезпечити особі реальне користування наданими законодавством України правами [63, с. 5].

В. Пересунько виділяє лише чотири ознаки юридичних гарантій. На його думку комплексність і повнота гарантій є неодмінною вимогою, якою повинні керуватися у своїй правозастосовній діяльності всі структури суспільства та держави, тому що їх загальний правоохоронний ефект буде тоді, коли гарантія діє в комплексі і з необхідною повнотою. Іншими неодмінними вимогами, на його думку, є дієвість та ефективність. Їх суть полягає у тому, що гарантії у всіх випадках повинні забезпечувати людині і громадянину реальне користування наданими законом благами [165, с. 4].

О. Ситницька ознаки юридичних гарантій поділяє на загальні та специфічні. До загальних ознак юридичних гарантій відносить нормативність, системність, комплексність, постійний характер, юридичну надійність, реальність, загальність. Що стосується специфічних ознак, то вони зумовлені предметом правового регулювання. Йдеться про окремі юридичні гарантії, які мають обмежену сферу дії, тобто поширюються лише на певну категорію осіб (неповнолітніх, жінок тощо) [215, с. 8].

Слід відмітити, що законодавець, встановлюючи ту чи іншу норму-гарантію, покладає на неї певні додаткові завдання, які спеціально спрямовані на забезпечення уповноваженій особі можливості реалізувати свої конкретні суб'єктивні права. Ця мета юридичних гарантій є головною та визначальною.

Обов'язковим елементом юридичних гарантій є юридичний обов'язок, який впливає із кореспондуючого суб'єктивного права, та підкріплюється відповідними санкціями, які, в свою чергу, передбачають можливість настання юридичної відповідальності у випадку невиконання чи неналежного виконання зобов'язаною особою покладених на неї обов'язків. Відповідність правової норми таким вимогам означає, що вона реально здатна забезпечувати уповноваженим особам реалізацію своїх прав.

Обов'язковість юридичної гарантії полягає в тому, що норма права повинна закріплювати для зобов'язаної особи вимогу діяти певним чином або утриматись від дій. Юридична гарантія не може передбачати альтернативної поведінки, тобто можливості зобов'язаної особи діяти на власний розсуд, за власним вибором. Відповідно, уповноважена особа має право вимагати виконання цих обов'язків.

До характерних ознак юридичних гарантії слід віднести їх матеріальний зміст. Тобто те, в чому гарантії прав та свобод людини у загальному вигляді знаходять свій прояв у реальному повсякденному житті.

Враховуючи вищевикладене, зважаючи на те, що юридичні гарантії права людини на життя є видом юридичних гарантії прав людини в цілому, їм, на нашу думку, притаманні такі загальні ознаки спеціальних гарантії: нормативність, системність, постійний характер, комплексність, юридична надійність, загальність, вираженість міри свободи та юридичний обов'язок.

Таким чином, сучасною юридичною наукою сформовано уявлення про достатньо розгалужену систему юридичних (спеціальних) гарантії права людини на життя.

Проте, виходячи із розуміння юридичних (спеціальних) гарантії права людини на життя, як встановленої Конституцією та іншими нормативно-правовими актами єдиної системи юридичних умов (засобів та способів), яка забезпечує здійснення цього права на всіх стадіях його реалізації, та визначені нормами права повноваження та завдання органів державної влади всіх рівнів, органів місцевого самоврядування щодо охорони та захисту права на життя, у випадку його порушення притягнення винних до відповідальності, можна стверджувати, що їх ефективна реалізації потребує прийняття великої кількості різноманітних нормативно-правових актів, що на практиці іноді створює додаткові перешкоди для їх своєчасного запровадження.

При цьому, гарантії права людини на життя в Конституції або в інших нормативно-правових актах повинні бути визначені достатньо чітко,

виходячи з тлумачення життя як загальнолюдської цінності, яке посідає особливе місце в системі прав та свобод людини і громадянина.

Висновки до Розділу 3

В результаті проведеного у третьому розділі дослідження поняття та видів гарантій реалізації права людини на життя, а також місця та ролі в їх системі державних та громадських інституцій зроблено такі висновки:

1. Гарантії права людини на життя – це система економічних, соціальних, політичних, ідеологічних умов, засобів і способів, а також юридичних механізмів, що забезпечують реалізацію, захист та охорону права людини на життя.

2. Гарантії права людини на життя можна класифікувати:

- за практичним спрямуванням: на загальні (соціально-економічні, політичні, ідеологічні) та юридичні (спеціальні);
- за ступенем поширеності: на національні (внутрішньодержавні) та міжнародні;
- за суб'єктами: гарантії парламенту, гарантії глави держави, гарантії органів виконавчої влади, судові гарантії, гарантії омбудсмана, гарантії прокуратури, гарантії громадських організацій, гарантії місцевих адміністрацій та органів місцевого самоврядування, гарантії міжнародних органів та організацій, членом яких є відповідна держава;
- за характером: норми та принципи матеріального і процесуального права;
- за способом дії: прямі (безпосередні) та непрямі (опосередковані);
- за умовами реалізації: ординарні та екстраординарні.

3. В системі гарантій права людини на життя можна виділити такі елементи як: державні інститути несудового захисту (глава держави, парламент, уряд, центральні органи виконавчої влади, омбудсман, органи прокуратури, органи міліції, органи місцевого самоврядування), судова

система (суди загальної та конституційної юрисдикції) та неурядові правозахисні організації.

4. Важливу роль для реалізації права людини на життя відіграють юридичні (спеціальні) гарантії, під якими слід розуміти встановлену Конституцією та іншими нормативно-правовими актами єдину систему юридичних умов (засобів та способів), яка забезпечує здійснення цього права на всіх стадіях його реалізації, та визначені нормами права повноваження та завдання органів державної влади всіх рівнів, органів місцевого самоврядування щодо охорони та захисту права на життя, у випадку його порушення притягнення винних до відповідальності.

5. Юридичні (спеціальні) гарантії права людини на життя поділяються на: гарантії реалізації та гарантії охорони; конституційні та галузеві (цивільні, кримінальні, адміністративні, цивільно-процесуальні, кримінально-процесуальні, адміністративно-процесуальні тощо) гарантії.

6. До ознак юридичних (спеціальних) гарантій права людини на життя належать: нормативність, системність, постійний характер, комплексність, юридична надійність, загальність, вираженість міри свободи та юридичний обов'язок.

ВИСНОВКИ

У дисертації проведено комплексне наукове дослідження теоретико-правових засад права людини на життя, результати якого дають змогу сформулювати такі висновки:

1. Встановлено, що, незважаючи на цілковиту очевидність та наочність феномену життя, пізнання його сутності, критеріїв та закономірностей розвитку є достатньо складним завданням, яке протягом століть ставили перед собою представники різних наук: біології, фізики, філософії, правознавства тощо. Разом з тим, попри наявність великої кількості наукових публікацій з питань «життя», на сьогодні відсутнє будь-яке універсальне визначення життя, яке задовольнило б вимоги представників сучасного наукового середовища. Проте, якщо формулювання єдиного загальнонаукового підходу до розуміння сутності життя видається неможливим, як через дослідження кожною з наук абсолютно різних аспектів цього багатогранного явища, так і через використання кожною з них власного методологічного інструментарію, то вироблення такого підходу є конче необхідним принаймні в рамках юриспруденції, оскільки саме з життям пов'язаний проміжок часу, протягом якого держава гарантує особі її конституційні права і свободи, а людина має змогу виступати суб'єктом правовідносин. У зв'язку з цим, розуміння життя у праві потребує чіткого визначення моменту його початку та завершення.

Зважаючи на викладене вище, а також на підставі аналізу основних підходів щодо розуміння «життя», що існують в різних науках, та положень чинного законодавства запропоновано розуміти під «життям» (у правовому значенні) найвище нематеріальне благо, яке виникає з моменту відділення життєздатної дитини від організму матері під час фізіологічних пологів і триває протягом усього часу функціонування головного мозку.

2. Доведено, що процес дослідження «життя» як правової категорії та прагнення до його юридичної визначеності має достатньо тривалу історію.

При цьому, спільною рисою історії розвитку правової думки щодо «життя» та «права на життя» протягом багатьох століть залишалась обмеженість наукового пошуку питаннями розширення чи звуження підстав його позбавлення, в тому числі правомірного (смертна кара, кровна помста і т. ін.) та неправомірного (навмисне чи ненавмисне вбивство і т. ін.) характеру. Зокрема, в більшій чи меншій мірі зазначена закономірність проявилась як в пам'ятках права (наприклад, Закони царя Хаммурапі, «Книга мертвих», «Закони Ману»), так і поглядах представників політико-правової думки (наприклад, Шан Ян, Платон, Цицерон) стародавнього світу. Достатньо суперечливими у цьому зв'язку виглядають і підходи основних релігій: християнства, ісламу та іудаїзму. З однієї сторони, Біблія, Коран та Тора засуджують позбавлення життя людини іншою людиною, а з іншої, їх положення використовувались для виправдання «священних війн», хрестових походів, вбивств віровідступників чи осіб, які порушували певні правила співжиття (наприклад, перелюб, статеві стосунки до шлюбу, жертвоприношення, непослух дітей, тощо).

Абсолютно нормально сприймали чи навіть обґрунтовували необхідність застосування смертної кари мислителі більш пізніх періодів розвитку політико-правової думки. Наприклад, допускали вбивство людини за певних обставин Н. Макіавеллі та Т. Гоббс.

Не відкидали смертної кари й представники політико-правової думки XVIII-XIX століть. Проте, Ш.-Л. Монтеск'є, Ж.-Ж. Руссо, Ч. Беккарія, І. Бентам, О. Кістяківський та інші їх сучасники вже вважали за необхідне: не ототожнювати вбивство з покаранням; при визначенні покарання керуватися принципами гуманності; не зловживати застосуванням смертної кари.

Неоднозначною залишалась ситуація з-приводу захисту життя людини під час державного будівництва на українських землях у XX столітті. Так, з однієї сторони смертну кару декілька разів намагались формально скасувати, але вона перманентно використовувалась та по-різному нормативно закріплювалась в різні періоди існування УРСР.

Докорінно ситуація щодо захисту життя у світі почала змінюватись з середини ХХ століття. В цей час вчені все більше звертають увагу на правові механізми захисту життя, момент його виникнення і засоби припинення. Серйозним кроком на шляху до гарантування права людини на життя стало прийняття перших міжнародно-правових документів, в яких зазначене право закріплювалось в якості самостійного (Конвенція про захист прав людини і основоположних свобод, ухвалена країнами-учасниками Ради Європи 04 листопада 1950 року, та Міжнародний пакт про громадянські і політичні права, прийнятий Генеральною Асамблеєю ООН 16 грудня 1966 року).

3. Встановлено, що до цього часу в науковій літературі відсутній єдиний підхід щодо визначення поняття «право людини на життя».

Дефініція досліджуваного права не міститься й у вітчизняних нормативно-правових актах.

Зважаючи на це, та з метою уникнення неоднозначності в трактуванні та усунення проблем реалізації права людини на життя, стверджується думка про необхідність нормативного закріплення дефініції «право людини на життя» та окреслення його складових елементів.

Для цього запропоновано визначення, відповідно до якого право людини на життя слід розуміти як сумарне суб'єктивне право, що припускає передбачену для індивіда нормами об'єктивного права міру можливої поведінки по користуванню життям як соціальним благом в цілях підтримки свого біологічного існування і саморозвитку особистості, здійснювану індивідом за допомогою його власних фактичних і юридичних дій, включаючи вимоги до інших суб'єктів права, крім держави, а також забезпеченим з боку держави і суспільства абсолютним обов'язком щодо збереження, охорони і забезпечення гідного життя.

Доведено, що право людини на життя у широкому правовому значенні охоплює своїм змістом всі передбачені у законодавчій системі гарантії забезпечення та захисту життя (системи гарантій забезпечення та захисту життя у кримінальному, цивільному, сімейному, екологічно-правовому

сенсі). У вузькому значенні право людини на життя охоплює можливість здійснення лише біологічних властивостей та якостей життя, пов'язаних з існуванням людини як автономної біологічної істоти.

При цьому до найважливіших елементів права людини на життя як комплексної юридичної категорії належать: право на фізичне існування (особиста недоторканність і охорона здоров'я людини); право на індивідуальність та ідентичність особистості (національно-культурну, світоглядну, релігійну, статеву).

4. Визначено, що основними ознаками права людини на життя є:

Загальні ознаки:

1) право на життя є фундаментальним правом. Тобто воно закріплено в Конституції України, як Основному законі держави, яка єдина має право визначати його зміст, обсяг та межі реалізації. Окрім цього, право на життя складає ядро правового статусу особистості;

2) право на життя має постійний характер, тобто воно є невід'ємним правом кожного учасника конкретних правовідносин, а не виникає щоразу;

3) значущість права на життя. Конституція закріплює лише ті права та свободи, які життєво важливі і найбільш соціально значущі як для окремої людини, так і в цілому для суспільства і держави;

4) це право, як і решта громадянських прав і свобод, має особливий механізм охорони. Його функціонування забезпечується всією системою національного законодавства, діяльністю органів державної влади, місцевого самоврядування, політичних та громадських організацій, роботою засобів масової інформації та інших юридичних і фізичних осіб. Право на життя гарантується не лише Конституцією України, а й міжнародними актами, які є частиною національного законодавства України, після відповідної законодавчої процедури;

5) універсальність права на життя, тобто воно діє в усіх сферах суспільного життя, на всій території держави, у будь-яку годину дня і ночі. Його зміст та обсяг є однаковим для всіх фізичних осіб, що підпадають під

юрисдикцію Конституції України. Тобто, зазначена ознака проявляється щодо дії в просторі, часі та відносно кола осіб.

б) відсутність економічного змісту. Тобто, праву людини на життя властива така ознака як нетоварність. Воно не може бути оцінено в грошовому чи будь-якому іншому еквіваленті, його здійснення не супроводжується майновими еквівалентними обов'язками інших осіб.

Особливі ознаки:

1) пріоритетність права людини на життя, що підкреслюється його розташуванням у тексті другого розділу Основного закону нашої держави – одразу після принципів правового статусу, перед усіма іншими правами. Право на життя є підґрунтям не лише конституційних прав й свобод людини, а й практично всього правового статусу особи в Україні та в світі;

2) право на життя можна розглядати як первинне, а всі інші права і свободи як похідні, бо без цього права не можлива реалізація будь-яких інших прав. Воно є першоосновою всіх інших прав і свобод, абсолютною цінністю світової цивілізації, бо всі інші права втрачають сенс і значення у випадку загибелі людини;

3) природженість права на життя означає його приналежність людині від початку життя до смерті;

4) право на життя є сталим суб'єктивним конституційним правом людини. Під цим розуміється його одвічний, постійний та незмінний характер;

5) не допускається правонаступництво, тобто це право не може переходити у спадщину. Людина володіє ним до смерті. Відповідне право не можна передати чи відмовитись від нього на користь іншої особи;

б) невідновлюваність права на життя. Це означає, що у випадку порушення зазначеного права воно не може бути відновлено, оскільки життя – це біологічний стан, який має свої межі;

7) загальність права на життя. Під нею слід розуміти його належність всім людям без будь-яких винятків та обмежень;

8) індивідуальний характер. На відміну від інших конституційних прав і свобод права на життя реалізується індивідуально, тобто самостійно кожною конкретною особою;

9) наявність специфічного об'єкту – життя – постійної та безперервно функціонуючої взаємодії біологічних явищ у процесі розвитку організму;

10) невід'ємність. Воно існує як об'єктивна реальність, зумовлена людською сутністю і природою людини, і тому не може бути обмежено або скасовано будь-якими органами влади;

11) комплексний характер права на життя проявляється в тому, що, будучи вираженим у загальній формі та поширюючи свій вплив на всю життєдіяльність людини, воно охоплює цілий ряд конкретних та особливих за своїм змістом суб'єктивних прав, реалізація кожного з яких є водночас і реалізацією права на життя;

12) особливий механізм реалізації. Право на життя є передумовою будь-яких правовідносин у конкретній сфері діяльності. Тобто, для того, щоб людина мала право на життя, не потрібна реалізація правоздатності. Крім того, дане право може бути реалізоване незалежно від закріплення його в галузевому законодавстві.

5. В результаті проведеного аналізу системи прав та свобод людини і громадянина, на підставі існуючих на сьогодні класифікацій прав та свобод, доведено, що право людини на життя як право фундаментальне, особисте (громадянське), немайнове, абсолютне, сумарне, індивідуальне, суб'єктивне, право першого покоління займає особливе місце в системі прав та свобод людини і громадянина. Воно є першоосновою, адже без його реалізації неможливе здійснення всіх інших прав. Окрім цього, право на життя як фундамент правового статусу людини має розглядатися як соціальна цінність, що об'єднує весь комплекс прав людини.

6. Встановлено, що реальність прав та свобод людини і громадянина забезпечують гарантії, без яких можливості людини залишаються порожніми деклараціями. На підставі аналізу існуючих підходів щодо визначення

гарантій прав та свобод людини і громадянина, сформульована дефініція гарантій права людини на життя, під якими пропонується розуміти систему економічних, соціальних, політичних, ідеологічних умов, засобів і способів, а також юридичних механізмів, що забезпечують реалізацію, захист та охорону права людини на життя.

При цьому, до складу юридичного механізму реалізації права людини на життя включаються:

- 1) правові норми, що закріплюють право на життя та можливості його захисту, систематизовані в правові інститути різних галузей права;
- 2) юридичні факти, що тягнуть за собою виникнення чи припинення даного права, а в деяких випадках – його обмеження;
- 3) діяльність спеціально уповноважених органів та суб'єктів по створенню та підтриманню достатніх та необхідних умов реалізації особою права на життя;
- 4) безпосередня діяльність правоохоронних органів, що покликані захищати дане право від неправомірних посягань;
- 5) спеціальні юридичні процедури, що дозволяють фактично реалізовувати право чи захищати його (наприклад, можливість звернення до суду, в органи внутрішніх справ тощо);
- 6) рівень правової культури макро- та мікросередовища, в якому особа здійснює своє право, а також рівень правової культури самого носія права;
- 7) інститут юридичної відповідальності за діяння, що тягне протиправне обмеження чи припинення цього права.

7. Запропоновано класифікувати гарантії права людини на життя:

- за практичним спрямуванням: на загальні (соціально-економічні, політичні, ідеологічні) та юридичні (спеціальні);
- за ступенем поширеності: на національні (внутрішньодержавні) та міжнародні;
- за суб'єктами: гарантії парламенту, гарантії глави держави, гарантії органів виконавчої влади, судові гарантії, гарантії омбудсмана, гарантії

прокуратури, гарантії громадських організацій, гарантії місцевих адміністрацій та органів місцевого самоврядування, гарантії міжнародних органів та організацій, членом яких є відповідна держава;

– за характером: норми та принципи матеріального і процесуального права;

– за способом дії: прямі (безпосередні) та непрямі (опосередковані);

– за умовами реалізації: ординарні та екстраординарні.

8. Встановлено, що в системі гарантій права людини на життя можна виділити такі елементи як: державні інститути несудового захисту (глава держави, парламент, уряд, центральні органи виконавчої влади, омбудсман, судові органи, органи прокуратури, органи міліції, органи місцевого самоврядування), судова система (суди загальної та конституційної юрисдикції) та неурядові правозахисні організації.

9. Доведено, що важливу роль для реалізації права людини на життя відіграють юридичні (спеціальні) гарантії, під якими запропоновано розуміти встановлену Конституцією та іншими нормативно-правовими актами єдину систему юридичних умов (засобів та способів), яка забезпечує здійснення цього права на всіх стадіях його реалізації, та визначені нормами права повноваження та завдання органів державної влади всіх рівнів, органів місцевого самоврядування щодо охорони та захисту права на життя, у випадку його порушення притягнення винних до відповідальності.

10. Здійснено поділ юридичних (спеціальних) гарантій права людини на життя на: гарантії реалізації (межі прав і свобод, їх конкретизація в діючому законодавстві; юридичні факти, з якими пов'язується їх володіння і безпосереднє користування; процесуальні форми реалізації; заходи заохочення та пільги для стимулювання правомірної та ініціативної їх реалізації) та гарантії охорони (конституційний нагляд; заходи захисту і заходи відповідальності винних за порушення права людини на життя; процесуальні форми здійснення контролю і нагляду; засоби попередження і профілактики порушень права людини на життя та інші правові засоби);

конституційні гарантії (сукупність правових норм та механізмів, які містяться в тексті Основного закону та є базою гарантування права людини на життя в цілому) та галузеві гарантії (сукупність правових норм відповідних галузей права (цивільного, кримінального та інших), які регулюють відносини в сфері реалізації та охорони права людини на життя).

11. Визначено ознаки юридичних (спеціальних) гарантій права людини на життя, а саме: нормативність, системність, постійний характер, комплексність, юридична надійність, загальність, вираженість міри свободи та юридичний обов'язок.

СПИСОК ВИКОРИСТАНИХ ДЖЕРЕЛ

1. Абдулаев М. И. Права человека (Историко-сравнительный анализ) / Абдулаев М. И. – СПб. : Санкт-Петербургский ун-т, 1998. – 284 с.
2. Абдулаев М. И. Права человека и закон. Историко-теоретические аспекты / Абдулаев М. И. – С.-Пб. : Юрид. центр Пресс, 2004. – 322 с.
3. Азаров А. Защита прав человека: международные и российские механизмы / Азаров А., Ройтер В., Хюфнер К. ; пер. с англ. и нем. – М. : Московская школа прав человека, 2000. – 392 с.
4. Азаров А. Права человека. Международные и российские механизмы защиты / Азаров А., Ройтер В., Хюфнер К. – М. : Московская школа прав человека, 2003. – 560 с.
5. Алексеев С. С. Теория права / Алексеев С. С. – М. : Изд-во БЕК, 1995. – 320 с.
6. Американская Конвенция о Правах Человека от 22 ноября 1969 г. [Электронный ресурс] / Университет Миннесоты, Библиотека по Правам Человека. – Режим доступа : <http://www1.umn.edu/humanrts/russian/instree/Rzoas3con.html>.
7. Ареднар А. Деякі філософські аспекти права на життя і смертної кари / А. Ареднар // Право України. – 1995 – № 5–6. – С. 47–49.
8. Бахин С. В. О классификации прав человека, провозглашенных в международных соглашениях / С. В. Бахин // Правоведение. – 1991. – № 2. – С. 41–51.
9. Бахрах Д. Н. Индивид, субъекты административного права / Д. Н. Бахрах // Государство и право. – 1994. – № 3. – С. 16–24.
10. Білозьоров Є. В. Правові гарантії захисту прав і свобод людини в Україні: реалії та проблеми / Є. В. Білозьоров // Адвокат. – 2009. – № 8. – С. 26–30.
11. Беккариа Ч. О преступлениях и наказаниях / Ч. Беккариа. – М. : Юрид. изд-во НКЮ СССР, 1939. – 464 с.

12. Блаженный Августин. Творения : в 4 т. / Августин Блаженный. – СПб. – К. : «АЛТЕЙЯ» – УЦИММ–Пресс, 1998–2000. – Т. III: О граде Божием (книги I–XIII). – 1998. – 595 с.

13. Боброва Н. А. Гарантии реализации государственно-правовых норм / Боброва Н. А. – Воронеж : Изд-во Воронежского ун-та, 1984. – 164 с.

14. Бобровник С. Правові гарантії захисту прав людини в сучасному світі / С. Бобровник // Права і свободи людини та сучасний суспільний прогрес : матеріали Міжнар. наук.-практ. конф. (м. Ужгород, 24–25 лютого 1999 р.). – Ужгород : Сніна, 1999. – С. 123–128.

15. Болдырев С. Н. Юридические гарантии обеспечения прав и свобод личности в деятельности органов внутренних дел. (Теоретико-правовой аспект) : дис. ... канд. юрид. наук : 12.00.01 / Болдырев Сергей Николаевич. – Ростов-на-Дону, 2001. – 210 с.

16. Болотіна Н. Б. Концепція кодифікації законодавства України про соціальне забезпечення / Н. Б. Болотіна // Право України. – 1996. – № 7. – С. 51–53.

17. Бородін І. Права та свободи громадян, їх класифікація, гарантії реалізації / І. Бородін // Право України. – 2001. – № 12. – С. 32–35.

18. Буткевич В. Право на життя – основоположне право ЄКПЛ. Становлення та розвиток критеріїв і стандартів його застосування / В. Буткевич // Європейський суд з прав людини. Судова практика / [за заг. ред. В. Г. Буткевича]. – К. : Ред. журн. «Право України», 2011. – (Додаток до журн. «Право України». – Вип. 2: Стаття 2 ЄКПЛ «Право на життя» : у 3 кн.). – 2011–2011. – Кн. 2. – 2011. – С. 199–613.

19. Буткевич О. Право людини на життя в історії міжнародного права / О. Буткевич // Європейський суд з прав людини. Судова практика / [за заг. ред. В. Г. Буткевича]. – К. : Ред. журн. «Право України», 2011. – (Додаток до журн. «Право України». – Вип. 2: Стаття 2 ЄКПЛ «Право на життя» : у 3 кн.). – 2011–2011. – Кн. 2. – 2011. – С. 723–773.

20. В ООН назвали количество погибших за время АТО на Донбассе [Электронный ресурс] / УНІАН. – Режим доступу : <http://www.unian.net/society/992333-v-oon-nazvali-kolichestvo-pogibshih-za-vremya-ato-na-donbasse.html>.

21. Васьков П. Т. Основы теории государства и права / Васьков П. Т. – М. : Кнорус, 2008. – 400 с.

22. Вернадский В. И. Биосфера и ноосфера / Вернадский В. И. – М. : Рольф, 2002. – 576 с.

23. Вернадский В. И. Живое вещество / Вернадский В. И. – М. : Наука, 1978. – 358 с.

24. Витрук Н. В. Общая теория правового положения личности / Витрук Н. В. – М. : Норма, 2008. – 448 с.

25. Витрук Н. В. Юридическая природа конституционных прав и свобод граждан / Н. В. Витрук // Конституционный статус личности в СССР / [редкол.: Н. В. Витрук, В. А. Масленников, Б. Н. Топорнин]. – М. : Юрид. лит., 1980. – С. 68–84.

26. Водний кодекс України від 06 червня 1995 р. № 213/95-ВР [Электронный ресурс] / Верховна Рада України. – Режим доступу : <http://zakon4.rada.gov.ua/laws/show/213/95-vp/print1411914007763814>.

27. Воеводин Л. Д. Юридический статус личности в России : [учеб. пособие] / Л. Д. Воеводин ; [отв. ред. Н. А. Богданова]. – М. : ИНФРА, М-НОРМА, 1997. – 304 с.

28. Воловик Г. В. Життя як цілісність: соціально-філософський аналіз : автореф. дис. на здобуття наук. ступеня канд. філ. наук : спец. 09.00.03 «Соціальна філософія та філософія історії» / Г. В. Воловик. – Запоріжжя, 2001. – 19 с.

29. Всеобщая декларация прав человека от 10 декабря 1948 г. [Электронный ресурс] / Верховна Рада України. – Режим доступу : http://zakon4.rada.gov.ua/laws/show/995_015.

30. Выгодская К. С. Краткий французско-русский и русско-французский словарь / К. С. Выгодская, О. Л. Долгополова. – М. : Русский язык, 1985. – 688 с.

31. Габинет Д. А. Взгляды на форму государственного режима представителей националистического направления украинской политико-правовой мысли в период между мировыми войнами / Д. А. Габинет // Евразийский юридический журнал. – 2012. – № 12. – С. 88–91.

32. Гамбаровъ Ю. С. Свобода и ея гарантіи. Популярныя соціально-юридическіе очерки / Гамбаровъ Ю. С. – С.-Пб. : Типографія М. М. Стасюлевича, 1910. – 279 с.

33. Глиняний В. П. Історія держави і права зарубіжних країн : [навч. посібник] / Глиняний В. П. – К. : Істина, 2005. – 768 с.

34. Глухарева Л. И. Понятие прав человека: теоретико-правовое и социогуманитарное определение / Л. И. Глухарева // Представительная власть – XXI век: законодательство, комментарии, проблемы. – 2004. – № 4 (58) – С. 17–21.

35. Глухарева Л. И. Субъективные права, основные права, права человека: единство и различие / Л. И. Глухарева // Вестник РГГУ. – 2009. – № 11. – С. 50–61.

36. Гоббс Т. Левіафан, або Суть, будова і повноваження держави церковної та цивільної / Т Гоббс. – К. : Дух і Літера, 2000. – 600 с.

37. Гоббс Т. Сочинения : в 2 т. / Т. Гоббс. – М. : Изд-во «Мысль», 1989–1991. – Т. 2. – 1991. – 731 с.

38. Гоббс Т. Философские основания учения о гражданине / Т. Гоббс. – Минск : ХАРВЕСТ; Москва : АСТ, 2001. – 304 с.

39. Головастикова А. Н. Философское содержание категории «жизнь» и её реализация в праве / А. Н. Головастикова // Государство и право. – 2005. – №. 6. – С. 30–39.

40. Горова О. Б. Конституційні гарантії захисту людини у сфері правоохоронної діяльності / О. Б. Горова // Матеріали науково-практичної

конференції (м. Дніпропетровськ, 24–25 вересня 1999 р.). – Дніпропетровськ : Дніпропетровський юрид. ін-т МВС України, 1999. – С. 65–68.

41. Гражданские права человека: современные проблемы теории и практики / [под ред. Ф. М. Рудинского]. – Волгоград : ВА МВД России, 2004. – 452 с.

42. Гулиев В. Е. Социалистическая демократия и личные права / В. Е. Гулиев, Ф. М. Рудинский. – М. : Юрид. лит., 1984. – 190 с.

43. Денисов А. И. Советское государственное право : [учебник] / Денисов А. И. – М. : Юрид. изд-во МЮ СССР, 1947. – 367 с.

44. Дерипаско А. В. Жизнь человека как фундаментальная естественно-правовая ценность : дис. ... канд. юрид. наук : 12.00.01 / Дерипаско Алексей Владимирович. – Владимир, 2004. – 181 с.

45. Дильтей В. Категории жизни / В. Дильтей // Вопросы философии. – 1995. – № 10. – С. 129–143.

46. Діагностичні критерії смерті мозку та процедура констатації моменту смерті людини : затверджені наказом Міністерства охорони здоров'я України від 23 вересня 2013 р. № 821 // Офіційний вісник України. – 2013. – № 82. – Ст. 3065.

47. Добровольская А. И. Гарантии прав граждан в советском уголовном судопроизводстве / А. И. Добровольская // Советское государство и право. – 1980. – № 2. – С. 128–135.

48. Домбровська О. Зміст конституційного права на життя людини та громадянина / О. Домбровська // Право України. – 2002. – № 5. – С. 37–41.

49. Домбровська О. В. Конституційне право на життя людини і громадянина та забезпечення його реалізації органами внутрішніх справ : дис. ... канд. юрид. наук : 12.00.02 / Домбровська Оксана Валентинівна. – К., 2005. – 204 с.

50. Драгоманов М. «Вільна Спілка» – «Вольный – Союз». Спроба української політико-соціальної програми : [збір і пояснення

М. Драгоманова] / М. Драгоманов // «Вільна спілка» та сучасний український конституціоналізм : Драгоманівський збірник / [за ред. Т. Г. Андруссяка]. – Львів : Світ, 1996. – С. 7–72.

51. Дробязко С. Г. Общая теория права : [учеб. пособие для вузов] / С. Г. Дробязко, В. С. Козлов. – Минск : Амалфея, 2007. – 480 с.

52. Дудченко В. В. Природне право та історія (За вченням Лео Штрауса) / В. В. Дудченко // Держава і право : зб. наук. праць. Юридичні і політичні науки. – К. : Ін-т держави і права ім. В. М. Корецького НАН України, 2010. – Вип. 47. – С. 9–14.

53. Европейский Суд по правам человека. Дело «Андронику и Константину против Кипра» от 09 октября 1997 г. [Электронный ресурс] / Центр стратегической тяжбы. – Режим доступа : http://litigation.by/files/echr/ECHR_Andronicou_and_Constantinou_v_Cyprus_09_10_1997.pdf.

54. Европейский Суд по правам человека. Дело «Макканн и другие против Соединенного Королевства» от 27 сентября 1995 г. [Электронный ресурс] / Центр стратегической тяжбы. – Режим доступа : http://litigation.by/files/echr/ECHR_McCann_and_Others_v_The_United_Kingdom_27_09_1995.pdf.

55. Европейский Суд по правам человека. Дело «Салман против Турции» от 27 июня 2000 г. [Электронный ресурс] / European Human Rights Advocacy Centre. – Режим доступа : <http://ehracmos.memo.ru/>.

56. Егоров К. Ф. Личные неимущественные права граждан СССР / К. Ф. Егоров // Вопросы советского права. – 1953. – Вып. 4. – С. 139–157.

57. Еникеев М. И. Общая, социальная и юридическая психология. Краткий энциклопедический словарь / М. И. Еникеев, О. Л. Кочетков. – М. : Юрид. лит., 1997. – 448 с.

58. Європейський Суд з прав людини. Справа «Биржиковський проти Польщі» від 27 червня 2006 р. [Електронний ресурс] / Ліга Закон. – Режим доступу : http://search.ligazakon.ua/l_doc2.nsf/link1/SO2735.html.

59. Європейський Суд з прав людини. Справа «Велікова проти Болгарії» від 18 травня 2000 р. [Електронний ресурс] / Верховна Рада України. – Режим доступу : http://zakon4.rada.gov.ua/laws/show/980_003.

60. Європейський Суд з прав людини. Справа «Хасан Ільхан проти Туреччини» від 27 червня 2000 р. [Електронний ресурс] / Ліга Закон. – Режим доступу : http://search.ligazakon.ua/1_doc2.nsf/link1/SO1359.html.

61. Жердев Р. В. Философия: Смысл, предмет, задачи, предназначение / Жердев Р. В. – Орёл : Изд-во ОрёлГТУ, 1999. – 68 с.

62. За даними ООН, з початку війни на Донбасі загинули більше 2,5 тисяч осіб [Електронний ресурс] / УНІАН. – Режим доступу : <http://www.unian.ua/society/956799-za-danimi-oon-z-pochatku-viyni-na-donbasi-zaginuli-bilshe-25-tisyach-osib.html>.

63. Заворотченко Т. М. Конституційно-правові гарантії прав і свобод людини і громадянина в Україні : автореф. дис. на здобуття наук. ступеня канд. юрид. наук : спец. 12.00.02 «Конституційне право; муніципальне право» / Т. М. Заворотченко. – К., 2002. – 19 с.

64. Загальна декларація прав людини, прийнята і проголошена Резолюцією 217 А (III) Генеральної Асамблеї ООН від 10 грудня 1948 р. [Електронний ресурс] / Верховна Рада України. – Режим доступу : http://zakon4.rada.gov.ua/laws/show/995_015.

65. Законны Хаммурапи (Извлечения) // Крестовская Н. Н. История государства и права зарубежных стран : [практикум] / Крестовская Н. Н. – Харьков : ООО «Одиссей», 2002. – С. 14–39.

66. Закони Ману [Електронний ресурс] / Закони Ману. – Режим доступу : <http://eraved.com.ua/manu.phpid410>.

67. Земельний кодекс України від 25 жовтня 2001 р. № 2768-III [Електронний ресурс] / Верховна Рада України. – Режим доступу : <http://zakon4.rada.gov.ua/laws/show/2768-14> – Назва з екрану.

68. Зеньковский В. В. История русской философии : в 2 т. / Зеньковский В. В. – Ростов-на-Дону : Феникс, 1999–1999. – Т. 1. – 1999. – 544 с.

69. Иванов А. П. Основные признаки конституционных прав и обязанностей советских граждан : автореф. дис. на соискание учен. степени канд. юрид. наук : спец. 12.00.02 «Государственное право и управление; советское строительство; административное право; финансовое право» / А. П. Иванов. – Саратов, 1969.– 18 с.

70. История политических и правовых учений : учебник для вузов / [Графский В. Г., Золотухина Н. М., Мамут Л. С., Нерсисянц В. С., Сюкияйнен Л. Р.] ; под общ. ред. В. С. Нерсисянца. – М. : ИНФРА–М, 1996. – 736 с.

71. История политических и правовых учений : учебник / [Воротилин Е. А., Лейст О. Э., Мачин И. Ф., Струнников В. Н. и др.] ; под ред. О. Э. Лейста. – М. : ИКД «Зерцало-М», 2002. – 688 с.

72. Інструкція з визначення критеріїв перинатального періоду, живонародженості та мертвонародженості : затверджена наказом Міністерства охорони здоров'я України від 29 березня 2006 р. № 179 // Офіційний вісник України. – 2006. – № 15. – Ст. 1150.

73. Казановская Ю. А. Право на жизнь и смертная казнь: проблемы конституционно-правовой регламентации в Российской Федерации : дис. ... канд. юрид. наук : 12.00.02 / Казановская Юлия Александровна. – Ставрополь, 2004. – 171 с.

74. Калітенко О. М. Право на життя в системі особистих немайнових прав фізичної особи / О. М. Калітенко // Суспільство. Держава. Право. – 2003. – Вип. 2. – С. 37–39.

75. Кальченко Н. В. Право человека и гражданина на жизнь и его гарантии в Российской Федерации : дис. ... канд. юрид. наук : 12.00.02 / Кальченко Наталья Викторовна. – Волгоград, 1995. – 193 с.

76. Карпачова Н. Уповноважений ВР України з прав людини (українська модель омбудсмена) / Н. Карпачова // Міжнародна поліцейська енциклопедія : у 10 т. / [відп. ред. Ю. І. Римаренко, Я. Ю. Кондратьєв, В. Я. Тацій, Ю. С. Шемшученко]. – К. : Концерн «Видавничий Дім «Ін Юре», 2003–2011. – Т. II: Права людини у контексті поліцейської діяльності. – 2005. – С. 1078–1083.

77. Карпачова Н. І. Стан дотримання та захисту прав і свобод людини в Україні. Перша щорічна доповідь Уповноваженого Верховної Ради України з прав людини / Карпачова Н. І. – К. : Б. в., 2000. – 337 с.

78. Кистяковский А. Ф. Исследование о смертной казни / Кистяковский А. Ф. – Тула : Автограф, 2000. – 272 с.

79. Книга правителя области Шан (Шан Цзюнь Шу) / [пер. с китайского, вступ. статья, комментарий и послесловие Л. С. Переломова]. – М. : Научно-издательский центр «ЛАДОМИР», 1993. – 392 с.

80. Ковалев М. И. Право на жизнь и право на смерть / М. И. Ковалев // Государство и право. – 1992. – № 7. – С. 68–75.

81. Кодифікація приватного (цивільного) права України / [за ред. А. Довгерта]. – К. : Укр. центр правничих студій, 2000. – 336 с.

82. Козлова Е. И. Конституционное право Российской Федерации : [учебник] / Е. И. Козлова, О. Е. Кутафин. – М. : Юристъ, 1995. – 480 с.

83. Козлова Е. И. Конституционные права и свободы человека и гражданина / Е. И. Козлова // Государственное право Российской Федерации : учебник / [отв. ред. О. Е. Кутафин]. – М. : Юрид. лит. 1996. – С. 209–211.

84. Колодій А. М. Права людини і громадянина в Україні : [навч. посібник] / А. М. Колодій, А. Ю. Олійник. – К. : Юрінком Інтер, 2003. – 332 с.

85. Колодій А. М. Права, свободи та обов'язки людини і громадянина в Україні : [підручник] / А. М. Колодій, А. Ю. Олійник. – К. : Правова єдність, 2008. – 350 с.

86. Конвенція про захист прав людини і основоположних свобод від 04 листопада 1950 р. [Електронний ресурс] / Верховна Рада України. – Режим доступу : http://zakon4.rada.gov.ua/laws/show/995_004.

87. Конвенція про поліпшення долі поранених і хворих у діючих арміях від 12 серпня 1949 р. [Електронний ресурс] / Верховна Рада України. – Режим доступу : http://zakon4.rada.gov.ua/laws/show/995_151/print1398363297444482.

88. Конвенція проти катувань та інших жорстоких, нелюдських або таких, що принижують гідність, видів поводження і покарання від 10 грудня 1984 р. [Електронний ресурс]. – Режим доступу : http://zakon4.rada.gov.ua/laws/show/995_085.

89. Конституция (Основной Закон) Союза Советских Социалистических Республик от 05 декабря 1936 г. [Електронний ресурс] / Сайт Конституции Российской Федерации. – Режим доступу : http://constitution.garant.ru/history/ussr-rsfsr/1936/red_1936/3958676/.

90. Конституция (Основной Закон) Союза Советских Социалистических Республик от 07 октября 1977 г. [Електронний ресурс] / Сайт Конституции Российской Федерации. – Режим доступу : http://constitution.garant.ru/history/ussr-rsfsr/1977/red_1977/5478732/.

91. Конституция Греции от 11 июня 1975 г. // Конституции государств Европы : в 3 т. / [под общ. ред. и со вступ. статьей Л. А. Окунькова]. – М. : Изд-во «НОРМА», 2001–2001. – Т. 1. – 2001. – С. 646–696.

92. Конституция Ирландии от 29 декабря 1937 г. // Конституции государств Европы : в 3 т. / [под общ. ред. и со вступ. статьей Л. А. Окунькова]. – М. : Изд-во «НОРМА», 2001–2001. – Т. 1. – 2001. – С. 785–816.

93. Конституция общенародного государства : Вопросы теории / [общ. ред. Л. Ф. Ильичева, Д. А. Керимова]. – М. : Юрид. лит., 1979. – 359 с.

94. Конституция Республики Польша от 02 апреля 1997 г. // Конституции государств Европы : в 3 т. / [под общ. ред. и со вступ. статьей

Л. А. Окунькова]. – М. : Изд-во «НОРМА», 2001–2001. – Т. 2. – 2001. – С. 686–732.

95. Конституция Словацкой Республики от 01 сентября 1992 г. // Конституции государств Европы : в 3 т. / [под общ. ред. и со вступ. статьей Л. А. Окунькова]. – М. : Изд-во «НОРМА», 2001–2001. – Т. 3. – 2001. – С. 112–157.

96. Конституция Французской Республики от 04 октября 1958 г. // Конституции государств Европы : в 3 т. / [под общ. ред. и со вступ. статьей Л. А. Окунькова]. – М. : Изд-во «НОРМА», 2001–2001. – Т. 3. – 2001. – С. 411–434.

97. Конституційне право України : підручник / [Тацій В. Я., Погорілко В. Ф., Тодика Ю. М. та ін.] ; за ред. В. Я. Тація, В. Ф. Погорілка, Ю. М. Тодики. – К. : Укр. центр правничих студій, 1999. – 376 с.

98. Конституційне право України : підручник для студ. юрид. спец. вищ. заклад. освіти / [Городецький О. В., Корнієнко М. І., Кравець Є. Я. та ін.] ; за ред. В. Ф. Погорілка. – К. : Наукова думка, 1999. – 520 с.

99. Конституційне право України : підручник для студ. юрид. спец. вищ. закладів освіти / [за ред. В. Ф. Погорілка]. – К. : Наукова думка, 1999. – 732 с.

100. Конституція (Основний Закон) Української Радянської Соціалістичної Республіки від 30 січня 1937 р. [Електронний ресурс] / Верховна Рада України. – Режим доступу : <http://static.rada.gov.ua/site/const/istoriya/1937.html>.

101. Конституція (Основний Закон) Української Радянської Соціалістичної Республіки від 20 квітня 1978 р. [Електронний ресурс] / Верховна Рада України. – Режим доступу : <http://gska2.rada.gov.ua/site/const/istoriya/1978.html>.

102. Конституція України від 28 червня 1996 р. № 254к/96-ВР [Електронний ресурс] / Верховна Рада України. – Режим доступу : <http://zakon4.rada.gov.ua/laws/show/254DBA/96-DBD180>.

103. Копейчиков В. В. Реализация субъективных прав граждан / В. В. Копейчиков // Советское государство и право. – 1984. – № 3. – С. 13–19.
104. Коркунов Н. М. Русское государственное право. Введение и общая часть / Коркунов Н. М. – СПб. : Типография Стасюлевича, 1899 – 630 с.
105. Кравченко В. В. Конституційне право України : [навч. посібник] / Кравченко В. В. – К. : Атіка, 2006. – 568 с.
106. Красавчикова Л. О. Личная жизнь граждан под охраной закона : [монография] / Красавчикова Л. О. – М. : Юрид. лит., 1983. – 160 с.
107. Красавчикова Л. О. Понятие и система личных, не связанных с имущественными прав граждан (физических лиц) в гражданском праве Российской Федерации : дис. ... доктора юрид. наук : 12.00.03 / Красавчикова Лариса Октябрьевна. – Екатеринбург, 1994. – 435 с.
108. Красиков А. Н. Уголовно-правовая охрана политических, гражданских и иных конституционных прав и свобод человека и гражданина в России / Красиков А. Н. – Саратов : Изд-во Саратовского ун-та, 2000. – 104 с.
109. Кримінальний кодекс України від 05 квітня 2001 р. № 2341-III [Електронний ресурс] / Верховна Рада України. – Режим доступу : <http://zakon4.rada.gov.ua/laws/show/2341-14>.
110. Кримінальний процесуальний кодекс України від 13 квітня 2012 р. № 4651-VI [Електронний ресурс] / Верховна Рада України. – Режим доступу : <http://zakon4.rada.gov.ua/laws/show/4651-17/print1395512395451154>.
111. Крусс В. И. Личностные («соматические») права человека в конституционном и философско-правовом измерении: к постановке проблемы / В. И. Крусс // Государство и право. – 2000. – № 10. – С. 43–50.
112. Крылова Н. Эвтаназия: уголовно-правовой аспект / Н. Крылова // Вестник Московского университета. Серия 11 «Право». – 2002. – № 2. – С. 21–23.

113. Крэнстон М. Права человека. Документы о правах человека / М. Крэнстон. – Paris : Editions de la Seine, 1975. – 376 с.
114. Кузнецов Э. В. Естественное право как фактор духовного возрождения России / Э. В. Кузнецов // Правоведение. – 1993. – № 4. – С. 75–80.
115. Кузьма Т. М. Інститут омбудсмана: процес становлення і сутність / Т. М. Кузьма // Слов'янський вісник : зб. наук. праць. – Рівне : Рівненський держ. гуманітарний ун-т, Рівненський ін-т слов'янознавства Київського славістичного ун-ту, 2011. – Вип. 11. – С. 193–197.
116. Кулапов В. Л. Теория государства и права : [учебник] / В. Л. Кулапов, А. В. Малько. – М. : Норма, 2008. – 384 с.
117. Кулініч О. О. Спеціальні (юридичні) гарантії конституційного права на освіту людини і громадянина в Українській державі: поняття та система / О. О. Кулініч // Науковий вісник Міжнародного гуманітарного університету. Серія «Право». – 2013. – № 6-2. – С. 71–74.
118. Кучма М. И. Гарантии и компенсации : [монография] / М. И. Кучма, Е. А. Хлыстова. – М. : Профиздат, 1978. – 224 с.
119. Литвиненко І. Л. Генезис прав людини в історії політико-правової думки світу та України / І. Л. Литвиненко // Вісник Хмельницького інституту регіонального управління та права. – 2004. – № 1–2. – С. 7–13.
120. Лісовий кодекс України від 21 січня 1994 р. № 3852-ХІІ [Електронний ресурс] / Верховна Рада України. – Режим доступу : <http://zakon4.rada.gov.ua/laws/show/3852-12>.
121. Локк Дж. Сочинения : в 3 т. / Дж. Локк. – М. : Изд-во «Мысль», 1985–1988. – Т. 3. – 1988. – 668 с.
122. Люшер Ф. Конституционная защита прав и свобод личности / Ф. Люшер ; [пер с франц.]. – М. : Издательская группа «Прогресс» – «Универс», 1993. – 384 с.
123. Ляшенко Р. Д. Теоретичні засади класифікації презумпцій у правовій науці / Р. Д. Ляшенко // Науковий вісник Ужгородського

національного університету. Серія «Право». – 2009. – Вип. 12. – Ч. 1. – С. 49–53.

124. Макиавелли Н. Государь. Размышления над первой декадой Тита Ливия / Н. Макиавелли ; [пер. с итал. К. А. Тананушко]. – Минск : Харвест, 2004. – 704 с.

125. Малеин Н. С. Охрана прав личности советским законодательством / Н. С. Малеин ; [отв. ред. А. И. Масляев]. – М. : Наука, 1985. – 166 с.

126. Малеина М. Н. Защита личных неимущественных прав советских граждан : [пособие для слушателей народных ун-тов] / Малеина М. Н. – М. : Знание, 1991. – 128 с.

127. Малеина М. Н. Личные неимущественные права граждан: понятие, осуществление, защита / Малеина М. Н. – М. : МЗ Пресс, 2006. – 498 с.

128. Малеина М. Н. О праве на жизнь / М. Н. Малеина // Советское государство и право. – 1992. – № 2. – С. 50–59.

129. Малиновский А. Имеет ли человек право на смерть? / А. Малиновский // Российская юстиция. – 2003. – № 8. – С. 54–55.

130. Малишев О. В. Право людини на життя: конституційно-правовий аспект / О. В. Малишев // Економіка, фінанси, право. – 2005. – № 3. – С. 30–35.

131. Мальцев Г. В. Права личности: юридическая норма и социальная действительность / Г. В. Мальцев // Конституция СССР и правовое положение личности / [редкол.: Н. В. Витрук, В. В. Копейчиков, Е. А. Лукашева, А. Е. Лунев, М. М. Славин, В. М. Чхиквадзе]. – М. : Изд-во ИГиП АН СССР, 1979. – С. 48–55.

132. Мамардашвили М. К. Философские чтения / Мамардашвили М. К. – СПб. : Азбука-классика, 2002. – 832 с.

133. Мамонов В. В. Гарантии прав, свобод и обязанностей гражданина СССР / Мамонов В. В. – Алма-Ата : Казахстан, 1981. – 80 с.

134. Мамут Л. С. Декларация прав человека и гражданина 1789 г. – веха на пути к универсальной концепции прав человека / Л. С. Мамут // Права человека в истории человечества и в современном мире / [редкол.: Е. В. Аграновская, О. А. Лапинь, Е. А. Лукашева]. – М. : Ин-т государства и права АН СССР, 1989. – С. 29–34.
135. Маркс К. Сочинения : в 50 т. / К. Маркс, Ф. Энгельс – М. : Гос. изд-во полит. лит., 1955–1974. – Т. 20. – 1961. – 827 с.
136. Матузов Н. И. Права человека и общерегулятивные отношения / Н. И. Матузов // Правоведение. – 1996. – № 3. – С. 39–46.
137. Матузов Н. И. Субъективные права граждан РФ / Матузов Н. И. – М. : Юрид. лит., 1996. – 129 с.
138. Матузов Н. И. Субъективные права граждан СССР / Матузов Н. И. – Саратов : Приволжское кн. изд-во, 1966. – 190 с.
139. Матузов Н. И. Теория государства и права : [курс лекций] / Н. И. Матузов, А. В. Малько. – М. : Юристъ, 1997. – 672 с.
140. Матюшева Т. Н. Правовой статус гражданина Российской Федерации в сфере образования : дис. ... канд. юрид. наук : 12.00.02 / Матюшева Татьяна Николаевна. – Ростов-на-Дону, 1999. – 196 с.
141. Международное право в документах : учеб. пособие / [сост.: Н. Т. Блатова, Г. М. Мелков]. – М. : ИНФРА-М, 1997. – 695 с.
142. Международный пакт о гражданских и политических правах от 16 декабря 1966 г. [Электронный ресурс] / Организация Объединённых Наций. – Режим доступа : http://www.un.org/ru/documents/decl_conv/conventions/pactpol.shtml.
143. Мельничук О. Ф. Теоретико-правові засади реалізації права людини на освіту : [монографія] / Мельничук О. Ф. – Вінниця : Вид-во «Едельвейс і К», 2013. – 447 с.
144. Мицкевич А. В. О гарантиях прав и свобод советских граждан в общенародном социалистическом государстве / А. В. Мицкевич // Советское государство и право. – 1963. – № 8. – С. 15–21.

145. Мишин А. А. Конституционное (государственное) право зарубежных стран : [учебник] / Мишин А. А. – М. : Белые альвы, 1996. – 400 с.
146. Мишне Тора [Электронный ресурс] / Мошиах: его приход и наступление Освобождения. – Режим доступа : <http://www.moshiach.ru/chitas/rambam5772>.
147. Монтескье Ш.-Л. О духе законов / Монтескье Ш.-Л. – М. : Мысль, 1999. – 672 с.
148. Мор Т. Утопия / Т. Мор. – М. : Изд-во «Наука», 1978. – 415 с.
149. Мордовец А. С. Социально-юридический механизм обеспечения прав человека и гражданина / А. С. Мордовец ; [под ред. Н. И. Матузова]. – Саратов : Изд-во Саратовской ВШ МВД РФ, 1996. – 286 с.
150. Мюллерсон Р. А. Права человека: идеи, нормы, реальность / Мюллерсон Р. А. – М. : Юрид. лит., 1991. – 159 с.
151. Найпопулярніші громадські організації, які реєструють в Одеській області [Електронний ресурс] / Державна реєстраційна служба України. – Режим доступу : <http://www.drsvu.gov.ua/show/12854>.
152. Наливайко Л. Р. Державний лад України: теоретико-правова модель : [монографія] / Наливайко Л. Р. – Харків : Право, 2009. – 600 с.
153. Науково-практичний коментар Кримінального кодексу України / [за ред. М. І. Мельника, М. І. Хавронюка]. – К. : Юрид. думка, 2007. – 1184 с.
154. Ницше Ф. Воля к власти. Посмертные афоризмы / Ф. Ницше. – Минск : Попурри, 1999. – 464 с.
155. Общая теория прав человека / [Карташкин И. А., Колесова Н. С., Ларин А. М., Ледах И. А. и др.] ; под ред. Е. А. Лукашева. – М. : Норма, 1996. – 520 с.
156. Ольховик Л. А. Право на життя / Л. А. Ольховик // Актуальні проблеми політики : зб. наук. праць. – Одеса : Юрид. літ, 2003. – Вип. 17. – С. 160 –167.

157. Орач Є. М. Історія політичних і правових вчень : [навч. посібник] / Орач Є. М. – К. : Атіка, 2005. – 560 с.
158. Ортега-и-Гассет Х. Избранные труды / Х. Ортега-и-Гассет ; [пер. с исп. ; сост., предисл. и общ. ред. А. М. Руткевича]. – М. : Изд-во «Весь мир», 1997. – 704 с.
159. Пархоменко Н. М. До проблеми формування вітчизняних концепцій праворозуміння у середині ХІХ – початку ХХ століття / Н. М. Пархоменко // Університетські наукові записки : Часопис Хмельницького університету управління та права. – 2006. – № 2. – С. 13–20.
160. Пархоменко Н. М. Розуміння держави, права та його форм у Середні віки та Новий час / Н. М. Пархоменко // Проблеми пенітенціарної теорії та практики: Щорічний бюлетень / [за заг. ред. А. А. Музики]. – К. : КЮІ КНУВС, 2005. – С. 435–442.
161. Патюлин В. А. Государство и личность в СССР (правовые аспекты взаимоотношений) / Патюлин В. А. – М. : Наука, 1974. – 246 с.
162. Пейн Т. Права людини / Т. Пейн. – Львів : Літопис, 2000. – 255 с.
163. Перевозчикова Е. В. Конституционное право на жизнь и правовой статус эмбриона человека [Электронный ресурс] / Е. В. Перевозчикова, Е. А. Панкратова // Медицинское право. – 2006. – № 2. – Режим доступа : <http://rudocor.net/medicine/bz-sw/med-rmdav.htm>.
164. Перевозчикова Е. В. Конституционное право на жизнь и репродуктивные права человека : автореф. дис. на соискание учен. степени канд. юрид. наук : спец. 12.00.02 «Конституционное право; муниципальное право» / Е. В. Перевозчикова. – Казань, 2006. – 25 с.
165. Пересунько В. С. Юридичні гарантії при укладенні трудового договору : автореф. дис. на здобуття наук. ступеню канд. юрид. наук. : спец. 12.00.05 «Трудове право; право соціального забезпечення» / В. С. Пересунько – Харків, 2001. – 19 с.
166. Петров М. К. Античная культура / Петров М. К. – М. : РОССПЭН, 1997. – 352 с.

167. Питання Уповноваженого Президента України з прав дитини : Указ Президента України від 11 серпня 2011 р. № 811/2011 [Електронний ресурс] / Верховна Рада України. – Режим доступу : <http://zakon4.rada.gov.ua/laws/show/811/2011>.

168. Платон. Избранное / Платон ; [пер. с древнегреч.; вступ. ст. и коммент. В. В. Шкоды]. – М. : АСТ; Харьков : Фолио, 2007. – 491 с.

169. Погорілко В. Ф. Конституційне право України : [підручник] / В. Ф. Погорілко, В. Л. Федоренко. – К. : Вид-во «Ліра-К», 2012. – 576 с.

170. Погорілко В. Ф. Права та свободи людини і громадянина в Україні / Погорілко В. Ф., Головченко В. В., Сірий М. І. – К. : Ін Юре, 1997. – 52 с.

171. Постановление Президиума Чешского национального совета о провозглашении Хартии основных прав и свобод как составной части конституционной системы Чешской Республики от 16 декабря 1992 г. [Електронний ресурс] / Конституционный суд Чешской Республики. – Режим доступу : http://www.usoud.cz/fileadmin/user_upload/ustavni_soud_www/prilohy/Listina_Russian_version.pdf.

172. Право Совета Европы и Россия : сборник документов и материалов / [отв. за вып. И. П. Скворцов]. – Краснодар : ИздатКолор, 1996. – 302 с.

173. Право соціального забезпечення / [Пилипенко П. Д., Буряк В. Я., Синчук С. М. та ін.] ; за ред. П. Д. Пилипенко. – К. : Видавничий Дім «Ін Юре», 2008. – 504 с.

174. Про безпечність та якість харчових продуктів : Закон України від 23 грудня 1997 р. № 771/97-ВР [Електронний ресурс] / Верховна Рада України. – Режим доступу : <http://zakon2.rada.gov.ua/laws/show/771/97-вр/print1385383166455423>.

175. Про державний захист працівників суду і правоохоронних органів : Закон України від 23 грудня 1993 р. № 3781-ХІІ [Електронний

ресурс] / Верховна Рада України. – Режим доступу : <http://zakon4.rada.gov.ua/laws/show/3781-12>.

176. Про донорство крові та її компонентів : Закон України від 23 червня 1995 р. № 239/95-ВР [Електронний ресурс] / Верховна Рада України. – Режим доступу : <http://zakon4.rada.gov.ua/laws/show/239/95-вр>.

177. Про забезпечення безпеки осіб, які беруть участь у кримінальному судочинстві : Закон України від 23 грудня 1993 р. № 3782-ХІІ [Електронний ресурс] / Верховна Рада України. – Режим доступу : <http://zakon4.rada.gov.ua/laws/show/3782-12/print1395512395451154>.

178. Про закупівлю імунобіологічних препаратів для забезпечення вакцинації дітей першого року життя : Постанова Кабінету Міністрів України від 16 грудня 2009 р. № 1358 [Електронний ресурс] / Верховна Рада України. – Режим доступу : <http://zakon4.rada.gov.ua/laws/show/1358-2009-DBF>.

179. Про засади внутрішньої та зовнішньої політики : Закон України від 01 червня 2010 р. № 2411-VІ [Електронний ресурс] / Верховна Рада України. – Режим доступу : <http://zakon4.rada.gov.ua/laws/show/2411-17>.

180. Про затвердження критерію, за яким оцінюється ступінь ризику від провадження діяльності у сфері охорони здоров'я для безпеки життя і здоров'я населення та визначається періодичність здійснення планових заходів державного нагляду (контролю) : Постанова Кабінету Міністрів України від 10 вересня 2008 р. № 843 [Електронний ресурс] / Верховна Рада України. – Режим доступу : <http://zakon4.rada.gov.ua/laws/show/843-2008-DBF>.

181. Про захист людини від впливу іонізуючого випромінювання : Закон України від 14 січня 1998 р. № 15/98-ВР [Електронний ресурс] / Верховна Рада України. – Режим доступу : <http://zakon4.rada.gov.ua/laws/show/15/98-вр>.

182. Про Конституційний Суд України : Закон України від 16 жовтня 1996 р. № 422/96-ВР [Електронний ресурс] / Верховна Рада України. – Режим доступу : <http://zakon4.rada.gov.ua/laws/show/422/96-DBD>.

183. Про міліцію : Закон України від 20 грудня 1990 р. № 565-ХІІ [Електронний ресурс] / Верховна Рада України. – Режим доступу : <http://zakon4.rada.gov.ua/laws/show/565-12>.

184. Про місцеве самоврядування : Закон України від 21 травня 1997 р. № 280/97-ВР [Електронний ресурс] / Верховна Рада України. – Режим доступу : <http://zakon4.rada.gov.ua/laws/show/280/97-DBD>.

185. Про охорону навколишнього природного середовища : Закон України від 25 червня 1991 р. № 1264-ХІІ [Електронний ресурс] / Верховна Рада України. – Режим доступу : <http://zakon4.rada.gov.ua/laws/show/1264-12>.

186. Про прокуратуру : Закон України від 05 листопада 1991 р. № 1789-ХІІ [Електронний ресурс] / Верховна Рада України. – Режим доступу : <http://zakon4.rada.gov.ua/laws/show/1789-12>.

187. Про статус і соціальний захист громадян, які постраждали внаслідок Чорнобильської катастрофи : Закон України від 28 лютого 1991 р. № 796-ХІІ [Електронний ресурс] / Верховна Рада України. – Режим доступу : <http://zakon4.rada.gov.ua/laws/show/796-12/ed20120323>.

188. Про судоустрій і статус суддів : Закон України від 07 липня 2010 р. № 2453-VI [Електронний ресурс] / Верховна Рада України. – Режим доступу : <http://zakon4.rada.gov.ua/laws/show/2453-17>.

189. Про трансплантацію органів та інших анатомічних матеріалів людині : Закон України від 16 липня 1999 р. № 1007-XIV [Електронний ресурс] / Верховна Рада України. – Режим доступу : <http://zakon2.rada.gov.ua/laws/show/1007-14>.

190. Про Уповноваженого Верховної Ради України з прав людини : Закон України від 23 грудня 1997 р. № 776/97-ВР [Електронний ресурс] / Верховна Рада України. – Режим доступу : <http://zakon4.rada.gov.ua/laws/show/776/97-DBD180>.

191. Про утворення Координаційної ради з питань якості і безпеки життя людини : Постанова Кабінету Міністрів України від 26 грудня 2011 р.

№ 1393 [Електронний ресурс] / Верховна Рада України. – Режим доступу : <http://zakon4.rada.gov.ua/laws/show/1393-2011-DBF>.

192. Про утворення Тимчасової слідчої комісії Верховної Ради України з питань розслідування обставин трагічних подій, що призвели до загибелі та захоплення в полон бійців добровольчих батальйонів, а також військовослужбовців Збройних Сил України, Національної гвардії України біля міста Іловайськ Донецької області : Постанова Верховної Ради України від 04 вересня 2014 р. [Електронний ресурс] / Верховна Рада України. – Режим доступу : <http://zakon4.rada.gov.ua/laws/show/1676-18>.

193. Прокопович Ф. Твори : в 3 т. / Ф. Прокопович. – К. : Наукова думка, 1979–1979. – Т. 3. – 1979. – 523 с.

194. Пунда О. О. Поняття та проблеми здійснення особистих немайнових прав, що забезпечують природне існування людини : [монографія] / Пунда О. О. – Хмельницький – Київ : Вид-во Сергія Пантюка, 2005. – 436 с.

195. Пунда О. О. Право на життя / О. О. Пунда // Вісник Хмельницького інституту регіонального управління та права. – 2003. – № 2. – С. 58–64.

196. Рабец А. М. Право на жизнь и проблемы гражданско-правовой ответственности за его нарушение / А. М. Рабец // Юрист. – 2001. – № 6. – С. 60–63.

197. Рабінович П. Основні права людини: поняття, класифікація, тенденції / П. Рабінович // Український часопис прав людини. – 1995. – № 1. – С. 14–22.

198. Рабінович П. М. Права людини і громадянина у Конституції України (до інтерпретації вихідних конституційних положень) / Рабінович П. М. – Харків : Вид-во «Право», 1997. – 154 с.

199. Рабінович П. М. Права людини і громадянина : [навч. посібник] / П. М. Рабінович, М. І. Хавронюк. – К. : Атіка, 2004 – 464 с.

200. Рабінович П. М. Права людини: загальнотеоретичні засади / П. М. Рабінович // Проблеми законності: Республіканський міжвідомчий наук. зб. / [відп. ред. В. Я. Тацій]. – Харків : Нац. юрид. академія України, 1998. – Вип. 36. – С. 12–25.

201. Рассказов Л. П. Естественные права человека : [учеб. пособие] / Л. П. Рассказов, И. В. Упоров. – С.-Пб. : Лексикон, 2001. – 96 с.

202. Реализация прав граждан в условиях развитого социализма / [Аграновская Е. В., Витрук Н. В., Завадская Л. Н., Кабалкин А. Ю. и др.] ; отв. ред. Е. А. Лукашева. – М. : Наука, 1983. – 264 с.

203. Рогова О. Г. Право людини на життя: загальнотеоретичний аналіз / О. Г. Рогова // Європейський суд з прав людини. Судова практика / [за заг. ред. В. Г. Буткевича]. – К. : Ред. журн. «Право України», 2011. – (Додаток до журн. «Право України». Вип. 2: Стаття 2 ЄКПЛ «Право на життя» : у 3 кн. – 2011–2011. – Кн. 2. – 2011. – С. 776–793.

204. Рогова О. Г. Право на життя в системі прав людини : автореф. дис. на здобуття наук. ступеню канд. юрид. наук. : спец. 12.00.01 «Теорія та історія держави і права; історія політичних і правових учень» / О. Г. Рогова. – Харків, 2006. – 21 с.

205. Рогова О. Г. Право на життя в системі прав людини : дис. ... канд. юрид. наук : 12.00.01 / Рогова Олена Геннадіївна. – Харків, 2006. – 201 с.

206. Романовский Г. Б. Право на жизнь в российском конституционном праве / Г. Б. Романовский // Современное право. – 2006. – № 9. – С. 48–52.

207. Романовський Г. Б. Право на життя: юридическая норма и доктрина / Г. Б. Романовский // Університетські наукові записки. Часопис Хмельницького університету управління та права. – 2006. – № 2. – С. 75–79.

208. Ромовська З. В. Особисті немайнові права фізичних осіб / З. В. Ромовська // Українське право. – 1997. – № 1 – С. 47–60.

209. Ростовщиков И. В. Права личности в России: их обеспечение и защита органами внутренних дел / Ростовщиков И. В. – Волгоград : ВЮИ МВД России, 1997. – 197 с.
210. Рулан Н. Юридическая антропология : [учебник для вузов] / Н. Руслан. – М. : Изд-во «НОРМА», 2000. – 310 с.
211. Руссо Ж.-Ж. Трактаты / Руссо Ж.-Ж. – М. : Изд-во «НАУКА», 1969. – 703 с.
212. Саидов А. Х. Международное право прав человека : [учеб. пособие] / Саидов А. Х. – М. : МЗ Пресс, 2002. – 197 с.
213. Себайн Дж. Г. Історія політичної думки / Дж. Г. Себайн, Т. Л. Торсон. – К. : Основи, 1997. – 838 с.
214. Синюкова Т. В. Юридические гарантии реализации прав и обязанностей советских граждан (вопросы теории) : дис. ... канд. юрид. наук : 12.00.01 / Синюкова Татьяна Витпиевна. – Свердловск, 1986. – 223 с.
215. Ситницька О. А. Юридичні гарантії права на працю та права на відпочинок за трудовим законодавством України : автореф. дис. на здобуття наук. ступеню канд. юрид. наук. : спец. 12.00.05 «Трудове право; право соціального забезпечення» / О. А. Ситницька. – Львів, 2009. – 20 с.
216. Скакун О. Ф. Политическая и правовая мысль на Украине (1861–1917) : [монография] / Скакун О. Ф. – Харьков : Вища школа, 1987. – 158 с.
217. Скакун О. Ф. Теорія держави і права (Енциклопедичний курс) : [підручник] / Скакун О. Ф. – Харків : Еспада, 2006. – 776 с.
218. Скакун О. Ф. Теорія держави і права : [підручник] / Скакун О. Ф. – Харків : Консум, 2001. – 656 с.
219. Скобелкин В. Н. Юридические гарантии трудовых прав рабочих и служащих / Скобелкин В. Н. – М. : Юрид. лит., 1969. – 183 с.
220. Скомороха В. Конституційне правосуддя і права людини на охорону здоров'я, медичну допомогу і медичне страхування та їх забезпечення державою / В. Скомороха // Юридичний вісник України. – 2002. – № 17. – С. 30–33.

221. Сліпченко С. О. Деякі аспекти методології дослідження особистих немайнових прав / С. О. Сліпченко // Право та управління. – 2012. – № 1. – С. 487–499.
222. Смертная казнь: за и против / [под ред. С. Г. Келиной]. – М. : Юрид. лит., 1989. – 528 с.
223. Смирнова В. М. Конституционное право на образование и гарантии его реализации в негосударственных общеобразовательных учреждениях : дис. ... канд. юрид. наук : 12.00.02 / Смирнова Мария Владимировна. – М., 2006. – 201 с.
224. Соловйов А. Деякі аспекти «права людини на смерть» / А. Соловйов // Підприємництво, господарство і право. – 2003. – № 4. – С. 71–74.
225. Соловйов А. В. Право людини на життя: цивільно-правові аспекти : автореф. дис. на здобуття наук. ступеню канд. юрид. наук. : спец. 12.00.03 «Цивільне право і цивільний процес; сімейне право; міжнародне приватне право» / А. В. Соловйов. – Львів, 2004. – 19 с.
226. Старий Завіт // Святе письмо Старого та Нового Завіту. – Мінськ : Вид-во отців Василян «Місіонер», 2007. – С. 3–1125.
227. Сташків Б. І. Принципи соціально-обслуговуючого права у Росії та Україні / Б. І. Сташкін // Актуальні проблеми політики. – 2002. – Вип. 15. – С. 420–425.
228. Стефанчук Р. Право на життя як особисте немайнове право фізичної особи / Р. Стефанчук // Право України. – 2003. – № 11. – С. 115–119.
229. Стефанчук Р. О. Особисті немайнові права фізичних осіб у цивільному праві (поняття, зміст, система, особливості здійснення та захисту) : [монографія] / Стефанчук Р. О. – Хмельницький : Вид-во ХУУП, 2007. – 626 с.
230. Стеценко С. Г. Адміністративне право України : [навч. посібник] / Стеценко С. Г. – К. : Атіка, 2007. – 624 с.

231. Сухонос В. В. Інститут глави держави в конституційному праві : [монографія] / Сухонос В. В. – Суми : ДВНЗ «УАБС НБУ», 2011. – 339 с.
232. Сучасний тлумачний словник української мови / [за заг. ред. В. В. Дубічинського]. – Харків : ВД «Школа», 2008. – 1008 с.
233. Сэнт-Роз Ж. Право и жизнь / Ж. Сэнт-Роз // Вестник Московского университета. Серия 11 «Право». – 2003. – № 6. – С. 63–70.
234. Теория государства и права : курс лекций / [Байтин М. И., Борисов В. В., Григорьев Ф. А. и др.]; под ред. Н. И. Матузова и А. В. Малько. – М. : Юристъ, 2001. – 776 с.
235. Теорія держави і права. Академічний курс : підручник / [Зайчук О. В., Журавський В. С., Копиленко О. Л. та ін.]; за ред. О. В. Зайчука, Н. М. Оніщенко. – К. : Юрінком Інтер, 2006. – 688 с.
236. Терешкевич Г. Т. Інформована згода та експериментування над людиною / Г. Т. Терешкевич // Медичне право України: правовий статус пацієнтів в Україні та його законодавче забезпечення (генезис, розвиток, проблеми і перспективи вдосконалення) : матеріали II Всеукр. наук.-практ. конф. (м. Львів, 17–18 квітня 2008 р.). – Львів : ЛОБФ «Медицина і право», 2008. – С. 334–341.
237. Тихомирова Л. В. Юридическая энциклопедия / Л. В. Тихомирова, М. Ю. Тихомиров. – М. : Издание г-на Тихомирова М. Ю., 1999. – 526 с.
238. Толкачев К. Б. Методологические и правовые основания личных и конституционных прав и свобод человека и гражданина и участие в их защите органов внутренних дел : [монография] / Толкачев К. Б. – С.-Пб. : Санкт-Петербургская академия МВД России, 1997. – 175 с.
239. Тураев Б. А. Исторический очерк древне-египетской литературы / Тураев Б. А. – М. : Издание М. и С. Сабашниковых, 1920. – 282 с.
240. У РНБО не можуть назвати точну кількість загиблих за час АТО поки триває процедура ідентифікації [Електронний ресурс] / Українські національні новини. – Режим доступу :

<http://www.unn.com.ua/uk/news/1389599-tochna-kilkist-zagiblikh-pid-chas-ato-nevidoma-cherez-nezavershenist-protsedur-identifikatsiyi-rnbo>.

241. Угода між Кабінетом Міністрів України і Урядом Республіки Польща про співробітництво під час здійснення контролю осіб, товарів і транспортних засобів, які перетинають українсько-польський державний кордон від 25 червня 2001 р. (ратифікована Законом України № 158-IV (158-15) від 12 вересня 2002 р.) // Офіційний вісник України. – 2004. – № 46. – Ст. 3089.

242. Упоров И. В. Правовое регулирование естественных прав человека в местах лишения свободы / Упоров И. В. – Рязань : РИПЭ МВД РФ, 1998. – 96 с.

243. Усенко И. Б. Первая кодификация законодательства Украинской ССР / Усенко И. Б. – К. : Наук. думка, 1989. – 120 с.

244. Фомиченко Т. М. Конституционно-правовые проблемы обеспечения в Российской Федерации права на жизнь в свете правовых стандартов Совета Европы : дис. ... канд. юрид. наук : 12.00.02 / Фомиченко Татьяна Михайловна. – М., 2004. – 222 с.

245. Фрицький О. Ф. Конституційне право України : [підручник] / Фрицький О. Ф. – К. : Юрінком Інтер, 2006. – 512 с.

246. Хазов Е. Н. Конституционные гарантии прав и свобод человека и гражданина в России: теоретические основы и проблемы реализации : дис. ... доктора юрид. наук : 12.00.02 / Хазов Евгений Николаевич. – М., 2011. – 500 с.

247. Халфина Р. О. Общее учение о правоотношении / Халфина Р. О. – М. : Юрид. лит., 1974. – 352 с.

248. Хома Н. М. Історія держави та права зарубіжних країн : [навч. посібник для студ. вищ. заклад. освіти] / Хома Н. М. – Львів : Вид-во «Магнолія 2006», 2007. – 480 с.

249. Хьелл Л. Теории личности (Основные положения, исследования и применение) / Л. Хьелл, Д. Зиглер. – СПб. : Питер Пресс, 1997. – 608 с.

250. Цвік М. В. Загальна теорія держави і права : підручник для студ. юрид. спец. вищ. навч. закл. / Цвік М. В., Ткаченко В. Д., Петришин О. В. – Харків : Право, 2002. – 432 с.
251. Цивільне право України: Академічний курс : у 2 т. / [за заг. ред. Я. М. Шевченко]. – К. : Концерн «Видавничий Дім «Ін Юре», 2003–2003. – Т. 1. – 2003. – 518 с.
252. Цивільний кодекс України від 16 січня 2003 р. № 435-IV [Електронний ресурс] / Верховна Рада України. – Режим доступу : <http://zakon4.rada.gov.ua/laws/show/435-15/print1419373783386619>.
253. Цицерон Марк Туллий. Речи : в 2 т. / Марк Туллий Цицерон. – М. : Изд-во АН СССР, 1962–1962. – Т. 1: Годы 81–63 до н. э. – 1962. – 443 с.
254. Черчилль У. Мировой кризис / У. Черчилль. – М.-Л. : Гос. военное изд-во, 1932. – 254 с.
255. Чижевский А. Л. Земное эхо солнечных бурь / Чижевский А. Л. – М. : Мысль, 1973. – 350 с.
256. Щорічна доповідь Уповноваженого Верховної Ради України з прав людини про стан дотримання прав і свобод людини і громадянина. – К. : Б. в., 2014. – 552 с.
257. Юридический энциклопедический словарь / [редкол.: А. Я. Сухарев (гл. ред.), М. М. Богуславский и др.]. – М. : Сов. Энциклопедия, 1987. – 528 с.
258. Юридична енциклопедія : в 6 т. / [редкол. : Ю. С. Шемшученко (голова) та ін.]. – К. : Вид-во «Українська енциклопедія» ім. М. П. Бажана, 1998–2004. – Т. 5: П–С. – 2003. – 736 с.
259. Яворський В. М. Право на життя: реалізація обов'язків МВС / В. М. Яворський // Актуальні проблеми міжнародних відносин. – 2009. – Вип. 83. – С. 30–33.
260. Fenwick H. Civil liberties and human rights / H. Fenwick – London; Sydney : Cavendish Publishing Limited, 1998. – 186 p.

261. Irwin K. E. Prospects for Justice: the Procedural Aspect of the Right to Life Under the European Convention on Human Rights and Its Applications to Investigations of Northern Ireland's Bloody Sunday / K. E. Irwin // Fordham International Law Journal. – 1999. – № 22. – P. 1822–1859.

262. Ramcharan B. G. The Right to Life in International Law / Ramcharan B. G. – Dordrecht (Boston) Lancaster : Martinus Nijhoff Publishers, 1985. – 523 p.

263. Wellman C. A. Theory of Rights: Persons under Laws, Institutions, and Morals / Wellman C. A. – Rowman and Allanheid Publishers, 1985. – 658 p.